

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

โดย

สนั่น ชูสกุล และคณะ

ชุดโครงการสิทธิชุมชนศึกษา
หัวหน้าโครงการวิจัย ศ. เสน่ห์ จามริก

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

พฤษภาคม ๒๕๕๐

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์
โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

โดย

นายสนั่น	ชูสกุล
นางสาวสดใส	สร้างไศรภ
นายหนัทธิโชติ	ชัยรัตน์
นางสาวไพรินทร์	เสาะสาย
นางสาวอุษณีย์	คะบุตร
นายอภิรักษ์	บุญทอง
นางสาวธีรดา	นามไ
นายเลิศศักดิ์	คำคงศักดิ์
นายพิชาญ	ทิพย์วงศ์
นายสุพจน์	สิงห์คะจันทร์
นายบุญทอง	สะดวก
นางสาวมาลี	สุปันดี
นายสาธิต	ปรางเพชร
นายเลื่อน	ศรีสุโพธิ์

และ นักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำมูล – ลุ่มน้ำชีและภูสีฐานชุดโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

หัวหน้าโครงการวิจัย ศ. เสน่ห์ จามริก

เสนอต่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

พฤษภาคม ๒๕๕๐

บทคัดย่อ

Abstract

การวิจัยเรื่องสิทธิชุมชนอีสานนี้ เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ระหว่างปี ๒๕๔๖-๒๕๔๙ ใน ๓ พื้นที่วิจัย คือ ลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และพื้นที่ป่าภูสีฐาน พื้นที่ดังกล่าวล้วนกำลังประสบผลกระทบจากโครงการพัฒนาเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรของรัฐ ทั้งจากการจัดการน้ำโดยการสร้างเขื่อน การประกาศป่าอนุรักษ์ทับที่อยู่อาศัยและที่ทำกินของราษฎร และ การใช้ทรัพยากรโดยภาคเอกชน คือการดูดทรายในลำน้ำและการกว้านซื้อที่ดินเพื่อทำไร่อ้อยขนาดใหญ่ โจทย์วิจัยสำคัญ คือ ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายจะพัฒนาขีดความสามารถในการใช้สิทธิการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชนอย่างไร? ซึ่งมีโจทย์ย่อยในการศึกษาถึงกระบวนการและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิ การพัฒนาขีดความสามารถในการใช้สิทธิของชุมชน รูปแบบทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนโดยองค์กรชุมชนและกระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมการใช้สิทธิของชุมชน

นักวิจัยของโครงการเป็นนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน ที่ทำงานร่วมกับชาวบ้านมาแต่เดิม และใช้กระบวนการวิจัยนี้ในการเรียนรู้และปฏิบัติการร่วมกับ "นักวิจัยชาวบ้าน" และผู้นำชุมชน ตลอดระยะเวลา ๓ ปี ข้อค้นพบสำคัญของการวิจัย คือ

๑) ดินแดนที่เรียก "ภาคอีสาน" เป็นถิ่นฐานที่มีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ และมีพัฒนาการต่อเนื่องของความเป็น "ชุมชน" บนฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์มาหลายพันปี ยุคประวัติศาสตร์มีความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ใต้อิทธิพลวัฒนธรรมแห่งอาณาจักร เขมร ลาว และสยาม หล่อหลอมเป็นคนพวกเดียวกันด้วยระบบความเชื่อเรื่องผี ศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์

๒) ระบบสิทธิชุมชนอีสาน เป็นระบบคิดที่มีเหตุมีผล สร้างขึ้นมาจากการพิสูจน์ทดสอบลองผิดลองถูกท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน ที่ถูกกระทำจากภายนอกและกระบวนการภายใน เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ลุ่มลึกเกี่ยวกับธรรมชาติ เกี่ยวกับคนกับสังคมและองค์ความรู้เกี่ยวกับจิตวิญญาณ ชุมชนอีสานมีหลักคุณค่าอันเป็นรากฐานของการกำหนดขอบเขตอำนาจหน้าที่ของแต่ละคน หรือ "สิทธิชุมชน" หลักคุณค่านั้น ได้แก่ หลักความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หลักศีลธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา หลักอาวุโสและบารมี หลักทรัพย์สินส่วนรวม หลักความยั่งยืนและหลักความยุติธรรมในการอยู่ร่วมกัน มีลักษณะกรรมสิทธิ์เป็นสิทธิเชิงซ้อน ดำรงอยู่ร่วมกันระหว่างสิทธิส่วนบุคคล สิทธิเครือญาติ สิทธิส่วนรวม สิทธิรัฐและสิทธิ

สาธารณะ ซึ่งมีความยืดหยุ่น สามารถอำนวยความสะดวกให้กับทุกฝ่าย มีกฎระเบียบตามจารีตประเพณี คือ "ฮัต๑๒ คอง๑๔" อันเป็นแนวปฏิบัติตามประเพณี "ชะล่า" หรือข้อห้าม และ "ผญา" ซึ่งเป็นข้อคิดคำเตือน มีระบบการพิจารณาลงโทษโดยกลไกภายในของชุมชน ถือได้ว่าชุมชนอีสานมีระบบการจัดการภายในและมีศักยภาพในการ "ปกครองตนเอง" ในระดับสูง

๓) การละเมิดสิทธิชุมชนโดยรัฐและทุนที่เกิดขึ้น ได้แก่ สิทธิการเข้าถึง ใช้ประโยชน์ และจัดการดูแลทรัพยากร สิทธิกรรมสิทธิ์ตามจารีตประเพณี สิทธิการตั้งถิ่นฐานและความสงบสันติของชุมชน สิทธิด้านข่าวสารและการมีส่วนร่วม การละเมิดสิทธิเกิดขึ้นบนเงื่อนไขของการครอบงำทางด้านความรู้และอุดมการณ์จากรัฐ เงื่อนไขทางกฎหมายและนโยบายรัฐที่ไม่รับรองสิทธิชุมชน และเงื่อนไขทางวัฒนธรรม-ประวัติศาสตร์ที่สร้างจิตสำนึกแก่ชุมชนอีสานให้เป็น "ผู้สยบยอมต่ออำนาจรัฐ"

๔) พบว่า ชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่ ซึ่งถูก "ละเมิดสิทธิชุมชน" ได้ "ปรับตัว" จากการยอมจำนน หลบหลีก และการหวงพิงอำนาจที่เหนือกว่า มาเป็นเคลื่อนไหวทางสังคมและกดดันต่อรัฐด้วยสันติวิธี ขณะเดียวกันก็มีการปรับตัวทางวัฒนธรรม เศรษฐกิจและปรับกติกา และกลไกการจัดการชุมชน ซึ่งแยกการเคลื่อนไหวออกได้เป็น ๒ ด้านใหญ่ๆ คือ

(๔.๑) การเคลื่อนไหวเพื่อจัดความสัมพันธ์กับภายนอก หรือการ "สร้างอำนาจ" ของกลุ่มคนที่ "ไร้อำนาจ" โดยใช้หลักสันติวิธี คือการตั้งอยู่ในสัจจะยึดมั่นกับความจริง ไม่เบียดเบียนทำร้ายและการอดทนยอมรับความทุกข์เพื่อยืนยันสัจจะ มีการเลือกใช้ยุทธวิธีอย่างหลากหลาย ทั้งการเคลื่อนไหวตามช่องทางเมืองปกติหรือการร้องเรียนต่อราชการ และการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้างช่องทางใหม่ในการแก้ปัญหา โดยการสร้างพื้นที่ทางข่าวสาร การชุมนุม การเดินรณรงค์ เดินขบวน การถือแฟงหรือการปฏิบัติเพื่อปฏิเสศกฎหมายที่ไม่เป็นธรรม การใช้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชนในการเคลื่อนไหว การสร้างเครือข่ายและพันธมิตรทางการเมือง การเปิดเวทีสาธารณะ การสร้างข้อตกลงกับเจ้าหน้าที่รัฐในระดับพื้นที่ การเคลื่อนไหวเหล่านี้สามารถสร้างช่องทางใหม่ที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการแก้ปัญหาได้

(๔.๒) การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อสร้าง "กระบวนการเรียนรู้" โดยการพัฒนากระบวนการประชุม การวิจัยชาวบ้าน การเรียนรู้ท่ามกลางปฏิบัติการสรุปบทเรียน และการเรียนรู้จากภายนอกโดยการศึกษาดูงาน ฝึกอบรม "การจัดตั้งกลุ่ม/องค์กร/เครือข่ายให้เข้มแข็ง", "การสร้างเศรษฐกิจชุมชน", "การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน" และ "การสร้างรูปแบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนของชุมชน"

๕) พบว่า ชุมชนสามารถพัฒนาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างมีประสิทธิภาพ มีความยั่งยืนและเป็นธรรม โดยประสมประสานจารีตประเพณีและการจัดการสมัยใหม่ด้วยสร้างการมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์และการถ่วงดุลจากภายนอกในสัดส่วนที่เหมาะสม

๖) กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสิทธิชุมชน คือ ผู้ส่งเสริมต้องให้ข้อมูลและสนับสนุนส่งเสริมให้องค์กรชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างเท่าทันสถานการณ์และลุกขึ้นมาใช้สิทธิของตน เชื่อมโยงให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนในการแก้ปัญหาและองค์กรภายนอกต้องทำงานร่วมกับชุมชนอย่างเกะติดและกลมกลืน

๗) ข้อเสนอสำคัญของงานวิจัยนี้ คือ **ชุมชน** ต้องสร้างความเข้มแข็งและใช้สิทธิในการจัดการทรัพยากรของชุมชน สร้างแผนพัฒนาของชุมชนบนหลักการ “กำหนดอนาคตของตนเอง” ในกรณีละเมิดสิทธิชุมชนสามารถใช้ “สันติวิธี” เพื่อแก้ปัญหา รัฐ ควรทบทวนระเบียบกฎหมายที่เป็นอุปสรรคและสร้างกระบวนการเรียนรู้พร้อมการผลักดันกฎหมายรับรองสิทธิชุมชน และ **องค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน** ควรร่วมสร้างองค์ความรู้ สร้างความเคลื่อนไหวและเชื่อมโยงความร่วมมือ สร้างเครือข่ายและผลักดันการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิชุมชนด้วยวิธีที่หลากหลาย

กิตติกรรมประกาศ

สำหรับพวกเรา ซึ่งทำงานแบบองค์กรพัฒนาเอกชนมาอย่างยาวนาน เมื่อหันมาทำงานวิจัยอย่างที่ปรากฏรายงานในเอกสารนี้ เป็นเรื่องยากลำบากสุดประมาณ ความไม่สันทัดต่อการวิจัยอย่างเป็นระเบียบแบบแผนทำให้เราต้องใช้เวลานานเหลือเกินในการทำทุกอย่างตามระเบียบนี้ให้ได้ครบ อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไป เราค้นพบว่า งานวิจัยเป็นเครื่องมือที่ทรงพลังอันเราควรได้ใช้เป็นเครื่องมือในการทำงานต่อไป คิดประสาณักสู้ก็ต้องบอกกันว่าควร "ทำซ้ำ" ให้ใช้เครื่องมือนี้เป็น แต่ควรมีการจัดการใหม่

เรามั่นใจที่จะนำพาตัวเองข้ามพ้นความไม่รู้ ทะลุข้อจำกัดที่ว่าคนทำงานพัฒนาไม่ได้ค้นคว้าหาความรู้ใหม่ และปล่อยให้ข้อมูลที่ได้มอยู่ในตู้กลายเป็นขยะ ประสพการณ์ดีๆ และความรู้จากการทำงานมักแฝงและฝังอยู่ในตัวบุคคล สารภาพกัน ณ ที่นี้ว่า เมื่อโครงการวิจัยหมดเวลาและหมดเงินแล้วนั้นดอก ที่เราได้เรียนวิจัยอย่างจริงจัง เวลาแปดสิบเปอร์เซ็นต์ของปีครึ่งที่ผ่านมาเราใช้สำหรับเรียนและเขียน ไม่ยี่หระกับความยากจนและผลกระทบอื่นในชีวิต เรียนได้ขนาดไหนก็ขอให้รายงานฉบับนี้เป็นผู้ตอบ เมื่องานชิ้นนี้จบลงก็รู้ตัวว่ารู้ลึกผิดต่อองค์กรให้ทุนและเพื่อนร่วมงานทุกภาคที่มีเราเป็นตัวถ่วง และเป็นหนี้บุญคุณคนรอบข้างอย่างมากมาย

แรงบันดาลใจสำคัญที่ผลักดันให้เราทำงานนี้อย่างเหนียวและท้อไม่ได้ ก็คือชาวบ้านชาวนานักต่อสู้แห่งภาคอีสานที่เราได้ร่วมเรียนรู้ร่วมสู้มาด้วยกัน มีสิ่งที่พวกเราเชื่อร่วมกัน คือ "สิทธิชุมชน" จะต้องมีความเข้มแข็งขึ้นมาและจะเป็นเครื่องสร้างพลังให้เราสู้ต่อไป พ่อบุญมา วงศ์ทอง ชาวลุ่มน้ำมูลกล่าวไว้ว่า...การวิจัยนี้ ทำให้ผมสำนึกในบุญคุณของบรรพบุรุษ คิดทบทวนคดีคำสอน ผมเริ่มเขียนบันทึก ผมมีความรู้จริงและมีความกล้ามากขึ้น ครอบครัวผมก็เห็นด้วย ...ต้องให้คำมั่นกันไว้ว่างานวิจัยนี้จะไม่มีวันถูกซุกไว้บนหิ้งเด็ดขาด สำหรับชาวบ้านแม้งานวิจัยสิทธิชุมชนสิ้นสุดลงแล้ว แต่ภารกิจการต่อสู้ของพวกเขาจะต้องดำเนินต่อไปอย่างมิอาจสิ้นสุดลงได้ ชาวบ้านนั้นทำการ "วิจัย" อยู่ตลอดเวลา บางเรื่องต้องจ่ายด้วยชีวิต

เราได้รับโอกาสอันสำคัญยิ่งนี้จาก อาจารย์เสน่ห์ จามริก, คณะกรรมการโครงการทุกท่าน และการสนับสนุนด้วยดีจาก สกว. แรงบันดาลใจสำคัญจากอาจารย์บำรุง บุญปัญญา นักสู้สามัญชนที่สู้เพื่อคนจนมาชั่วชีวิต อาจารย์บุญชร แก้วส่อง , มหาประสิทธิ์ พรหมนอก,

อกนิษฐ์ ป้องภัย, สุมณฑา เหล่าชัย, วิพัฒนาชัย พิมพ์หิน ผู้เป็นกรรมการและให้คำปรึกษา
วิจารณ์ ยุแห่ย์ ทำทนายให้เราทำงานอย่างสุขุมแต่มีรสชาติ ขอบคุณกบและโหน่ง นกศยามล
และพี่ตัวเรวดี อาจารย์ทรงพล อาจารย์ศรีประภา และอาจารย์เพิ่มศักดิ์ ที่สอนวิชาวิจัยให้เรา
เสมอ ๆ ท่ามกลางการทำงานนี้ ขอบคุณครูบาอาจารย์ทุกท่านที่เราใช้วิชา “ครูพักลักจำ”...
อาจารย์บัณฑิต อ่อนดำ, อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม, อาจารย์สุธี ประศาสน์เศรษฐ, อาจารย์
ประภาส ปิ่นตบแต่ง รวมทั้งอาจารย์มนัส ธัญญเกษตร และอีกหลายท่านที่ไม่อาจกล่าวได้หมด

สำคัญมากคือ ครอบครัวของพวกเราที่เป็นกองสนับสนุน ให้เวลา มอบความเข้าใจและ
กำลังใจให้เราได้หยั่งยืนมีรู้ท้อถอย และน้องพี่ทุกคนในบ้านเลขที่ ๕๓/๑ ที่ให้หยิบยืมอุปกรณ์
ทุกอย่าง และเฝ้าค้ำจุนในทุกทางให้เราทำงานใหญ่อยู่ท่ามกลางบรรยากาศของความยากจน

สนั่น ชูสกุลและคณะ

พฤษภาคม ๒๕๕๐

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	I - iii
กิตติกรรมประกาศ	iv - v
สารบัญ	vi – xiii
สารบัญภาพและตาราง	xiv
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑. ความเป็นมาและความสำคัญ	๑
๑.๑.๑ การแสวงหาชีวิตที่ดีร่วมกันคือ คุณค่าแห่งสิทธิชุมชน	๑ - ๓
๑.๑.๒ โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน	๓ - ๔
๑.๒ วัตถุประสงค์ของโครงการ	๔
๑.๓ โจทย์การวิจัย	๔
๑.๔ แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย	๕
๑.๕ วิธีการวิจัย	๕ - ๖
๑.๖ พื้นที่วิจัย	
๑.๖.๑ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูน	๖
๑.๖.๒ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี	๗
๑.๖.๓ พื้นที่วิจัยภูสีฐาน	๘
๑.๗. ระยะเวลาในการวิจัย	๘
บทที่ ๒ สิทธิชุมชน ความหมายและยุทธศาสตร์	
๒.๑ ความหมายและที่มาของสิทธิชุมชน	๙ - ๑๑
๒.๒ อุดมการณ์และหลักการสิทธิชุมชน	๑๒ - ๑๖
๒.๓ ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน	๑๖ - ๑๗
บทที่ ๓ โฉมหน้าชุมชนอีสาน	
๓.๑ ที่มาของคำ “อีสาน” และ “ตะวันออกเฉียงเหนือ”	๒๐ - ๒๑
๓.๒ ระบบนิเวศและฐานทรัพยากรอีสาน: ปัจจัยแห่งการสร้าง บ้านแปงเมืองและกำหนดความสัมพันธ์กับภายนอก	๒๒

๓.๓ การตั้งชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์	๒๓ - ๒๕
๓.๔ การตั้งชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์-ทวารวดี	๒๖ - ๒๙
๓.๕ ชุมชนอีสานภายใต้ความเคลื่อนไหวของยุคอารยธรรมเขมร	๒๙ - ๓๑
๓.๖ ชุมชนอีสานภายใต้การเคลื่อนไหวของอาณาจักรสยาม-ลาว	๓๑ - ๓๔
๓.๗ โฉมหน้าชุมชนอีสานภายใต้อาณาจักรสยาม	๓๔ - ๔๓
๓.๘ สรุป	๔๓ - ๔๔

บทที่ ๔ ระบบสิทธิชุมชนอีสาน	๔๖
๔.๑ องค์ความรู้ของชุมชน	๔๗
๔.๑.๑ องค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ	๔๘
๔.๑.๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับคนและสังคม	๔๘
๔.๑.๓ องค์ความรู้ทางจิตวิญญาณ	๔๙
๔.๒ หลักคุณค่า	๔๙
๔.๒.๑ หลักความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์	๔๙
๔.๒.๒ หลักคุณธรรม จริยธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา	๕๐
๔.๒.๓ หลักอาวุโสและบารมี	๕๐
๔.๒.๔ หลักทรัพย์สินส่วนรวม	๕๐
๔.๒.๕ หลักความยั่งยืน	๕๐
๔.๒.๖ หลักยุติธรรม	๕๐
๔.๓ ลักษณะกรรมสิทธิ์	๕๑
๔.๓.๑ สิทธิส่วนบุคคล	๕๑
๔.๓.๒ สิทธิครอบครัวยุคและเครือญาติ	๕๑
๔.๓.๓ สิทธิร่วมกันของคนในชุมชน	๕๒
๔.๓.๔ สิทธิรัฐ	๕๒
๔.๓.๕ สิทธิสาธารณะ	๕๒
๔.๔ กฎระเบียบ	๕๒
๔.๕ กลไก สถาบันและเครื่องมือ	๕๓
๔.๖ กระบวนการลงโทษ	๕๔
๔.๗ วิเคราะห์คุณสมบัติของสิทธิชุมชนอีสาน	๕๕
๔.๗.๑ ความเป็น “หน่วยปกครองตนเอง” ของชุมชนอีสาน	๕๕

๔.๗.๒ สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืนเป็นธรรม	๕๖
๔.๗.๓ ชุมชนอีสานสอนสิทธิผ่าน “หน้าที่”	๕๘
๔.๗.๔ สิทธิชุมชนดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน	๖๐
๔.๗.๕ พลวัตรของสิทธิชุมชนอีสาน	๖๑- ๖๓

บทที่ ๕ พัฒนาการการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอีสาน

๕.๑ สถานการณ์ป่า – ที่ดิน	๖๕
๕.๑.๑ พัฒนาการระบบกรรมสิทธิ์รัฐและเอกชนในป่า – ที่ดิน	๖๕ - ๖๘
๕.๑.๒ วิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานในเขตป่าของชุมชนอีสาน	๖๘ - ๗๒
๕.๑.๓ สถานการณ์ป่า – ที่ดินในปัจจุบัน	๗๒ - ๗๖
๕.๑.๔ ผลกระทบและการเคลื่อนไหวของชุมชน	๗๖
๕.๑.๔.๑ การเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างสวนป่า	๗๖
๕.๑.๔.๒ การต่อต้านโครงการ คจก.	๗๗
๕.๑.๔.๓ การเคลื่อนไหวของชุมชนกรณี “ป่าชุมชน”	๗๘
๕.๒ สถานการณ์น้ำในอีสาน	
๕.๒.๑ การจัดการน้ำในความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมือง	๘๑
๕.๒.๒ โครงการโขงชีมูล	๘๓ - ๘๗

บทที่ ๖ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่ในพื้นที่วิจัย

๖.๑ พื้นที่วิจัยภูสีฐาน: บ้านโนนปาก่อ ตำบลบ้านเหล่า อำเภอคำชะอี จังหวัดมุกดาหาร	๘๙
๖.๒ พื้นที่วิจัยชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง	๙๘
๖.๒.๑ ระบบนิเวศลุ่มน้ำมูนตอนกลาง	๙๘
๖.๒.๒ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน	๙๙
๖.๒.๓ ระบบเศรษฐกิจชุมชน	๑๐๐
๖.๒.๔ ปัญหาผลกระทบ ความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชน	๑๐๑
๖.๒.๕ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง	๑๐๒
๖.๒.๕.๑ ปฏิบัติการสันติวิธีเพื่อสร้างสมดุลอำนาจกับรัฐ	๑๐๒
๖.๒.๕.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กรชาวบ้านและเครือข่าย	๑๐๔

	หน้า
๖.๓ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี	๑๑๔
๖.๓.๑ ระบบนิเวศลุ่มน้ำชี	๑๑๔
๖.๓.๒ ชุมชนลุ่มน้ำชีในประวัติศาสตร์	๑๑๕
๖.๓.๓ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนลุ่มน้ำชี	๑๑๕
๖.๓.๓.๑ บ้านหนองตู : การจัดการน้ำของชุมชน กรณีฝายหินทิ้ง	๑๑๕ - ๑๑๗
๖.๓.๓.๒ ชุมชนท่าลาด : ปฏิบัติการสิทธิชุมชนปกป้อง ลุ่มน้ำชีบทเรียนการจัดการป่าชุมชนดงเค็ง และกรณีสัมปทานคูตทราย	๑๑๙ - ๑๒๒
๖.๓.๓.๓ เครือข่ายอนุรักษ์ลุ่มน้ำชี: แก้ปัญหาน้ำท่วม	๑๒๒ - ๑๒๔
บทที่ ๗ วิเคราะห์กระบวนการและเงื่อนไขการละเมิดสิทธิชุมชน	๑๒๕
๗.๑ ลักษณะและกระบวนการละเมิดสิทธิชุมชน	๑๒๕ - ๑๒๖
๗.๑.๑ การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์ จากฐานทรัพยากร	๑๒๗
๗.๑.๒ การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีต ประเพณีของชุมชน	๑๒๗
๗.๑.๓ การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน	๑๒๗
๗.๑.๔ การละเมิดสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและอยู่อย่างมี ศักดิ์ศรีด้วยความสงบสุขของชุมชน	๑๒๘
๗.๑.๕ การละเมิดสิทธิข่าวสารข้อมูลและสิทธิการชุมนุม	๑๒๙
๗.๒ เงื่อนไขทางสังคมที่เอื้อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชน	๑๓๐
๗.๒.๑ เงื่อนไขทางกฎหมาย	๑๓๐
๗.๒.๒ เงื่อนไขจากนโยบายแห่งรัฐ	๑๓๑
๗.๒.๓ เงื่อนไขจากกระบวนการครอบงำทางความรู้ และอุดมการณ์	๑๓๒
๗.๓.๔ เงื่อนไขของวัฒนธรรมอำนาจรัฐและประวัติศาสตร์ - วัฒนธรรมชุมชน	๑๓๔ - ๑๓๕

บทที่ ๘ วิเคราะห์กระบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนอีสาน

๘.๑ การเคลื่อนไหวภายนอก	๑๓๖
๘.๑.๑ ยุทธวิธีตามช่องการเมืองปกติ	๑๓๗
๘.๑.๒ ยุทธวิธีการเคลื่อนไหวด้วยสันติวิธี	
เพื่อสร้างช่องทางการเมืองใหม่	๑๔๐
๘.๑.๒.๑ การสร้างพื้นที่ทางข่าวสาร	๑๔๐
๘.๑.๒.๒ การชุมนุมประท้วง	๑๔๑
๘.๑.๒.๓ การเดินรณรงค์ เดินขบวน เดินเท้าทางไกล	๑๔๒
๘.๑.๒.๔ การถือแฟง	๑๔๒
๘.๑.๒.๕ การใช้วัฒนธรรมชุมชนในการเคลื่อนไหว	๑๔๓
๘.๑.๒.๖ การสร้างเครือข่ายและหาพันธมิตร	๑๔๔
๘.๑.๒.๗ การเปิดเวทีสาธารณะ	๑๔๖
๘.๑.๒.๘ การสร้างข้อตกลงกับคู่กรณีในระดับพื้นที่	๑๔๗
๘.๑.๒.๙ การเจรจาและแสวงหาช่องทางต่างๆ	
ในการแก้ไขปัญหา	๑๔๗
๘.๑.๓ วิเคราะห์เงื่อนไขการใช้สันติวิธีในการเคลื่อนไหว	
สิทธิชุมชนอีสาน	๑๔๙
๘.๑.๓.๑ เงื่อนไขภายในของกลุ่ม/เครือข่าย	๑๕๐
๘.๑.๓.๒ เงื่อนไขภายนอก	๑๕๑
๘.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในของชุมชน	๑๕๒
๘.๒.๑ การสร้างกระบวนการเรียนรู้	๑๕๒
๘.๒.๑.๑ พัฒนาการกระบวนการประชุม	๑๕๓
๘.๒.๑.๒ การเรียนรู้จากปฏิบัติการจริงด้วยสันติวิธี	๑๕๕
๘.๒.๑.๓ การสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการ	๑๕๗
๘.๒.๑.๔ การวิจัยเชิงปฏิบัติการ: วิจัยไต่บ้าน	๑๕๗
๘.๒.๑.๕ กระบวนการเรียนรู้จากภายนอก	๑๕๙
๘.๒.๒ การจัดตั้งกลุ่ม องค์กร เครือข่าย	๑๖๐
๘.๒.๒.๑ เกี่ยวกับเป้าหมายการเคลื่อนไหว	
หรือข้อเรียกร้อง	๑๖๑
๘.๒.๒.๒ เกี่ยวกับฐานสมาชิก	๑๖๓
๘.๒.๒.๓ เกี่ยวกับโครงสร้างและระบบขององค์กร	๑๖๔

หน้า

๘.๒.๓ การสร้างเศรษฐกิจชุมชน	๑๖๖
๘.๒.๔ การปรับกติกาและกลไกการจัดการชุมชน	๑๖๘
๘.๓ สรุป	๑๗๐ - ๑๗๓

บทที่ ๙ วิเคราะห์ระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนของชุมชนอีสาน

๙.๑ วิเคราะห์เงื่อนไข กระบวนการและสิทธิชุมชน ในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน	๑๗๓
๙.๑.๑ ระบบกรรมสิทธิ์ของพื้นที่ ๖ แห่ง อยู่ใต้สิทธิครอบครองตามกฎหมายของรัฐ	๑๗๔
๙.๑.๒ ระบบการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน	๑๗๕
๙.๑.๒.๑ แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ “ยั่งยืน เป็นธรรม”	๑๗๕
๙.๑.๒.๒ สร้างกลไกและเน้นการมีส่วนร่วมในการจัดการ ทรัพยากรภายในชุมชน	๑๗๖ - ๑๘๐
๙.๑.๒.๓ สร้างกระบวนการจัดการทรัพยากรที่ผสมผสาน ทั้งสมัยใหม่และเก่า	๑๘๑
๙.๑.๒.๔ ใช้หลักศาสนา ความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา หรือความรู้ดั้งเดิมเข้ามาใช้ ในการจัดการทรัพยากร	๑๘๒
๙.๑.๒.๕ การสร้างการมีส่วนร่วมจากภายนอก	๑๘๓
๙.๒ สรุป	๑๘๕ - ๑๘๖

บทที่ ๑๐ บทเรียนเกี่ยวกับกระบวนการส่งเสริมสิทธิชุมชน

๑๐.๑ ความหลากหลายของสถานภาพและบทบาทผู้ส่งเสริม	๑๙๐
๑๐.๑.๑ นักพัฒนาและองค์กรพัฒนาเอกชน	๑๙๑
๑๐.๑.๒ ปัญญาชนท้องถิ่น เช่น ครูและพระสงฆ์	๑๙๒
๑๐.๑.๓ บทบาทของนักวิชาการ นักกฎหมาย	๑๙๓
๑๐.๑.๔ องค์กรอิสระ	๑๙๓
๑๐.๑.๕ เครือข่ายองค์กรชาวบ้านระดับท้องถิ่น/ภาค/ประเทศ	๑๙๔

๑๐.๒ คุณสมบัติของผู้ส่งเสริม	๑๙๕
๑๐.๒.๑ ต้องเป็นนักคิดนักค้นคว้าและนักทดลอง	๑๙๕
๑๐.๒.๒ ต้องมีชุดความรู้และทักษะพื้นฐานในงานชุมชน	๑๙๕
๑๐.๒.๓ ต้องเชื่อมั่นในพลังของชุมชน	๑๙๖
๑๐.๒.๔ ต้องศึกษาชุมชนและมองชุมชนบนฐานของความเป็นจริง	๑๙๖
๑๐.๒.๕ ต้องอ่อนน้อมถ่อมตน	๑๙๖
๑๐.๒.๖ ต้องอุทิศตน	๑๙๖
๑๐.๒.๗ ไม่รับเหมาทำแทน	๑๙๗
๑๐.๒.๘ ไม่เป็นวีรชนเอกชน	๑๙๗
๑๐.๒.๙ ไม่เย่อหยิ่งทะนงตน	๑๙๗
๑๐.๒.๑๐ อดทน ไม่ท้อแท้	๑๙๗
๑๐.๓ กระบวนการและขั้นตอนการส่งเสริมสิทธิชุมชน	๑๙๘
๑๐.๓.๑ การศึกษาชุมชน ค้นหาผู้นำ	๑๙๘
๑๐.๓.๒ การกระตุ้นชุมชน	๑๙๘
๑๐.๓.๓ การให้ข้อมูลกับชาวบ้านและการวิเคราะห์เชื่อมโยง	๑๙๙
๑๐.๓.๔ การยกระดับปัญหาจากปัญหาในพื้นที่	
สู่ประเด็นสู่สาธารณะ	๑๙๙
๑๐.๓.๕ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ผู้นำชุมชน	๒๐๐
๑๐.๓.๖ การสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับสมาชิก	๒๐๑
๑๐.๓.๗ การส่งเสริมให้พัฒนาองค์ความรู้ของชุมชน	๒๐๒
๑๐.๓.๘ การร่วมปฏิบัติการใช้สิทธิชุมชน	๒๐๓
๑๐.๓.๙ การสร้างเครือข่ายและการหาพันธมิตร	๒๐๔
๑๐.๓.๑๐ กระบวนการสรุปบทเรียนของชุมชน	๒๐๕

บทที่ ๑๑ ข้อเสนอแนะ

๑๑.๑ ข้อเสนอต่อชุมชนท้องถิ่น	๒๐๖
๑๑.๑.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการต่อชุมชน	๒๐๖
๑๑.๑.๒ ข้อเสนอแนวทางการพัฒนาของชุมชน	๒๐๗
๑๑.๒ ข้อเสนอต่อการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ	๒๐๘
๑๑.๒.๑ ข้อเสนอเชิงหลักการ	๒๐๘
๑๑.๒.๒ ข้อเสนอการปรับปรุงกฎหมายและนโยบายสาธารณะ	๒๐๙

หน้า

๑๑.๓ ข้อเสนอต่อองค์กรส่งเสริมสิทธิชุมชน

๒๐๙

๑๑.๔ ข้อเสนอการวิจัยในอนาคต

๒๑๐

บรรณานุกรม

๒๑๑ - ๒๑๕

ภาคผนวก

๒๑๖ - ๒๒๒

สารบัญรูปภาพและตาราง

	หน้า
ภาพประกอบที่ ๑ : แผนภาพแสดงแนวคิดสิทธิชุมชน	๑๔
ภาพประกอบที่ ๒ : ชุมชนอีสานในอดีต	๑๘
ภาพประกอบที่ ๓ : การตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสาน	๑๙
ภาพประกอบที่ ๔ : ระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณี ที่สอดคล้องกับธรรมชาติ	๔๕
ภาพประกอบที่ ๕ : สถานการณ์นโยบายการจัดการป่าไม้ของไทยในอดีต	๖๔
ภาพประกอบที่ ๖ : ผลกระทบจากนโยบายการจัดการน้ำของรัฐ	๘๐
ภาพประกอบที่ ๗ : แผนที่พื้นที่วิจัยโนนปาก่อ	๘๘
ภาพประกอบที่ ๘ : พื้นที่รองรับการอพยพชาวบ้านภูสีฐานและ การสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชนบ้านโนนปาก่อ	๙๗
ภาพประกอบที่ ๙ : วิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง	๑๑๑
ภาพประกอบที่ ๑๐ : แผนที่แสดงการตั้งถิ่นฐานลุ่มน้ำมูนตอนกลาง	๑๑๓
ภาพประกอบที่ ๑๑ : แผนที่พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชีและการสร้างฝายหินทิ้ง ของชาวบ้านหนองตู	๑๑๘
ภาพประกอบที่ ๑๒ : แสดงแผนที่ระบบนิเวศน้ำชีตอนปลาย	๑๑๙
ภาพประกอบที่ ๑๓ : ศูนย์ศึกษาธรรมชาติป่าทามชุมชนกุดเป่งและการตีหม้อ บ้านโกและบ้านโพนทราย	๑๘๖
ภาพประกอบที่ ๑๔ : แผนที่แสดงแหล่งดินตีหม้อบ้านโกและบ้านโพนทราย	๑๘๗
ภาพประกอบที่ ๑๕ : ระบบชลประทานชุมชนบ้านหนองแค – สวนสวรรค์	๑๘๘
ภาพประกอบที่ ๑๖ : แสดงระบบนิเวศแม่น้ำชีในอดีต และที่ตั้งชุมชนรอบป่าชุมชนดงเค็ง	๑๘๙

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญ

๑.๑.๑ การแสวงหาชีวิตที่ดีกว่าคือคุณค่าแห่งสิทธิ ชีวิตที่ดีร่วมกันคือคุณค่าแห่งสิทธิชุมชน มนุษย์ทุกผู้ทุกนาม ทุกยุคทุกสมัย มีสัญชาตญาณแห่งการดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด ซึ่งเป็นพื้นฐานเดียวกับสิ่งมีชีวิตทุกอย่างในโลก มนุษย์ยังมีสำนึกของการแสวงหาชีวิตที่ดีกว่า ความใฝ่ฝันถึงอิสรภาพ ไม่ถูกจองจำ ไร้เดียงสา เหวี่ยงเอาเปรียบ มนุษย์ต่อสู้กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติด้วยการคิดค้นเครื่องมือที่จะควบคุม ดัดแปลงธรรมชาติเพื่อการได้มาซึ่งปัจจัยดำรงชีพ มนุษย์ยังเรียนรู้เพื่อปรับตัวให้เข้ากับกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติบางด้านที่ตนไม่อาจควบคุม จากสังคมล่าสัตว์ เร่ร่อน ยกระดับมาเป็นสังคมกสิกรรม เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ผลิตปัจจัยดำรงชีพด้วยตนเอง ความรู้ความชำนาญที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติทดลองถูกทำซ้ำ ทบทวน แก้ไข สรุปลง สืบสอน สืบสมสืบทอดกันมา

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มเป็นชุมชนเพื่อสร้างความมั่นคงปลอดภัย สร้างหลักประกันการอยู่รอดร่วมกัน เกิดการเรียนรู้ในการอยู่ร่วม ความขัดแย้ง อิจฉาริษยา โกรธเกลียด อยากมีอยากได้ ความลุ่มหลงซึ่งมีอยู่ในหมู่มนุษย์นำมาซึ่งการกดขี่ข่มเหงเอาเปรียบกันและกัน เกิดการแย่งชิงเบียดเบียนชนเผ่าและความแตกแยก แต่ความจำเป็นในการอยู่ร่วมกันเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญกว่า มนุษย์จึงได้สร้างแบบแผนในการแก้ความขัดแย้ง แบบแผนในการแบ่งปันจัดสรรสิ่งที่ได้มาให้สมาชิกแต่ละคนตามฐานะที่แต่ละคนพึงมีพึงได้ เป็นแบบแผนที่สมาชิกทุกคนยอมรับร่วมกัน ขณะเดียวกันมนุษย์ยังมีสำนึกที่ตึงตัง การช่วยเหลือเกื้อกูลพึ่งพาอาศัย ความรักความผูกพันความสามัคคีในหมู่คณะและความเอื้ออาทรต่อกัน สิ่งนี้ก็ถูกทอขึ้นมาเป็นแบบแผนของการอยู่ร่วมของมนุษย์เช่นเดียวกัน “แบบแผน” ต่าง ๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขนี้ เป็น “แบบแผนความสัมพันธ์ของมนุษย์” ซึ่งต่อมาเราเรียกกันว่า “สิทธิ” นั่นเอง

สิทธิเป็นสิ่งที่จรรโลงสายสัมพันธ์และการพึ่งพิงระหว่างสมาชิกของชุมชนเอาไว้ สิทธิเป็นรากเหง้าของความเป็นกลุ่ม เป็นชุมชน เป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีน้ำหนักมากกว่ากฎหมายหรือนโยบายสาธารณะทั้งปวง (ยศ สันตिसัมปัตติ, ๒๕๓๙)

“สิทธิ” แปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕) ความสนใจศึกษาเรื่องสิทธิในสังคมไทยอาจเป็นไปตามความเคลื่อนไหวทางวิชาการของสังคมตะวันตก ซึ่งตามแนวคิดตะวันตกให้ความสำคัญกับสิทธิของปัจเจกชนอันเป็นฐานทางปรัชญาของระบอบประชาธิปไตยเสรีนิยม และระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม แต่ในบริบทสังคมไทยและสังคมตะวันออก ระบบสิทธิวางอยู่บนพื้นฐานของชีวิตรวมหมู่ของชุมชน มีการให้คุณค่าและเคารพใน “ส่วนรวม” และ “กรรมสิทธิ์ร่วม” ของชุมชนเป็นสิ่งสำคัญ ดังนั้นระบบสิทธิในสังคมของเราจึงมีลักษณะเด่นเป็นสิทธิร่วมซึ่งก็คือ “สิทธิชุมชน” นั่นเอง

“สิทธิชุมชน” เป็นวาทกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน” เป็นอุดมการณ์ที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๔๖) เป็นพลังยึดเหนี่ยวสำคัญของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า และกำกับอยู่ในทุกระบบของชุมชน ทั้งระบบเศรษฐกิจ ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรม วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ฯลฯ ในระบบเหล่านี้ ชุมชนได้สร้าง “ข้อตกลงร่วม” หรือระเบียบกฎเกณฑ์ที่เป็นที่เข้าใจและยอมรับกันของสมาชิกชุมชน มีเป้าหมายสำคัญเพื่อสร้างดุลยภาพในการอยู่ร่วมกัน ควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข แก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้นและอำนวยความสะดวกให้แก่ทุกคน กฎเกณฑ์เหล่านี้ล้วนวางอยู่บนพื้นฐานของ คุณธรรมและศีลธรรมทางศาสนา อันเป็นคุณค่าที่สมาชิกชุมชนยึดเป็นคุณค่าร่วมกัน มีกลไกการจัดการที่แน่นอน และมีบทลงโทษแก่ผู้ฝ่าฝืน

ขณะเดียวกัน ชุมชนก็ดำรงอยู่ในสังคมใหญ่ ภายใต้อำนาจรัฐ และอยู่ท่ามกลางระบบเศรษฐกิจการตลาด ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอกก็เป็นระบบสิทธิหนึ่งเช่นกัน ท่ามกลางความสัมพันธ์กับฝ่ายต่างๆ ในสังคมใหญ่ “สิทธิของชุมชน” จะมีมากมีน้อยก็ขึ้นอยู่กับศักยภาพของชุมชนที่จะถ่วงดุลและต่อรองกับอำนาจภายนอก และยังขึ้นอยู่กับโอกาสตามกฎหมายของประเทศและวุฒิสภาวะของสังคมที่จะเปิดโอกาสให้ชุมชนได้แสดงตัวตน มีระบบการจัดการทรัพยากรของตัวเองหรือการกำหนดทิศทางการพัฒนาโดยตัวเองได้มากน้อยแค่ไหน

ดุลยภาพของสิทธิภายในของชุมชนและดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับอำนาจภายนอกปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป

ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วรุนแรงของสังคมไทยและสังคมโลกในปัจจุบัน ซึ่งเป็นการขับเคลื่อนโดยระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีอันเป็นแบบแผนการพัฒนาระแสหลักของสังคมโลกเวลานี้ ได้ก่อผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่นอย่างลึกซึ้งรุนแรง ทั้งด้านความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่ถูกใช้แบบล้างผลาญ เกิดความเหลื่อมล้ำทางรายได้ คนรวยกับคนจน ช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบท วิถีชีวิตอันดีงามของชุมชนท้องถิ่นชนบทและชนกลุ่มน้อยถูกบั่นทอน

และคุกคาม และเกิดปัญหาทางสังคมอีกนานาประการที่แก้ยากขึ้นทุกวัน สถานการณ์ใหม่นี้ ก่อให้เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนมากมาย เกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐและทุน และยัง กระตุ้นให้คนภายในชุมชนและท้องถิ่นขัดแย้งกันเองอย่างหนัก ภาคชุมชนได้ลุกขึ้นมา เคลื่อนไหวต่อต้าน ต่อสู้ ต่อรอง เพื่อปรับดุลความสัมพันธ์ทางอำนาจกับภายนอก ขณะเดียวกันก็เกิดการปรับตัวเอง สร้างความเข้มแข็ง สร้างภูมิคุ้มกันภายใน ความเคลื่อนไหว เหล่านี้อาจนำมาซึ่งชัยชนะหรือความพ่ายแพ้ ปนเปื้อนไปด้วยคราบน้ำตาและหยดเลือด แต่ เป็นปฏิบัติการที่ได้ให้บทเรียนและความรู้ใหม่ๆ ให้กับสังคมในการแสวงหาทางเลือกเพื่อชีวิตที่ดีกว่าในวันข้างหน้า

๑.๑.๒ โครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสาน เป็นโครงการย่อยในชุดโครงการสิทธิ ชุมชน- ชนศึกษา (ศ.เสนห์ จามริก ผู้ประสานงานชุดโครงการ) เป็นโครงการวิจัยสืบเนื่องจาก งานวิจัยสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล (๒๕๔๒-๒๕๔๖) ซึ่งเกิดข้อค้นพบสำคัญ คือ ระบบโลก ที่เรียกว่าเศรษฐกิจตลาดเสรียุคใหม่เข้าครอบงำอำนาจอธิปไตยและแผ่ขยายการ ครอบงำลงไปถึงฐานทรัพยากรท้องถิ่น อันเป็นฐานการดำรงชีวิตของชุมชนทั้งหมดทั่วประเทศ ทั้งนี้ด้วยเครื่องมือสำคัญคือ ทุน ตลาดและเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าด้านสื่อ ข้อมูลข่าวสาร เทคโนโลยีชีว-ภาพ อันผลักดันให้เกิดการตื่นตัวเคลื่อนไหวของกระแสสิทธิชุมชนในสังคมไทย อย่างต่อเนื่องเพื่อตอบโต้กระแสครอบงำดังกล่าว กระแสดังกล่าวมีความหมายสำคัญต่อการขจัด วัฒนธรรมอำนาจนิยมที่สืบทอดอยู่ในสังคมการเมืองไทย และขณะเดียวกันก็เป็นกระแสนตอบโต้ ความพยายามครอบงำอธิปไตยของชาติจากพลังอำนาจข้ามชาติด้วย กระแสสิทธิชุมชน ชี้ให้เห็นชัดเจนถึงปัญหาการเผชิญหน้าระหว่างโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรมกับกระแสวัฒนธรรม ชุมชนอันหลากหลาย การเผชิญหน้าดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นเฉพาะในสังคมไทยแต่เกิดขึ้นในทุก ภูมิภาคของโลก

การวิจัยพบว่า สิทธิชุมชนไทยมีความหมายที่กว้างขวางและซับซ้อนอันเกิดวัฒนธรรม การอยู่ร่วมกันของมนุษย์เป็น “ชุมชน” ทั้งสิทธิที่ดินทำกิน สิทธิในทรัพยากรพันธุกรรม สิทธิการ เรียนรู้และการเลือกวิถีการเกษตรที่เหมาะสมยั่งยืน สิทธิในทรัพยากรป่าและสิทธิในภูมิปัญญา มีระบบจารีตประเพณีเป็นระเบียบสังคมระดับชุมชนซึ่งระบบกฎหมายแบบลายลักษณ์อักษร ไม่ให้ความสำคัญ กฎจารีตประเพณีนี้ควรมีการรื้อฟื้นและส่งเสริมขึ้นใหม่ให้มีสถานะในระบบ นิติศาสตร์ไทย

ข้อสรุปสำคัญของการวิจัยในระยะที่ ๑ ก็คือ เรื่องของ “สิทธิ” นั้นไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียง เพราะการอุปถัมภ์รับรองจากกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการ เกิดกลุ่ม เกิดการรวมตัวของกลุ่มชน เป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกัน และมีพลังความสามารถเพียงพอที่จะจัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริงเป็นที่ยอมรับของสังคมในวง กว้างได้

โครงการได้เสนอแนวทางวิจัยในระยะต่อไปเกี่ยวกับการพัฒนาหลักคิดทางนิติศาสตร์ เพื่อการปฏิรูปกฎหมายเกี่ยวกับฐานทรัพยากรและชุมชน การพัฒนาศักยภาพแห่งสิทธิในจารีต ประเพณีชุมชนท้องถิ่นสู่สถานะระบบสิทธิส่วนหนึ่งในโลกแห่งความเปลี่ยนแปลง และการวิจัย กระบวนการนโยบายสาธารณะบนหลักการสิทธิเสรีภาพตามนัยแห่งรัฐธรรมนูญ ๒๕๕๐

เพื่อให้องค์ความรู้เรื่องสิทธิชุมชนได้ยกระดับไปข้างหน้าตามทิศทางดังกล่าวและแสดงให้เห็นพลัง ชีวิตชีวาของสิทธิชุมชนที่ก่อกำเนิด ดำรงและวิวัฒนาการอยู่ในวิถีชีวิตชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งการรดน้ำพรวันดินเดิมปูให้ต้นไม้มแห่งสิทธิชุมชนเจริญงอกงาม "โครงการสิทธิชุมชน-ศึกษา" หรือโครงการในระยะที่ ๒ นี้ จึงถูกกำหนดให้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการในพื้นที่ซึ่งมีการละเมิดสิทธิ ด้วยเชื่อว่าสถานการณ์ที่มีความขัดแย้ง มีภาวะท้าทายจะกระตุ้นให้ความคิด ความเชื่อและการแสดงออกของ "สิทธิชุมชน" ปรากฏตัวออกมาอย่างชัดเจน

เป้าหมายสำคัญของโครงการสิทธิชุมชนศึกษาภาคอีสานจึงอยู่ที่การศึกษา สถานการณ์ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชน และการสร้างแนวทางในการเสริมสร้าง กระบวนการเรียนรู้เพื่อสนับสนุนการใช้สิทธิของชุมชนและสร้างพลังอำนาจในการใช้ สิทธิ โดยมีรูปธรรมที่ชัดเจนเกิดขึ้นในชุมชน

๑.๒ วัตถุประสงค์ของโครงการ

๑.๒.๑ เพื่อร่วมกับชุมชนศึกษาถึงการละเมิดสิทธิ และการใช้สิทธิชุมชนในการจัดการ ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า (๓ กรณีศึกษา)

๑.๒.๒ เพื่อพัฒนาและเสริมสร้างองค์กรชุมชน เครือข่ายที่ได้รับผลกระทบให้เกิดความ เป็นเข้มแข็งในการใช้สิทธิได้อย่างชอบธรรมตามหลักสิทธิมนุษยชน

๑.๒.๓ เพื่อพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และค้นหาทางเลือกที่ สอดคล้องกับระบบนิเวศและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนได้อย่าง แท้จริง

๑.๓ โจทย์การวิจัย

๑.๓.๑ **คำถามหลัก** ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่เป้าหมายจะพัฒนาความสามารถในการใช้ สิทธิจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนได้อย่างไร?

๑.๓.๒ คำถามย่อย

๑.๓.๒.๑ ชุมชนท้องถิ่นสามารถสร้างแบบแผนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม จารีตประเพณีและพัฒนาเพื่อเพิ่มขีดความสามารถในการใช้สิทธิชุมชน ในสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างไร?

๑.๓.๒.๒ ทางเลือกที่เหมาะสมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยองค์กรชุมชนควรเป็นอย่างไร?

๑.๓.๒.๓ กระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิชุมชนเป็นอย่างไร?

๑.๔ แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยนี้มุ่งค้นคว้าถึงแบบแผนวิธีคิดและปฏิบัติการเรื่อง “สิทธิ” ของชุมชนอีสานท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน ซึ่งต้องเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขของระบบนิเวศการใช้ทรัพยากร แบบแผนการทำมาหากินอันเป็นฐานการก่อเกิดระบบความรู้และระบบความเชื่อของชุมชน ขณะเดียวกันชุมชนอีสานมีปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอกทุกระดับ มีกระบวนการเรียนรู้ ต่อสู้ต่อรองกับภาวะท้าทายคุกคามต่างๆ และสร้างดุลในการอยู่ร่วมในสังคมตลอดเวลา ดังนั้น แนวคิดที่เลือกใช้เป็นแนวทางในการทำความเข้าใจโครงสร้างและปรากฏการณ์ด้านต่างๆ ดังกล่าว มี ๖ แนวคิด คือ

๑.๔.๑ **แนวคิดสิทธิชุมชน และ แนวความคิดวัฒนธรรมชุมชน** ซึ่ง ๒ แนวคิดดังกล่าวมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องและเสริมพลังให้กันและกันเป็นอย่างดี ทั้งในมิติของความเป็นทฤษฎีอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น และในฐานะเป็นอุดมการณ์ที่เป็นชุดความคิดความเชื่อเชิงอุดมคติ โดยแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน สามารถให้ความชัดเจนเกี่ยวกับสถาบันชุมชนในฐานะเป็นหน่วยสังคมที่มีระดับของความอิสระ มีระบบเศรษฐกิจที่วางอยู่บนฐานทรัพยากร มีระบบความรู้ระบบความเชื่อ ระบบการปกครองของตนเอง และ แนวความคิดสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นแนวความคิดหลักในการวิจัยนี้ มีสาระเด่นเกี่ยวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่มีการต่อสู้ต่อรองและการปรับตัวอยู่อย่างเป็นพลวัตรในทุกระดับ งานวิจัยนี้มีการทบทวนแนวคิดสิทธิชุมชนไว้เป็นการเฉพาะในบทที่ ๒

๑.๔.๒ **แนวคิดทฤษฎีระดมทรัพยากรและกระบวนการทางการเมือง (Resource mobilization theory & Political approach)** และ **แนวคิดสันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง** ปฏิบัติการสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น สามารถใช้ **แนวคิดทฤษฎีระดมทรัพยากรและกระบวนการทางการเมือง** ในการอธิบายและพิจารณาประเมิน “กระบวนการใช้สิทธิ” อันเป็นความพยายามของ “การสร้างอำนาจของผู้ไร้อำนาจ” โดยการสร้างสรรค์ทางยุทธวิธีเพื่อโน้มน้าว

สังคมให้เข้าใจเห็นใจสนับสนุนการเคลื่อนไหว และกดดันรัฐเพื่อสร้างช่องทางและกระบวนการใหม่ๆ ที่ดีกว่าช่องทางตามระบบการเมืองปกติในการแก้ปัญหา อันสอดคล้องกับกระบวนการสันติวิธี โดยเฉพาะ **สันติวิธี** มีหลักการสำคัญ ๓ ประการ คือ ๑.อหิงสกรรม หรือการไม่เบียดเบียนมุ่งร้าย ๒.ความเฝ้านั้นจะ ตั้งมั่นอยู่บนสัจจะ ต่อสู้ด้วยความจริง และ ๓.กล้ายอมรับความทุกข์ทรมานจากการกระทำเพื่อยืนยันในสัจจะของตน

๑.๔.๓ แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ ซึ่งใช้ในการพิจารณากระบวนการพัฒนาขีดความสามารถหรือสมรรถนะของชุมชนเป็นกระบวนการที่ทำให้ "คน" ถึงพร้อมด้วยความรู้ ความสามารถและความงามความดี อันเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดของศักยภาพของชุมชน กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นหัวใจสำคัญของการใช้สิทธิ์และการคิดค้นสร้างสรรค์ทั้งปวง

๑.๔.๔ แนวคิดว่าด้วยระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน ซึ่งใช้ในการวิเคราะห์ทางเลือกบูรณาการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรมโดยองค์กรชุมชน ที่ชุมชนอีสานได้คิดค้นปฏิบัติเพื่อจัดการทรัพยากรชุมชนในสถานการณ์ใหม่

๑.๕ วิธีการวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เน้นให้การวิจัยนี้เป็น “กระบวนการเรียนรู้” ร่วมกันระหว่าง “นักวิจัยชาวบ้าน” กับ “นักวิจัยของโครงการ” ต่อเนื่องเป็นเวลา ๓ ปี โดยมีแผนงานและขั้นตอนคือ

๑.๕.๑ แผนงานเสริมกระบวนการเรียนรู้ มีการตั้ง “กลุ่มศึกษาสิทธิชุมชน” ร่วมกันระหว่างแกนนำชาวบ้านกับนักวิจัยโครงการ โดยเลือกชาวบ้านที่เป็นผู้รอบรู้และรู้สึกเฉพาะด้านเป็นผู้มีบทบาทและมีบารมี มีทั้งหญิงและชาย ส่วนใหญ่จะเป็นผู้มีบทบาทเป็นแกนนำอยู่แล้วพื้นที่ละ ๕ - ๑๐ คน รวบรวมความรู้ด้านต่างๆ ของชุมชน ศึกษาทำความเข้าใจสถานการณ์ภายนอกที่มากกระทบ ศึกษาระเบียบกฎหมายที่เกี่ยวข้อง และการแสวงหาทางเลือก ทางออก กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นมีทั้งรูปแบบการโสเหล่หรือแลกเปลี่ยนกลุ่มย่อย (Focus Group) การประชุมประจำเดือน การจัดสัมมนา ศึกษาดูงานและการฝึกอบรม และการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง การสรุปบทเรียนในทุกกิจกรรม

๑.๕.๒ แผนพัฒนาองค์ความรู้ มีการบันทึกข้อมูลความรู้เกี่ยวกับชุมชนและทรัพยากร บันทึกกระบวนการเรียนรู้ที่ได้จากแผนที่ ๑ มีการประชุมถ่ายทอดแลกเปลี่ยนตรวจสอบข้อมูลที่ได้ ทั้งในชุมชนและในเวทีการประชุมนักวิจัยโครงการและมีที่ปรึกษาร่วมวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลประมาณ ๒ เดือน/ครั้ง มีเวทีสัมมนาร่วมในระดับภาค ๑ ครั้ง เมื่อปลายปี ๒๕๔๘

๑.๕.๓ แผนสนับสนุนการใช้สิทธิและสร้างเครือข่าย ส่งเสริมการรวมกลุ่มเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน พัฒนาต่อยอดกิจกรรมที่ชุมชนดำเนินการอยู่เช่น กลุ่ม

อาชีพ กลุ่มจัดการทรัพยากรชุมชน เป็นต้น อีกด้านหนึ่ง เสริมการแสดงผลขององค์กรชุมชน/องค์กรเครือข่ายเพื่อคลี่คลายความขัดแย้งในหมู่ผู้ถูกละเมิดสิทธิ, การประสานความร่วมมือในการปกป้องการละเมิดสิทธิจากภายนอก, การผลักดันต่อรองและร่วมมือกับรัฐในการแก้ปัญหาของชุมชน และส่งเสริมสนับสนุนให้ชุมชนกำหนดแผนการพัฒนาบนฐานการใช้สิทธิชุมชน

อนึ่ง การวิจัยนี้ให้ความสำคัญกับการแสวงหากระบวนการที่เหมาะสมในการส่งเสริมสนับสนุนการเรียนรู้และการใช้สิทธิของชุมชนตามโจทย์ย่อยที่ ๓ ด้วย นักวิจัยของโครงการจึงเป็นทั้งผู้วิจัยร่วมกับชุมชนและวิจัยบทบาทตนเองรวมทั้งประเด็นอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องในฐานะของผู้ส่งเสริมด้วยในขณะเดียวกัน ความเหมาะสมในขั้นนี้จึงเลือกพื้นที่วิจัยพร้อมกับเลือกนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชนที่เคลื่อนไหวร่วมกับชาวบ้านในพื้นที่นั้นเป็นนักวิจัย รวมทั้งสิ้น ๑๑ คน เป็นทีมวิจัยของโครงการภาคอีสาน

๑.๖ พื้นที่วิจัย

งานวิจัยนี้ เน้นการศึกษาการเรียนรู้และกระบวนการใช้สิทธิชุมชนในชุมชนที่ถูกละเมิดด้วยเหตุผลดังได้กล่าวแล้ว โดยเฉพาะพื้นที่ที่มีความขัดแย้งเกิดผลกระทบต่อสิทธิด้านทรัพยากร จึงเลือกพื้นที่และประเด็นของพื้นที่ เป็นพื้นที่วิจัยของ ๓ โครงการย่อย คือ

๑.๖.๑ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูน แบ่งย่อยออกเป็น ๒ พื้นที่ คือ

๑.๖.๑.๑ พื้นที่ห้วยนา เป็นพื้นที่เครือข่ายชุมชนลุ่มน้ำมูนในจังหวัดศรีสะเกษ (๓ อำเภอ) ประมาณ ๔๕ หมู่บ้าน ที่จะได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนห้วยนา ชาวบ้านที่มีวิถีชีวิตพึ่งพาทรัพยากรป่าทามและสายน้ำมูนรวมตัวกันเพื่อติดตามโครงการโขงชีมูล มาตั้งแต่ปี ๒๕๔๒ โครงการสิทธิชุมชนได้สนับสนุนกระบวนการเรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนในพื้นที่ ๓ ระดับ คือ (๑) ระดับเครือข่าย คือ การรวมตัวกันเป็นเครือข่ายปัจจุบันใช้ชื่อ "เครือข่ายฮักแม่มูนเมืองศรีสะเกษ" มีกระบวนการเรียนรู้และการใช้สิทธิร่วมกันอย่างต่อเนื่อง (๒) ระดับชุมชน ศึกษาชุมชนทุกมิติด้วยแนวคิดสิทธิชุมชนที่บ้านโนนทราย อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ และ(๓) ศึกษาองค์ความรู้การจัดการน้ำระบบย่อยในพื้นที่บุ่งทามที่บ้านหนองแค-สวนสวรรค์ ต.หนองแค อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ

๑.๖.๑.๒ พื้นที่ราษีไศล เป็นพื้นที่เครือข่ายผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนราษีไศล ประมาณ ๓๖ หมู่บ้านในเขตรอยต่อจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษและร้อยเอ็ด รวมตัวกันผลักดันการแก้ไขปัญหาผลกระทบทั้งทางด้านการขาดความเสียหาย การแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมและการฟื้นฟูธรรมชาติและชุมชนมาตั้งแต่ ปี ๒๕๓๖ - ปัจจุบัน

๑.๖.๒ พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี

๑.๖.๒.๑ พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนต้น มีบ้านหนองดู่ ตำบลละหานนา อำเภอเวียงน้อย จังหวัดขอนแก่น เป็นชุมชนวิจัยหลัก และมีชุมชนเครือข่ายบริเวณสายน้ำชีตอนต้น ซึ่งใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ร่วมกันหลายชุมชนเป็นพื้นที่เรียนรู้และปฏิบัติการสิทธิชุมชนร่วมกัน มีฐานทรัพยากรสำคัญ คือ ลำน้ำชี บึงละหานนาและป่าชุมชนภูถ้ำภูกระแต ปัญหาสำคัญที่ชุมชนเผชิญคือ ผลกระทบจากฝ่ายแก่งสนามนาง ฝ่ายชนบท ในโครงการโขง ชี มูล ขณะที่มีการกว้านซื้อที่ดินในบริเวณป่าทามลุ่มน้ำชีเพื่อการทำไร่อ้อยขนาดใหญ่ป้อนโรงงานน้ำตาล

๑.๖.๒.๒ พื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนปลาย มีบ้านท่าลาด ตำบลแสนสุข อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นชุมชนวิจัยหลัก และมีชุมชนริมสายน้ำชี ๔ ตำบล คือ ตำบลแสนสุข, ตำบลชานูวรรณ อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด และตำบลค้อเหนือ, ตำบลเชียงคำ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร สถานการณ์สำคัญ คือ ผลกระทบจากภาวะน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนในโครงการโขง ชี มูล และผลกระทบจากการดูดทรายของธุรกิจเอกชนชุมชนในเครือข่าย เคยมีประสบการณ์ในการพิทักษ์ปกป้องป่าชุมชนดงเค็งและการทำเกษตรกรรมทางเลือก ในโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย

๑.๖.๒.๓ พื้นที่เครือข่ายลุ่มน้ำชี ซึ่งมุ่งประสานการเรียนรู้ระหว่างชุมชน กลุ่มองค์กรในลุ่มน้ำชีที่ใช้ฐานทรัพยากรเดียวกัน เพื่อร่วมเรียนรู้และปฏิบัติการใช้สิทธิ โดยเฉพาะกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบจากภาวะน้ำท่วมซ้ำซาก ๕ ปีที่ผ่านมา

๑.๖.๓. พื้นที่วิจัยภูสีฐาน

มีบ้านโนนปาก่อ ต.บ้านเหล่า อ.คำชะอี จ.มุกดาหาร เป็นพื้นที่วิจัยหลัก และมีพื้นที่เครือข่ายคือหมู่บ้านรอบป่าภูสีฐานซึ่งทางรัฐบาลประกาศป่าภูสีฐานเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า และมีนโยบายย้ายชาวโนนปาก่อออกจากที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน แต่ชาวบ้านได้เคลื่อนไหวคัดค้านยืนยันสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและสิทธิการทำกิน มาตั้งแต่ปี ๒๕๓๗ ถึงปัจจุบัน งานวิจัยสิทธิชุมชนโนนปาก่อจึงมีวัตถุประสงค์เฉพาะเพื่อยืนยันสิทธิอันชอบธรรมในการตั้งถิ่นฐานและทำกินอยู่ร่วมกับป่าอย่างยั่งยืน

๑.๗ ระยะเวลาการวิจัย

ในแต่ละพื้นที่ที่คัดเลือกมีการเคลื่อนไหวปฏิบัติการสิทธิชุมชนต่อกรณีละเมิดมาแล้ว ๕-๑๐ ปี ซึ่งชุมชนได้สั่งสมประสบการณ์การเรียนรู้และปฏิบัติการมาแล้วระยะหนึ่ง การวิจัยนี้ ด้านหนึ่งจึงเป็นการสรุปประสบการณ์และบทเรียนการใช้สิทธิในอดีตของแต่ละพื้นที่และถือเป็นต้นทุนเดิมสำหรับการเรียนรู้และปฏิบัติการในระยะ ๓ ปี ของการดำเนินโครงการ (๒๕๔๖-๒๕๔๘)

บทที่ ๒

สิทธิชุมชน

ความหมาย อุดมการณ์และยุทธศาสตร์

๒.๑. ความหมายและที่มาของสิทธิชุมชน

“สิทธิชุมชน” เป็นคำที่ถูกผลิตขึ้นมาใหม่ ในฐานะความเป็นวาทกรรมที่ให้ความหมาย และคุณค่ากับสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่มาช้านานแล้ว

“สิทธิ” ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน แปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕)

ล้าพังคำว่า “อำนาจ” นั้นในทางสังคมวิทยา หมายถึง ความเป็นไปได้ที่บุคคลหนึ่ง สามารถกำหนดให้อีกบุคคลหนึ่งกระทำตามความต้องการของตน โดยไม่คำนึงว่าอีกฝ่ายหนึ่ง ต้องการกระทำหรือไม่ หรือรู้สึกอย่างไร (สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖) ตามพจนานุกรมฉบับ ราชบัณฑิตยสถาน (๒๕๒๕) ให้ความหมาย “อำนาจ” คือความสามารถหรือสิ่งที่สามารถทำหรือ บันดาลให้เกิดสิ่งใดได้ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕)

“สิทธิ” นั้นจึงไม่ใช่อำนาจหรือความมีอำนาจเพียงเท่านั้นแต่ “สิทธิ” ต้องเป็นอำนาจที่ถูก กำกับด้วย “ความชอบธรรม” อันหมายถึงอำนาจที่ถูกต้องตามหลักธรรม ตามหลักของคุณงาม ความดี ความถูกต้อง ความยุติธรรม เช่น หลักศาสนา หลักกฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ประเพณี และเกณฑ์คุณค่าที่คนในสังคมหนึ่ง ๆ ยึดถือร่วมกัน ในภาษาอังกฤษ “สิทธิ” จึงตรงกับคำว่า “right” ซึ่งแปลว่าความถูกต้อง ในบางตำราอาจใช้คำว่า “สิทธิอำนาจ” ในความหมายเดียวกัน

การที่คนผู้หนึ่งมี “สิทธิ” ในสิ่งหนึ่งสิ่งใดนั้น จึงหมายถึงว่า สิ่งนั้นเป็นสิ่งที่คนผู้นั้นพึง มีพึงได้อย่างถูกต้อง คนอื่นต้องยอมรับ จะขัดขวางหรือลิดรอนไม่ได้ (วีระ สมบูรณ์, ๒๕๔๕)

คนเราจะมี “สิทธิ” ได้นั้นเพราะเขามีฐานะอย่างใดอย่างหนึ่งที่แน่นอน เช่น เป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นลูก เป็นหัวหน้า เป็นลูกน้อง เป็นผู้ปกครอง เป็นผู้ถูกปกครอง ฯลฯ

“สิทธิมนุษยชน” ก็คือสิทธิในฐานะที่เขาเกิดมาเป็นมนุษย์ “สิทธิพลเมือง” ก็คือสิทธิในฐานะที่เป็นพลเมืองของประเทศ ดังนี้

“สิทธิชุมชน” จึงเป็นสิทธิของชุมชน เป็นอำนาจอันชอบธรรมที่ชุมชนพึงมีพึงได้อย่างถูกต้องชอบธรรม ผู้อื่นต้องยอมรับ จะละเมิดหรือลิดรอนมิได้

“ชุมชน” ในความหมายดั้งเดิม หมายถึง “หมู่บ้าน กลุ่มคน ที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน” (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๒๕) แต่ในความหมายที่กว้างขวางออกไปในสังคมสมัยใหม่ ปรากฏเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบใหม่ ๆ ขึ้นมากมาย ที่สมาชิกอาจมิได้อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน แต่มีความผูกพัน มีผลประโยชน์เดียวกัน มีชะตากรรมร่วมกัน สมาชิกแต่ละคนนิยามตนเองว่าเป็นหนึ่งในวงสัมพันธ์นั้นและสังคมก็รับรู้ว่าเขาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนนั้น เช่น ชุมชนทางอากาศ ชุมชนผู้ได้รับผลกระทบ ผู้เดือดร้อนจากการพัฒนา คนพิการ ฯลฯ ดังนั้น “ชุมชน” จึงหมายถึง วงสัมพันธ์ในลักษณะที่กว้างขวางออกไปดังกล่าวด้วย

ดังกล่าวแล้วว่า “สิทธิชุมชน” เป็นวาทกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน” เป็นอุดมการณ์ที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๔๖) จากการใช้ชีวิตร่วมกันของชาวชุมชนที่ต้องพึ่งพาอาศัย ร่วมทุกข์ร่วมสุข เกิดความเอื้ออาทรและผูกพัน ความขัดแย้งแตกแยกที่เกิดขึ้นจะผลักดันให้มีการคิดค้นหาวิธีการจัดการภายในให้ลุล่วงไป ความเป็นไปของชุมชนในลักษณะดังกล่าว พัฒนาให้เกิด “กฎเกณฑ์” ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นข้อบัญญัติอันศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวชุมชนยึดถือร่วมกัน แฝงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชน เกิดการผลิตซ้ำ เกิดการพัฒนาเป็นแบบแผนที่แข็งแรง ข้อบัญญัติดังกล่าวของชุมชนเป็นข้อบัญญัติถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับ “ขอบเขตอำนาจ” ที่สมาชิกแต่ละคนแต่ละฐานะพึงมี พึงได้รับท่ามกลางการดำเนินชีวิตด้วยกัน อำนาจนั้นเป็นอำนาจที่ทุกคนยอมรับภายใต้ “คุณค่า ที่ยึดถือร่วมกัน” เป็นอำนาจที่มีความชอบธรรม ก็คือ “ระบบสิทธิ” ของชุมชนนั่นเอง

“คุณค่าที่ชุมชนยึดถือร่วมกัน” เป็นสิ่งที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นโดยชีวิตชุมชน เช่น ความเชื่อ เรื่องผีบรรพบุรุษ, ผีปอบ, คุณค่าแห่งความกตัญญูรู้คุณต่อธรรมชาติและบุพการี การเคารพและให้คุณค่าในผลประโยชน์และทรัพย์สินส่วนร่วม ฯลฯ หรืออาจเป็นคุณค่าที่ชุมชนรับจากภายนอกมาผสมผสานเป็นคุณค่าของชุมชน เช่น หลักธรรมทางศาสนา กล่าวได้ว่า คุณค่าเหล่านี้เป็น “หลักทางศีลธรรม” ซึ่งทำหน้าที่กำกับพฤติกรรมของชาวชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสันติ

ระบบสิทธิของชุมชนหรือสิทธิชุมชนปรากฏอยู่ในทุกมิติของชีวิตชุมชน ตั้งแต่ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบเกษตรกรรม ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรมของชุมชน ฯลฯ

แต่ในวงวิชาการให้ความสนใจและศึกษาอย่างเป็นระบบมากที่สุด ก็คือ “สิทธิในทรัพย์สิน” หรือลักษณะกรรมสิทธิ์ ซึ่งการศึกษา “พัฒนาการของสิทธิการถือครองที่ดินในสังคมโบราณ” ของ แม็ค เวเบอร์ (Max Weber) ตั้งแต่ปี ๑๙๐๙ (๒๔๕๒) พบว่า สังคมต่าง ๆ ได้จำแนกแยกแยะสิทธิในทรัพย์สินออกเป็นประเภทต่าง ๆ มากมาย ตั้งแต่กรรมสิทธิ์เอกชน กรรมสิทธิ์ของรัฐ และกรรมสิทธิ์ของชุมชน บนพื้นฐานของ “สิทธิในความเป็นเจ้าของ” (Right of ownership) โดยมักจะปรากฏอยู่อย่างเป็นทางการในกฎหมาย แต่เมื่อวิเคราะห์ลึกลงไปถึงการจัดสรรที่เป็นจริงในสังคมต่าง ๆ กลับพบว่า การจัดการเกี่ยวกับการถือครองที่ดินมีความสลับซับซ้อนเป็นอย่างมาก แต่ละสังคมไม่ได้ยึดใน “สิทธิความเป็นเจ้าของ” อย่างเดียว หากยังใช้หลักการอื่นผสมผสานอยู่ด้วย เช่น หลักของ “สิทธิการใช้” (Usefruct Right) ซึ่งหมายถึงให้ผู้ที่กำลังใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมีสิทธิครอบครอง แต่จะสูญเสียสิทธินั้นไปเมื่อเลิกใช้ที่ดิน ซึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์แทนที่ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ๒๕๔๔)

ระบบสิทธิที่หลากหลายซับซ้อนของสังคมชุมชน ที่กล่าวถึงเป็น “สิทธิตามจารีตประเพณี” (Customary right) ซึ่งมักจะแตกต่างขัดแย้งกับสิทธิตามกฎหมาย (Legal right) ทั้งนี้ เพราะสิทธิตามจารีตประเพณี มักจะตั้งอยู่บนหลักของ “สิทธิทางศีลธรรม” อย่างเคร่งครัด ขณะที่สิทธิตามกฎหมายนั้นจะผสมผสานหลักการทางการเมืองและเศรษฐกิจด้วย (อานันท์ กาญจนพันธุ์, เล่มเดียวกัน)

อย่างไรก็ดี ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ของการสร้างองค์ความรู้ แนวคิดทฤษฎี เรื่อง “สิทธิ” จนคลี่คลายมาถึง “สิทธิชุมชน” ในปัจจุบันนี้มีรากฐานสำคัญมาจากการพัฒนาปรัชญาการเมืองที่เกิดขึ้นในสังคมตะวันตกในศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ซึ่งให้ความสำคัญกับ “สิทธิของปัจเจกชน” ในฐานะ “สิทธิของพลเมือง” และ “สิทธิทางการเมือง” อันเป็นที่มาของระบอบการเมืองเสรีประชาธิปไตย และระบอบทรัพย์สินส่วนบุคคลหรือกรรมสิทธิ์เอกชนอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งเติบโตงอกงามต่อมาแต่ก็ถูกท้าทายและวิพากษ์จากนักคิดสายสังคมนิยม ซึ่งเห็นว่าสิทธิปัจเจกชนและระบอบทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นที่มาของความเสื่อมทรามทางศีลธรรม เป็นที่มาของการขูดรีดทางชนชั้นและลดทอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ จึงควรให้ความสนใจแก่ “สิทธิกลุ่ม”, “สิทธิร่วม” และแทนที่จะมีเพียงสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ต้องมี “สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรม” ด้วย จนต่อมาในปี ๒๔๙๑ เมื่อสหประชาชาติประกาศ “ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน” จึงต้องประกาศ “กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง” ควบคู่ไปกับกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และต่อมาได้เปิดพรมแดนสู่มิติของสิทธิที่มีความหลากหลาย ความเท่าเทียม การมีส่วนร่วมของประชาชน ส่งผลให้เกิดความสนใจเรื่อง “สิทธิชุมชน” อย่างจริงจังถึงปัจจุบัน

๒.๒ อุดมการณ์และหลักการของสิทธิชุมชน

๒.๒.๑ สำนักแนวคิดสิทธิชุมชนเชื่อว่า “สิทธิ” หาใช้สิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติไม่ แต่เป็นประดิษฐกรรมทางสังคมที่ผ่านการต่อสู้ต่อรอง หรือมีขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อให้เกิดการยอมรับในสิทธิดังกล่าว (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๔๓) และเรื่องสิทธิก็ไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพราะการอุปถัมภ์รับรองทางกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่มเกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกัน และในที่สุดก็มีพลังความสามารถเพียงพอที่จัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริง เป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมวงกว้างได้ (เสนห์ จามริก, ๒๕๔๗)

๒.๒.๒ ในสังคมทุนนิยมและระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยตัวแทน “ปัจเจกชน” ไม่มีพลังเพียงพอ ที่จะจัดการกับปัญหาของตนเองหรือคุ้มครองสิทธิของตนเอง ขณะที่รัฐและกฎหมายไม่สามารถเป็นหลักประกัน มิหนำซ้ำบางกรณีรัฐกลายเป็นผู้ละเมิดสิทธิ รัฐกลายเป็นผู้มีตัวตนและผลประโยชน์เสียเอง (ประภาส ปิ่นตบแต่งและคณะ, ๒๕๔๕) พลังของกลุ่มหรือชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อการสร้างอำนาจต่อรองถ่วงดุลอำนาจภายนอก นี่เป็นเหตุผลสำคัญของการผลักดันให้ “สิทธิชุมชน” มีฐานะบทบาทขึ้นในสังคม

๒.๒.๓ อุดมการณ์สิทธิชุมชนวางอยู่บนหลักการพื้นฐาน ว่าด้วยความยั่งยืนและเป็นธรรม คำนี้ถึงการอยู่รอดร่วมกันของชุมชน – สังคมส่วนรวม ในการจัดการทรัพยากรหรือสิทธิด้านอื่น ๆ ล้วนต้องการให้สมาชิกมีส่วนร่วม สามารถเข้าถึงและมีการแบ่งปันทรัพยากรอย่างเป็นธรรมและมีวิธีการใช้ที่เปิดโอกาสให้มีการทดแทนทางธรรมชาติเพื่อคนรุ่นต่อไปได้ใช้แตกต่างจากระบบ “สิทธิปัจเจก” ที่เน้นการครอบครอง การใช้ที่มุ่งประสิทธิภาพสูงสุด ขณะที่ “สิทธิของรัฐ” กลับจัดการทรัพยากรเพื่อแสวงหาประโยชน์อย่างล้างผลาญ (กฤษฎา บุญชัย, เล่มเดียวกัน)

๒.๒.๔ สิทธิชุมชนเป็นรูปแบบสิทธิเชิงซ้อนและมีเนื้อหาหลากหลาย สิทธิเชิงซ้อน หมายถึง การดำรงอยู่ของสิทธิของหน่วยทางสังคมหลายหน่วยและสิทธิหลายแบบบนพื้นที่เดียวกัน เช่น ป่า - ที่ดินที่อยู่ใน “สิทธิครอบครอง” ของรัฐ แต่ชุมชนมี “สิทธิในการจัดการและควบคุม” ขณะที่ชาวบ้านมี “สิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์” การคำนึงถึงสิทธิเชิงซ้อน จะช่วยให้มีทางเลือกและความยืดหยุ่นมากขึ้นในการจัดความสัมพันธ์ทางอำนาจใหม่ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, ๒๕๔๔)

ส่วนความหลากหลายในเนื้อหานั้น มิติสิทธิชุมชน ดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน

ทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ระบบยุติธรรม ระบบสุขภาพ การศึกษา ด้านประเพณี พิธีกรรม อัตลักษณ์ของชุมชน ฯลฯ ทั้งนี้ มีผู้ทดลองแบ่งสิทธิชุมชนเป็น ๓ ด้านใหญ่ ๆ คือ ๑) สิทธิการจัดการทรัพยากร ๒) สิทธิในอัตลักษณ์ และ ๓) สิทธิในการ (แสวงหาทางเลือก) พัฒนา และการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง (ไพโรจน์ พลเพชร, ๒๕๔๗) มิติเนื้อหาหลายด้านนี้เป็นสิ่งบ่งบอกว่า ชุมชนเป็นระบบสังคมระบบหนึ่ง ที่มีการดูแลจัดการปกครองตัวเอง (โปรดดูแนวคิด วัฒนธรรมชุมชนในหัวข้อต่อไปประกอบ)

๒.๒.๕ “สิทธิชุมชนมีลักษณะของการมีส่วนร่วม” หรือดึงภายนอกเข้ามาร่วม เกี่ยวข้องจัดการ มิได้กีดกันการมีส่วนร่วมจากภายนอกชุมชน แต่ต้องการให้ภายนอกมาร่วม สนับสนุน ถ่วงดุลในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น สาธารณะ และรัฐ

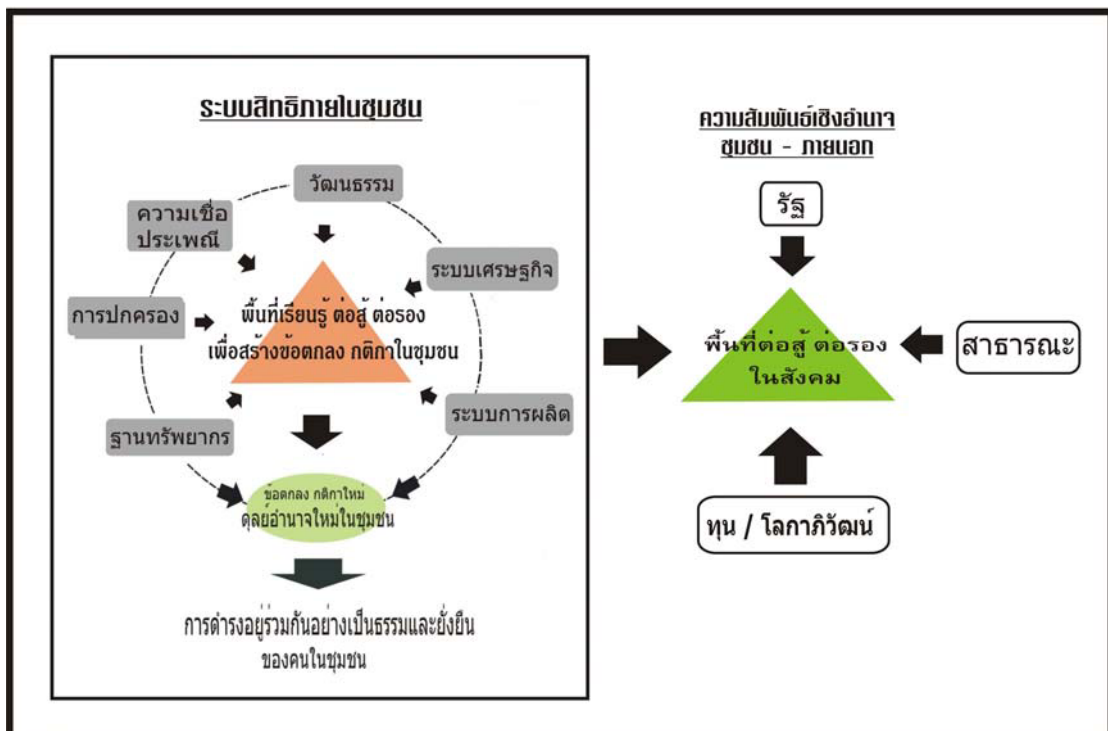
สิทธิชุมชนไม่ใช่สิทธิครอบครองเป็นเจ้าของอย่างเบ็ดเสร็จเหมือนสิทธิปัจเจก และสิทธิ รัฐที่เจ้าของใช้สิทธิตนเองกีดกันการเกี่ยวข้องจากภายนอกอย่างสิ้นเชิง เห็นได้จากกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ เศรษฐกิจชุมชน หรือการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของท้องถิ่น ล้วนเป็น กิจกรรมที่ต้องการการสนับสนุนจากเครือข่ายท้องถิ่น ประชาสังคม และรัฐ อย่างไรก็ตาม ชุมชนก็ได้ สร้างเงื่อนไข กติกา ที่มีการควบคุมการใช้จากภายนอก ป้องกันการละเมิดสิทธิชุมชน ซึ่งกล่าวได้ว่า สิทธิชุมชนให้ความสำคัญกับผู้ที่ยั่งยืนดูแลทรัพยากรเพื่อความอยู่รอดของชุมชนเป็นอันดับ แรก คนภายนอกจะมาอ้างสิทธิเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของชุมชนเมือง มาอยู่เหนือการมีชีวิตรอด ของชุมชนไม่ได้ ระดับของการมีส่วนร่วมจึงลดหลั่นกันไปตามความจำเป็นพื้นฐานของชีวิตและ สังคม อย่างไรก็ตามลักษณะของการกีดกันคนภายนอกอาจเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่มีความ ขัดแย้งหรือการแย่งชิงทรัพยากร หรือในโครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียม แต่ โดยทั่วไปสิทธิชุมชน มักมีลักษณะการมีส่วนร่วมจากภายนอกมากกว่าการกีดกัน

หลักการสำคัญของ “การมีส่วนร่วม” ก็คือ เป้าหมายของสิทธิชุมชน มิใช่เพื่อประโยชน์ เฉพาะส่วนของชุมชนเท่านั้น แต่ต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของสังคมด้วย การดูแลรักษาป่า การ จัดการลุ่มน้ำ การจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่นล้วนแล้วแต่สร้าง ประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวม (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๔๓)

๒.๒.๖ “สิทธิ” เป็นสองด้านของเหรียญที่อยู่ตรงกันข้ามกัน ด้านหนึ่งของเหรียญ คือ “อำนาจ” อีกด้านหนึ่งคือ “หน้าที่” ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ มีทั้งอำนาจ - หน้าที่ภายในชุมชน และอำนาจ - หน้าที่ระหว่างชุมชนกับภายนอก (ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ๒๕๔๖) กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ผู้มีอำนาจย่อมต้องมี “หน้าที่” หรือความรับผิดชอบเป็นของคู่กัน และหน้าที่นั้นก็มีฐานคิดที่มี ศีลธรรม ความถูกต้องนั่นเอง ดังพบว่าในพิธีกรรมคำสอน วรรณคดี นิทานพื้นบ้าน มักมุ่งสอน “หน้าที่” แก่สมาชิกชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งจะเป็นตัวบ่งบอก “สิทธิ” ของอีกฝ่ายหนึ่งในคู่ความสัมพันธ์ไปพร้อมกัน

๒.๒.๗ ความเป็นพลวัตของสิทธิชุมชน ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิง

อำนาจทั้งภายในชุมชน และระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้น มีลักษณะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ชว่งชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยั่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก ดังแผนภาพ

ภาพประกอบที่ ๑ แนวคิดสิทธิชุมชน

ที่มา: พัฒนมาจากเอกสารฝึกอบรมสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน ๑๐ - ๑๓ กันยายน ๒๕๔๕ จัดโดยโครงการสิทธิชุมชนศึกษา

ดังนั้น ข้อตกลงร่วมของ “คนภายในชุมชน” จึงมีการปรับเปลี่ยนตามบริบทของความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร ระบบการผลิต วัฒนธรรม ความเชื่อ และปัจจัยอื่น ๆ ภายในชุมชนซึ่งอาจมีความเปลี่ยนแปลงจากภายในหรือถูกกระตุ้นท้าทายจากปัจจัยภายนอก อีกด้านหนึ่งดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับสังคมภายนอก รัฐและทุนก็มีการปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง ที่แต่ละฝ่ายกระทำต่อกัน

๒.๒.๘ สิทธิชุมชนเป็นสิทธิในการต่อสู้เพื่อดำรงรักษาศักดิ์ศรีแห่งความเป็น

มนุษย์ของชนทุกกลุ่ม สิทธิชุมชนเป็นระบบคิดที่มีเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านานในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรม ระบบความเชื่อต่าง ๆ ของชุมชนนั้น ถือเป็น "ระบบคุณค่า" และสะท้อนให้เห็นถึง "อุดมการณ์อำนาจ" ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่าง ๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการ "ผลิตซ้ำ" ผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า มีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใหม่ตามสถานการณ์และเงื่อนไขใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไป

ที่สำคัญมุมมองด้านวัฒนธรรมยังเป็นการให้ความเคารพต่ออัตลักษณ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ ทำให้เกิดความเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ (ยศ สันติสมบัติ, ๒๕๔๖)

๒.๒.๙ สิทธิชุมชนเป็นขบวนการเคลื่อนไหวประชาธิปไตยรากหญ้า^๑ ที่เกิดขึ้น

ในบริบทโครงสร้างทางอำนาจในสังคมที่ไม่เท่าเทียมกันรวมศูนย์อำนาจ ครอบงำทางวัฒนธรรม โดยใช้วัฒนธรรมเดียว (Monoculture) ที่ดุดกกลืนชายขอบ สิทธิชุมชนจึงเป็นการต่อสู้เพื่อปรับสัมพันธภาพทางอำนาจ สร้างตำแหน่งแห่งที่ให้ชุมชน ให้เกิดประชาธิปไตยที่แท้จริง มีการเคารพความหลากหลาย ท้องถิ่นมีเสรีภาพในการกำหนดกติกา กำหนดวิถีชีวิต เศรษฐกิจ และแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมกับระบบนิเวศและวัฒนธรรมของตน ทั้งนี้ อยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบต่อสังคมด้วย ซึ่งรัฐต้องมีนโยบายที่จะสนับสนุนให้เกิดนโยบายและกฎหมายสนับสนุน

นัยของสิทธิชุมชนดังกล่าวมีความลึกซึ้ง กว้างขวางกว่าคำว่า "กระจายอำนาจ", "การมีส่วนร่วม", "ประชาสังคม", ธรรมนูญ ซึ่งเป็นคำที่มีความหมายล่องลอย (floating significance) ที่รัฐหรือทุนหยิบมาใช้โดยขาดวิญญูณเพื่อประชาชนคนชายขอบอย่างแท้จริง (กฤษฎา บุญชัย, ๒๕๔๓)

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ขบวนการ "สิทธิชุมชนท้องถิ่น" มิใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์เฉพาะแต่ในสังคมการเมืองไทยเท่านั้น หากยังเป็นกระแสที่เกิดขึ้นในทุกภูมิภาคทั่วโลก นับเป็นอีกมิติหนึ่งของสถานการณ์ "โลกาภิวัตน์จากส่วนล่าง" คู่ขนานไปกับโลกาภิวัตน์จากเบื้องบน (เสนห์ จามริก, ๒๕๔๗)

^๑ ยศ สันติสมบัติ อธิบายว่า สิทธิชุมชนมีฐานะเป็นขบวนการทางสังคมเพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วม...หรือต่อต้านการแทรกแซงจากภายนอก ขบวนการสิทธิชุมชนยังมิได้จำกัดตัวเองอยู่เพียงชุมชนใดชุมชนหนึ่งโดดๆ แต่มีการรวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายจากหลากหลายพื้นที่ เช่น การรวมตัวกันผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชนในปัจจุบัน (ยศ สันติสมบัติ, ๒๕๔๖)

๒.๒.๑๐ สิทธิชุมชนในกระบวนการด้านนิติศาสตร์ สิทธิชุมชนถือเป็นระเบียบ

กฎหมายระดับชุมชนซึ่งเป็นกฎหมายแบบจารีตประเพณี ซึ่งยังมีบทบาทสำคัญต่อการยึดถือปฏิบัติในวิถีชุมชนทั่วไป ในหลาย ๆ เรื่องมีอิทธิพลมากกว่าระเบียบกฎหมายลายลักษณ์อักษรเสียอีก

แต่การเกิดขึ้นของรัฐชาติยังผลให้รัฐและสังคมให้ความสำคัญและความชอบธรรมเฉพาะต่อกฎหมายลายลักษณ์อักษร ทิศทางที่ควรจะเป็นในปัจจุบันคือ ต้องรื้อฟื้นและส่งเสริมระเบียบสังคมชุมชนตามจารีตประเพณีให้เข้มแข็งขึ้น มิฉะนั้นแล้ว ระบบนิติศาสตร์ก็จะต้องตกเป็นจำเลยที่ละเมิดสิทธิของสิทธิของชุมชนเสียเอง (เสนห์ จามริก, เล่มเดียวกัน)

ในปัจจุบันแม้รัฐธรรมนูญ (๒๕๕๐) ได้บัญญัติเนื้อหาที่เปิดโอกาสให้แก่การสร้างสรรค์ยกระดับสิทธิชุมชนมากขึ้น แต่ในทางปฏิบัติแล้วยังมีผลน้อยมาก ความหวังจึงต้องกลับไปทบทวนความที่อธิบายไปแล้วในข้อ (๒.๒.๑) และควรคำนึงไว้เสมอว่า

“มีสิทธิ์ ไม่ใช่สิทธิ์ ไม่ได้สิทธิ์”

๒.๓ ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน^๒

การเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิชุมชน จะต้องเคลื่อนไหวทั้ง ๔ ระดับ คือ

๒.๓.๑ ระดับวาทกรรม สร้างความหมาย ความรู้ ความชอบธรรมให้แก่แนวคิดสิทธิชุมชน โดยทั้งนี้จะต้องสร้างวาทกรรมสิทธิชุมชนในความหมายกว้างและหลากหลาย เพื่อให้รัฐและสังคมยอมรับความหลากหลายของวัฒนธรรม อัตลักษณ์ของท้องถิ่น ระบบเศรษฐกิจ วิถีชีวิต และเชื่อมโยงให้เห็นว่าไม่ใช่เรื่องเฉพาะชุมชนชายขอบ หรือมีแต่เรื่องป่าชุมชน แต่เป็นการสร้างสถาบันทางสังคมของประชาชนทั้งเมืองและชนบทในการจัดการตนเอง และผลที่ได้ก็มีใช้แค่ชุมชนของตน แต่เป็นผลประโยชน์ร่วมของสังคมด้วย

๒.๓.๒ ระดับโครงสร้าง จะผลักดันให้เกิดกลไก สถาบัน ในการจัดการทรัพยากรเพื่อมาสนับสนุนการจัดการของชุมชนให้เป็นรูปธรรมได้อย่างไร เช่น มาตรการภาษีที่ดิน การปฏิรูปการถือครองที่ดิน การจัดการน้ำที่ชุมชนมีส่วนร่วม หรืออื่น ๆ ให้มีทางเลือกที่หลากหลาย เพื่อถ่าย

^๒ กฤษฎา บุญชัย สังเคราะห์จากวงเสวนา “ฐานคิดและยุทธศาสตร์สิทธิชุมชนในสายธารโลกาภิวัตน์” จัดเมื่อ ๑๐-๑๑ ตุลาคม ๒๕๕๒ ที่จังหวัดเชียงใหม่ มีผู้ร่วมเสวนาได้แก่ อานันท์ ปาณจนานันท์, วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, ผาสุก พงษ์ไพจิตร, เดช พุ่มคชา, เหลาไท นิลนวล, ศยามล ไกยูรวงษ์, กฤษฎา บุญชัย, ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, ชยันต์ วรรธนภูติ, เนตรดาว แพทย์กุล, บัญชร แก้วส่อง ฯลฯ จัดโดยคณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.) มีวิฑูรย์ เพิ่มพงศาเจริญ เป็นผู้นำดำเนินการเสวนา

โครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

F:NE ๑ บทที่ ๒ สิทธิชุมชน ความหมาย อุดมการณ์และยุทธศาสตร์

๑๔/๐๕๐๗/

โอนทรัพยากรและผลประโยชน์จากผู้ควบคุมทรัพยากรมาสู่คนที่เข้าถึงทรัพยากรได้น้อย พัฒนา ระบบยุติธรรมให้มีประสิทธิภาพโดยสังคมร่วมตรวจสอบ กระบวนการกำหนดนโยบายที่ทำให้ ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ทั้งนี้โดยอาศัยรัฐธรรมนูญที่สนับสนุนหลักการสิทธิชุมชน และ ขับเคลื่อนเพื่อให้ได้นโยบายและกฎหมายของรัฐที่จะสนับสนุนสิทธิชุมชน โดยนโยบายหรือ กฎหมายดังกล่าวหาใช้การกำหนดกฎระเบียบในการควบคุมชุมชน อันเป็นกลไกทางสังคมได้ ดำเนินการอย่างเป็นอิสระและมีฐานะเป็นกฎหมาย การได้มาซึ่งโครงสร้างหลัก และมาตรการ สนับสนุนกลไกของท้องถิ่น จะต้องมีการศึกษาวิจัยอย่างลึกซึ้ง พร้อมกับพัฒนากระบวนการ เรียนรู้ของชุมชน และสังคมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

๒.๓.๓ การเคลื่อนไหวระดับท้องถิ่น ทั้งในด้านวัฒนธรรม พื้นฟูสำนึก/อัตลักษณ์ ท้องถิ่น โดยสนใจมิติของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) เชื่อมโยงกับอำนาจทางมิติทางเศรษฐกิจ การเมือง การพัฒนาเครือข่ายตามภูมิโนเวศ กลุ่มวัฒนธรรม กลุ่มอาชีพ สนับสนุนการเคลื่อนไหว ภาคประชาชนในการต่อสู้กับการละเมิดสิทธิ และสนับสนุนชุมชนพัฒนาองค์ความรู้ สถาบัน ระบบการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ สังคมของตนเอง เพื่อเป็นแบบอย่างการดำรงชีวิตทาง เศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่เป็นอิสระ โดยมีองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการสนับสนุนทาง วิชาการและการผลักดัน

๒.๓.๔ ระดับความเชื่อมโยงกับกระแสภายนอก ภายใต้สถานการณ์ทุนนิยมเสรีใน ปัจจุบัน ที่รัฐร่วมกับทุนต่างชาติเข้าแย่งชิงทรัพยากรในท้องถิ่น การเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชน จะต้องวิเคราะห์เชื่อมโยงให้เท่าทันสถานการณ์ปัจจุบัน และพัฒนารูปแบบการเคลื่อนไหว การ สร้างกลไก สถาบันในการต่อสู้ทั้งในระดับชาติและท้องถิ่น

โดยยุทธศาสตร์ทั้งหมดนี้ พุ่งเป้าไปที่สังคมมากกว่าโครงสร้างรัฐเพียงอย่างเดียว เมื่อ แนวคิดสิทธิชุมชนสามารถขยายพื้นที่ทางสังคมได้มากขึ้น และมีภาคปฏิบัติ มีการจัดกลไก สถาบันทางสังคมหลายรูปแบบ เพื่อมาสนับสนุนขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนได้มากขึ้น โดย ความร่วมมือของพันธมิตรที่หลากหลาย จากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ กลุ่มองค์กร สาธารณะในภาคประชาสังคมร่วมสร้างพลังทางความคิดและการปฏิบัติการ ก็จะมีพลังในการ ปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางอำนาจให้รัฐและทุนอ่อนตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระแสโลกาภิวัตน์ ที่ความเป็นรัฐชาติหรือความเป็นชาติกำลังถูกท้าทายจากทุนนิยมโลก การเคลื่อนไหวของ ประชาชนจะต้องมีความชัดเจนในทางทฤษฎี ยุทธศาสตร์ และมีรูปแบบ (Model) การจัดการ ตนเองทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่ชัดเจน เพื่อที่จะเป็นพลังในการต้านทานกระแสโลกาภิวัตน์ โดยสร้างขบวนการเคลื่อนไหวของท้องถิ่น (Localization) ลอดรัฐ พ้นไปจากความเป็นชาติ อันคับแคบ ให้ประชาชนมีส่วนร่วมสร้างนโยบาย กลไก จัดสัมพันธ์อำนาจใหม่ ไปสู่สังคมพหุ ลักษณ์ (Pluralistic Society) ที่ความหลากหลายและเท่าเทียมกันที่สุดในที่สุด

ภาพประกอบที่ ๒ ชุมชนอีสานในอดีต

ลักษณะบ้านของชาวเขมร

ภาพประกอบที่ ๓ การตั้งถิ่นฐานของชาวชุมชนอีสาน

บทที่ ๓

โฉมหน้าชุมชนอีสาน

๓.๑ ที่มาของคำ “อีสาน” และ “ตะวันออกเฉียงเหนือ”

เป็นที่ทราบกันดีว่า “อีสาน” หรือ “ตะวันออกเฉียงเหนือ” คือชื่อเรียกอาณาบริเวณหรือพื้นที่ ๑๙ จังหวัดของประเทศไทยในปัจจุบัน

ก่อนหน้าการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชการที่ ๕ การจัดระเบียบการปกครองในสยามประเทศมี “เมือง” เป็นหน่วยการปกครองที่มีความสำคัญที่สุด ราชสำนักกรุงเทพมิได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปกครองภายใน “หัวเมือง” ในภูมิภาคนี้มากนัก ทำให้ผู้นำท้องถิ่นที่ปกครองเมืองต่าง ๆ มีอำนาจปกครองดูแลราษฎรในเมืองที่ตนปกครองอยู่อย่างเต็มที่ ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองในภูมิภาคนี้อยู่ในรูปของการ “ส่งส่วย” ที่เป็นผลประโยชน์ต่อแผ่นดินเข้ามายังเมืองหลวงตามกำหนด(ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๖: ๗๔-๗๕) เมืองใหญ่มีเมืองขนาดเล็กลงไปเป็น “เมืองขึ้น” ปกครองกันเป็นทอดๆ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการจัดการระเบียบเป็นหัวเมืองชั้นเอก โท ตรี จัตวา ตามความสำคัญของเมือง และมีหน่วยชุมชนที่เรียกว่า “บ้าน” ตั้งอยู่เป็นกลุ่มๆ ภายใต้ อาณัติของเมือง

ในปี ๒๔๓๓ มีการปรับปรุงการปกครองใหม่ โดยรวมหัวเมืองหรือเมืองขึ้นในบริเวณนี้ออกเป็น ๔ กองใหญ่ คือ หัวเมืองลาวตะวันออกเฉียงเหนือ กองว่าราชการอยู่จำปาสัก หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ กองว่าราชการอยู่อุบลราชธานี หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ กองว่าราชการอยู่หนองคายและหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง กองว่าราชการอยู่นครราชสีมา

คำว่า “ตะวันออกเฉียงเหนือ” ได้เกิดขึ้นแต่นั้น โดยหมายเพียงแค่เขตการปกครองที่มีอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลาง และมีเมืองขึ้นต่อหลายเมือง ความหมายสำคัญคือ การเรียกชื่อเขตการปกครองตาม “ทิศ” ที่มีกรุงเทพฯเป็นศูนย์กลางอำนาจ

ต่อเมื่อปี ๒๔๓๗ เกิดการจัดการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาล เป็นมณฑลลาวกลาง ลาว กาว และลาวพวน เขตปกครอง “หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ” ถูกเรียกใหม่เป็นมณฑลลาว กาว มีศูนย์บัญชาการอยู่อุบลราชธานี นครจำปาสักและหัวเมืองใหม่รวม ๗ เมืองอยู่ในมณฑลนี้

ชื่อ “ลาว” อันเป็นชื่อที่เรียกกลุ่มวัฒนธรรมและชื่อเรียกราชอาณาจักรอันมีเอกราชในอดีต จวบจนตกเป็นเมืองประเทศราชของสยามในเวลาต่อมา กระทั่งเป็นชื่อเรียกหัวเมืองต่างๆ ตลอดมา นั้น คำเรียกนี้ถือเป็นอุปสรรคต่อการสถาปนารัฐชาติให้เป็นปึกแผ่น ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า “ถ้าคงไว้จะกลับให้โทษแก่บ้านเมือง” จึงโปรดเกล้าให้ประกาศเรียกชื่อเสียใหม่คือ มณฑลลาวกลาง ให้เรียกเป็น “มณฑลนครราชสีมา” มณฑลลาวพวน ให้เรียก “มณฑลฝ่ายเหนือ” และเปลี่ยนเป็น “มณฑลอุดร” (๒๔๔๓) มณฑลลาวกาว เปลี่ยนเป็น “มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” และต่อมาเปลี่ยนเป็น “มณฑลอีสาน”(๒๔๔๓)

คำ “อิสาน” หรือ “อีสาน”^๗ จึงถูกใช้ครั้งแรกสำหรับเรียกหัวเมืองลาว (กาว) ที่มีเมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์บัญชาการในปี ๒๔๔๓ นั่นเอง การนี้ ถือได้ว่าราชสำนักกรุงเทพฯ ได้มีความพยายามสร้างสำนึกแบบใหม่ในอีสานและความพยายามนี้มีผลต่อการลดทอนความเป็น “ลาว” ลงด้วย (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๖:๗๗-๗๘)

ต่อมาในปี ๒๔๖๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ทรงโปรดให้รวมมณฑลต่างๆในภาคอีสาน เข้ารวมเป็นเขตการปกครองที่เรียกว่า “ภาค” เรียกว่า “ภาคอีสาน” ตั้งแต่นั้นมามณฑลต่างๆอยู่ใต้การดูแลของภาค มี “อุปราชประจำภาค” เป็นผู้ปกครอง มีศูนย์บัญชาการอยู่อุดรธานี แต่ในปี พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็ทรงยกเลิกการปกครองแบบ “ภาค” และหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ รัฐบาลได้ออก “พระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบการบริหารราชการแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๖” การปกครองระบบมณฑลเทศาภิบาลสิ้นสุดลง มีการจัดแบ่งการปกครองใหม่เป็นจังหวัดต่างๆ แล้วเรียกภูมิภาคแห่งนี้โดยรวมว่า “ภาคอีสาน”

^๗ คำว่า “อีสาน” มีรากคำมาจากภาษาสันสกฤต สะกดว่า อีสาน หมายถึง นามพระศิวะ ผู้เป็นเทพดาประจำทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เคยถูกใช้มาแล้วในการเรียกชื่อรัฐ “อีสานปุระ” เมื่อ ๑,๐๐๐ ปีก่อน และชื่อพระราชอาณาจักรอีสาน (สุจิตต์ วงศ์เทศ, ๒๕๔๙: ๑๒)

๓.๒ ระบบนิเวศและฐานทรัพยากรอีสาน: ปัจจัยแห่งการสร้างบ้านแปงเมืองและกำหนดความสัมพันธ์กับภายนอก

ภาคอีสานเป็นภาคที่มีอาณาเขตกว้างขวางถึงขนาด ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ประเทศไทย มีพื้นที่ ๑๖๘,๘๕๔ ตารางกิโลเมตรหรือ ๑๐๕.๕ ล้านไร่ มีขนาดพอๆ กับประเทศกัมพูชาทั้งประเทศ มีประชากรใน ๑๙ จังหวัดมากถึง ๒๑,๓๗๙,๔๒๘ คน (๒๕๕๒) (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, ๒๕๕๖; ๒๓)

ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสาน เป็นที่ราบสูงกว้างใหญ่แยกออกจากที่ราบภาคกลางของประเทศไทยอย่างชัดเจน โดยสูงกว่าที่ราบภาคกลางประมาณ ๓๐๐ เมตร(สุริยา สมุทรคุปต์, ๒๕๓๖; ๑๐๔) มีทิวเขาเพชรบูรณ์ทอดยาว เป็นพรมแดนธรรมชาติระหว่างภาคเหนือ-กลาง ในภาคอีสาน ทิวเขานี้เป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำป่าสัก แม่น้ำชี แม่น้ำเหือง แม่น้ำเลย น้ำเซิน น้ำพรมและน้ำพอง

ทิวเขาทางทิศใต้อันเป็นเขตแดนไทย - กัมพูชา คือ ทิวเขาสันกำแพงและทิวเขาพนมดงรัก เป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำมูลและลำสาขามากมาย เช่น ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำปลายมาศ ลำนางรอง ลำชี ห้วยทับทัน ห้วยสำราญ ห้วยชะยุ้ง ลำโดมใหญ่และลำโดมน้อย

ส่วนเทือกเขาภูพาน ทอดยาวจากด้านเหนือของภาค พาดยาวลงสู่ด้านใต้บริเวณปลายแม่น้ำมูล เป็นเส้นแบ่งภาคอีสานออกเป็น ๒ บริเวณใหญ่คือ เทือกเขาภูพานเป็นแอ่งสกลนครและใต้เทือกเขาภูพานลงมาเป็นแอ่งโคราช เทือกเขาภูพานเป็นแหล่งกำเนิดสายน้ำสำคัญ เช่น แม่น้ำสงคราม น้ำอูน น้ำคำ น้ำพุง น้ำยามซึ่งไหลไปทางทิศเหนือและลำปาว ลำน้ำยัง ลำเซบก ลำเซบาย ไหลลงสมทบน้ำชีและน้ำมูลทางทิศใต้

พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคอีสาน เป็นที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำ(River terraces) ซึ่งแบ่งย่อยได้ ๓ ระดับคือ ลานตะพักลุ่มน้ำขั้นต่ำ ๒ ฟากแม่น้ำ ระดับความสูง ๑๒๗ - ๑๗๕ เมตร เทือกน้ำทะเลปานกลาง(ม.รทก.) ลานตะพักลุ่มน้ำขั้นกลาง (๑๖๐-๑๙๐ม.รทก.) และลานตะพักลุ่มน้ำขั้นสูง (สูงกว่า ๒๐๐ ม.รทก.) และยังมีที่ราบ ซึ่งเกิดจากการสะสมตะกอนของแม่น้ำคือ พื้นที่ “บึงทาม”

พื้นที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำรวมกับที่ราบบึงทามมีเนื้อที่ถึง ๓ ใน ๔ ของพื้นที่ภาค อีก ๑ ใน ๔ เป็นที่ราบเชิงเขาและเขตภูเขา ในบริเวณที่ราบมิได้ราบเรียบ แต่เป็นลักษณะลอนคลื่นสูงๆ ต่ำๆ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการทดน้ำในระบบชลประทาน

แม้ปริมาณน้ำฝนของภาคอีสานจะไม่น้อยไปกว่าภาคกลาง คือ ในบริเวณแอ่งโคราชมีปริมาณ ๑,๓๐๐ มิลลิเมตรต่อปี และแอ่งสกลนครมีประมาณ ๑,๖๐๐ – ๑,๘๐๐ มิลลิเมตรต่อปี แต่ด้วยลักษณะดินในพื้นที่ราบทั่วไปเป็นดินร่วนปนทรายและดินชั้นล่างเป็นดินร่วนปนดินเหนียว จึงมีความสามารถอุ้มน้ำและความชื้นได้น้อย เมื่อพื้นที่ป่าถูกบุกเบิกเพื่อทำการปลูกพืชเศรษฐกิจในยุค

๔๐ ปีที่ผ่านมา ทำให้แผ่นดินอีสานยิ่งเกิดความแห้งแล้ง หน้าดินถูกน้ำกัดเซาะอย่างรุนแรง โดยเฉพาะบางเขตที่ปลูกพืชไร่ มีการสูญเสียหน้าดินถึง ๕.๖ ดัน ต่อไร่ต่อปี (ประเทือง จินตสกุล อ้างใน สุวิทย์ วีระสวัตต์, ๒๕๔๑:๔)

ลักษณะเฉพาะทางภูมิศาสตร์ของภาคอีสานก็คือ มีชั้นเกลือหินอยู่ใต้ดินจำนวนมากเพราะพื้นที่นี้เคยเป็นทะเลมาก่อน เกลือจะถูกการกระทำของน้ำ ทำให้ความเค็มแพร่กระจายสู่ผิวดินและแหล่งน้ำจนเป็นปัญหาต่อการเพาะปลูก และเป็นข้อจำกัดต่อการสร้างอ่างเก็บน้ำ เพราะน้ำใต้ดินจะละลายชั้นเกลือขึ้นมาปนเปื้อน ภาวะดินเค็มน้ำเค็มพบในพื้นที่ ๑๗.๘ ล้านไร่ และมีพื้นที่ถึง ๑ ใน ๓ ของภาคที่มีศักยภาพจะเกิดการแพร่กระจายของดินเค็ม น้ำเค็ม อย่างไรก็ตาม คนอีสานในหลายเขตตั้งแต่สมัยโบราณ ได้ใช้ประโยชน์จากแร่ธาตุที่มีอยู่นี้ในการต้มเกลือเพียงพอสำหรับบริโภค และเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนค้าขายจนกลายเป็นวิถีของท้องถิ่น

ความเค็มเป็นทะเลมาก่อนของภาคอีสาน ในแหล่งเกลือหินหลายแห่งยังพบ “แร่โปแตช” อันมีประโยชน์มากมาย สามารถนำไปใช้ในอุตสาหกรรมถึงสองหมื่นชนิด รัฐบาลและนักลงทุนพยายามทำเหมืองโปแตชในภาคอีสานเช่นที่จังหวัดชัยภูมิ อุดรธานี แต่ชาวชุมชนอีสานได้รวมตัวกันคัดค้านอยู่ในปัจจุบัน ด้วยความกังวลจะเกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนท้องถิ่นและข้อคำนึงถึงผลประโยชน์จากทรัพยากรของชาติที่จะถูกเอกชนต่างชาติมากอบโกยแย่งชิงอย่างไม่เป็นธรรม

แผ่นดินที่มีเนื้อดินร่วนปนดินทรายและลักษณะภูมิอากาศเช่นนี้ สังคมพืชสัตว์หรือ “ป่า” ในภาคอีสานส่วนใหญ่จึงเป็นป่าเต็งรังหรือป่าโคกและเป็นป่าเบญจพรรณ ส่วนในที่สูง เขตภูเขา เป็นป่าดิบแล้งและป่าดิบเขา,และบริเวณบึงทามเป็นป่าบึงป่าทาม

๓.๓ การตั้งชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์

บริเวณภาคอีสานนี้ เป็นที่ตระหนักในสำนึกของคนอีสานเองมาทุกสมัย และเป็นที่เข้าใจของคนภายนอกว่า เป็น “พื้นที่แห้งแล้ง” อัน “ความแห้งแล้ง” ก็คือความรุนแรงของธรรมชาติที่มีต่อมนุษย์ เป็นความโหดร้ายและเป็นเหตุแห่งความยากจนขาดแคลน ต้อง “พัฒนา”

แต่เมื่อเราย้อนมองอดีต เราจะพบร่องรอยของความเจริญรุ่งเรืองของมนุษย์มากมายในภูมิภาคแห่งนี้ อันมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีให้ศึกษาอย่าง ที่ ศรัศกร วลลิโกดม ลงความเห็น ว่า ดินแดนภาคอีสานเคยเจริญรุ่งเรืองเป็น “เมือง” และเป็น “รัฐ” มาก่อน (ศรัศกร วลลิโกดม, ๒๕๓๓)

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้อาศัยแนวทางการศึกษาของ Terry A. Rambo และ Karl L. Hutterer อธิบายว่า “เขตร่อนขึ้นกึ่งแห้งแล้ง” เป็นพื้นที่ที่มนุษย์ใช้เป็นพื้นที่อาศัยและทำมาหากิน เพราะสามารถปรับตัวเข้ากับธรรมชาติได้ง่ายกว่าเขตร่อนขึ้นหรือเขตป่าฝน เขตแห้งแล้งนี้สามารถขยายพื้นที่ทำกินได้โดยสะดวก โดยใช้เครื่องมือที่เป็นเทคโนโลยีอย่างง่ายที่สุดนั่นคือ “ไฟ” นอกจากนั้นยังมีพืชพันธุ์ที่เป็นอาหารอยู่มาก ผืนดินก็สมบูรณ์ สามารถทำการเพาะปลูกเพิ่มผลผลิตได้ง่าย เพียงแต่คอยดูแลให้ได้รับน้ำอย่างเพียงพอ เขตนี้จึงเหมาะสำหรับการตั้งถิ่นฐานในยุคแรกของมนุษย์ ต่างจากเขตร่อนขึ้นหรือป่าฝนที่พืชอาหารมักอยู่ใต้ร่มเงาไม้สูง บางอย่างเป็นภัยต่อมนุษย์ การจะเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตร่อนขึ้นนี้ มนุษย์จะต้องดัดแปลงหรือปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมอย่างมาก ต้องใช้เทคโนโลยีขั้นสูงจึงจะสำเร็จ(ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๔๖:๗)

ในที่นี้ เราสามารถพิจารณาได้ว่า พื้นที่ ๓ ใน ๔ ของภาคอีสานเป็นที่ราบและบึงทาม มีป่าโคกหรือป่าเต็งรังและป่าเบญจพรรณเป็นพื้นที่ป่าที่มีมากที่สุด เขตนี้เป็นเขตที่เป็นป่าโปร่งอากาศไม่ชื้นมากนัก สามารถจุดไฟได้ง่าย ในป่านั้นมีพืชสัตว์ที่มนุษย์ใช้เป็นอาหารได้มาก มนุษย์สามารถ “ควบคุม” ธรรมชาติได้ง่าย และการคมนาคมไปมาหากันได้สะดวก ทั้งความเป็นที่ราบยังสามารถรองรับการขยายพื้นที่ได้อย่างดี ที่สำคัญเขตนี้เป็นฐานทรัพยากรสำคัญที่มีความเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งต่อการสร้างถิ่นฐานและพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจของชุมชนท้องถิ่นในอีสานอย่างต่อเนื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน นั่นคือ “เหล็ก” และ “เกลือ”

จึงพบหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับการตั้งชุมชนจำนวนมากในภาคอีสานซึ่งเป็นเขต “แห้งแล้ง” นั่นคือ รูปแบบการตั้งชุมชนโบราณที่ซับซ้อน ทุกแห่งจะต้องมีแหล่งกักเก็บน้ำในรูปแบบของเหมือง ฝาย ทำนบ สระน้ำขนาดใหญ่ สระน้ำขนาดเล็ก บ่อน้ำ อยู่เต็มพื้นที่ไปหมด หลายชุมชนมีการขุดคุ้ยน้ำคันดินล้อมรอบถึง ๒ ชั้น หรือ ๓ ชั้น เพื่อประโยชน์ใช้สอยในชุมชน ไม่ใช่เพื่อการชลประทานในภาคเกษตรกรรม เพราะเศรษฐกิจชุมชนมีการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพ พอกินพอใช้เท่านั้น แต่ชุมชนเหล่านี้เจริญขึ้นมาได้ด้วยแร่ธาตุในดินและของป่า (ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๔๖:๑๙)

การสืบค้นประวัติการตั้งถิ่นฐานของคนอีสานเท่าที่มีหลักฐานในปัจจุบัน ชุมชนเก่าแก่ที่สุดก็คือ ชุมชนบ้านเชียงในบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนบน มีอายุประมาณ ๓,๖๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งอยู่ในยุค “สำริด” ก่อนเคลื่อนเข้ายุคที่คนอีสานสามารถนำแร่เหล็กมาถลุงผลิตเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ ซึ่งเรียกว่า “ยุคเหล็ก” อยู่ในช่วง ๓,๐๐๐ – ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว ต่อมาชุมชนคนอีสานดั้งเดิมได้ตั้งถิ่นฐานถาวรโดยการตั้งชุมชน ขุดคุ้ยน้ำคันดินเพื่อจัดการน้ำเพื่ออุปโภคและบริโภค มีการถลุงเหล็กและการต้มเกลือเป็น “อุตสาหกรรม” และพบหลักฐานการติดต่อกับชุมชนภาคพื้นทะเลมาตั้งแต่ยุคเหล็กผ่านทางปากแม่น้ำโขง

การศึกษาของ ชลิต ชัยครรชิต แห่งมหาวิทยาลัยขอนแก่น (ชลิต ชัยครรชิต ใน สุจิตต์ วงศ์เทศ (บรรณาธิการ), ๒๕๔๖; ๑๙๒ – ๒๐๖) พบว่า มีชุมชนโบราณสมัยอารยธรรมบ้านเชียงกระจายตัวอยู่ในลุ่มน้ำสงครามหรือแอ่งสกลนคร บริเวณที่ราบลุ่มน้ำไหลผ่านมากถึง ๑๒๗ แห่ง แต่ไม่พบร่องรอยชุมชนโบราณในเขตที่ราบน้ำท่วมถึง หรือ “บึงทาม” ส่วนในบริเวณแอ่งโคราชหรือบริเวณลุ่มน้ำมูล – ชี เกิดชุมชนยุคเหล็กกระจายตัวอยู่มากมาย อายุประมาณ ๒,๕๐๐ ปี โดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างหรือทุ่งกุลาร้องไห้ มีชุมชนโบราณถึง ๑๙๐ กว่าแห่ง ชุมชนมีการตั้งถิ่นฐานอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะพบร่องรอยของการถลุงเหล็กขนาดใหญ่ระดับทำเป็นอุตสาหกรรมกว่า ๓๐ แห่ง และร่องรอยการผลิตเกลืออีกหลายแห่ง ทั้งร่องรอย “การฝังศพครั้งที่ ๒” ซึ่งสะท้อนให้เห็นประเพณีที่คล้ายคลึงกับชุมชนแถบชายฝั่งทะเล

ชุมชนโบราณสมัยบ้านเชียงในแอ่งสกลนครนั้น กระจายจากเขตตอนบนของพื้นที่ลุ่มน้ำไปสู่อบริเวณลุ่มหนองหานและบริเวณใกล้เคียงในเขตจังหวัดสกลนครในปัจจุบัน แต่ต่อมามีการพัฒนาเป็นชุมชนที่มีศูนย์กลาง(Central place)เกิดขึ้นและพัฒนาการต่อเนื่องถึงสมัยทวารวดี วัฒนธรรมเขมรโบราณ และวัฒนธรรมล้านช้างในสมัยต่อมา ส่วนในบริเวณแอ่งโคราชได้กระจายตัวอยู่โดยทั่วไปทั้งในลุ่มน้ำมูลและน้ำชี พัฒนาจากชุมชนอุตสาหกรรมถลุงเหล็ก จนถึงระยะการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร มีการสร้างคูดินกั้นน้ำรอบชุมชนเพื่อการอุปโภคบริโภคและเกิดอุตสาหกรรมเกลือขึ้นในราว ๑,๗๐๐ ปีมาแล้ว ขยายตัวสู่ลุ่มน้ำมูลตอนล่าง ติดต่อกับชุมชนบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง และติดต่อกับชุมชนภายนอกมาตั้งแต่ช่วงต้นพุทธกาล เป็นผลให้ชุมชนโบราณมีความเจริญรุ่งเรืองพัฒนาขึ้นมาเป็นบ้านเมืองและอาณาจักรโบราณ เช่นอาณาจักรเจนละก่อนเมืองพระนคร

การค้นพบนี้ เป็นประจักษ์พยานสำคัญว่าภูมิภาคอีสาน ซึ่งเป็น “พื้นที่แห่งแสง” นั้น แท้จริงเป็นแหล่งก่อเกิดอารยธรรมสำคัญของมนุษยชาติมาตั้งแต่โบราณ เคยเจริญรุ่งเรืองระดับเมืองและรัฐมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะภูมิภาคนี้มิได้โดดเดี่ยวจากการติดต่อสังคมภายนอก แต่คนอีสานโบราณมีภูมิปัญญา รู้จักใช้ทรัพยากรที่มีอยู่มาดัดแปลงรับใช้มนุษย์อย่างเหมาะสม เป็นกระบวนการพัฒนาบนฐานศักยภาพของทรัพยากรและภูมิปัญญาของท้องถิ่นอย่างแท้จริง บรรดาเตาถลุงเหล็ก เนินที่เกิดจากการต้มเกลือ เศษเครื่องปั้นดินเผาบรรจุกระดูกคนตามพิธี “ฝังศพครั้งที่ ๒” คูน้ำ คันดิน ๒ ชั้น ๓ ชั้น ในชุมชนโบราณในลุ่มน้ำมูล-ชี และร่องรอยอื่นๆ จำนวนมาก เป็นหลักฐานและร่องรอยบอกคนรุ่นเราได้เป็นอย่างดี

๓.๔ การตั้งชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ – ทวาราวดี

ดังได้กล่าวแล้วว่า จากระบบนิเวศและฐานทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ จึงปรากฏร่องรอยการตั้งชุมชนในพื้นที่อีสานมาอย่างยาวนาน และหลายชุมชนก็พัฒนาเป็นเมือง และรัฐมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์^๔

ในช่วงสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ ราวพุทธศตวรรษที่ ๙-๑๑ พบหลักฐานการก่อตั้งชุมชนสายวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ทวาราวดี กระจายตัวอยู่ทั่วทั้งภูมิภาคอีสานในบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ตามที่ราบลุ่มน้ำต่างๆ ทั้งลุ่มน้ำมูล ชี สงคราม ทั้งชุมชนเมืองขนาดใหญ่ซึ่งเป็นศูนย์กลางและมีชุมชนเล็กเป็นบริวารกระจายอยู่ทั่วไป มีระบบการปกครองแบบเจ้าผู้ครองนครแคว้นแคว้นเล็กๆ (ธาดา สุทธิธรรม, ๒๕๔๓:๔๖)

ชุมชนเหล่านี้มีทำเลการตั้งที่อยู่อาศัยบน “เนิน” ที่ห่างจากลำน้ำใหญ่และที่สูงลาดชันเพื่อรอดพ้นจากการถูกน้ำป่าท่วมอันควบคุมได้ยาก แต่ในฤดูแล้งต้องมีแหล่งน้ำอุปโภคบริโภค ชุมชนต้องเลือกที่มีแหล่งน้ำเพียงพอด้วย ชุมชนจึงตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำสาขา, กุด, บึง, หรือหนองน้ำธรรมชาติ และที่นั่นต้องมีที่ราบเพียงพอที่จะใช้สำหรับทำนาเลี้ยงประชากรของชุมชน และเมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้น ชุมชนได้บุกเบิกที่ดินทำกินและหาวิธีเก็บกักน้ำ ตลอดจนการหาวิธีต้านภัยจากน้ำหลากท่วม อีกด้านหนึ่งก็คือ แดกตัวขยายประชากรไปแสวงหาที่ตั้งชุมชนแห่งใหม่

หลักฐานสำคัญที่บอกว่า ผู้คนแห่งภูมิภาคนี้ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์มีการลงหลักปักฐานเป็น “ชุมชน” อันมั่นคง มีความต่อเนื่องและมีการจัดระเบียบแบบแผนการปกครองตนเองและมีอำนาจทางการเมืองในระดับที่แน่นอนก็คือ การสร้าง “คูน้ำ คันดิน” ล้อมรอบชุมชนที่ตั้งอยู่บนเนิน เพื่อเป็นแนวป้องกันน้ำท่วมในฤดูน้ำหลากและเป็นแหล่งน้ำสำหรับบริโภคอุปโภค เลี้ยงสัตว์และปลูกพืชผักในฤดูแล้ง คูน้ำดังกล่าวมีขนาดต่างๆ กันตามความจำเป็นของการกั้นน้ำท่วมและการเก็บน้ำใช้ของชุมชนเมื่อชุมชนขยายใหญ่ขึ้นอีก หลายชุมชนก็มีการขุดคูน้ำและคันดินอีกชั้นโอบล้อมออกไปด้านนอก เพื่อขยายความสามารถของปราการกั้นน้ำท่วม การเก็บกักน้ำไว้ใช้และขยายพื้นที่เกษตรกรรม

^๔ สมัยประวัติศาสตร์เป็นสมัยที่เริ่มพบการบันทึกลายลักษณ์อักษร สำหรับประเทศไทยคือระยะนับจากพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา สมัยประวัติศาสตร์ได้มีการแบ่งยุคสมัยย่อยตามอารยธรรมของกลุ่มชนหรือตามศูนย์กลางของอารยธรรมคือ ๑. สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ ๙-๑๖) ๒. สมัยศรีวิชัย(๙-๑๖) ๓. สมัยเขมร/ขอม (๑๒-๑๙) ๔. สมัยสุโขทัย (๑๒-๒๐) ๕. สมัยล้านนา(๑๙-๒๓) ๖. สมัยล้านช้าง(๑๙-๒๔) ๗. สมัยสุพรรณภูมิ(๑๘-๑๙) ๘. สมัยอยุธยา(๑๙-๒๔) ๙. สมัยธนบุรี (๒๔) ๑๐. สมัยรัตนโกสินทร์(๒๔-ปัจจุบัน)

รอบชุมชนสมัยนี้มีการจัดวางระบบแปลงนาเป็นรัศมีออกจากเนินให้สอดคล้องกับทิศทางการไหลของน้ำ และพื้นคันทนาเป็นชั้นบันไดลดหลั่นลงจากที่เนิน

การตั้งชุมชน ตั้งอยู่บนหลักความเชื่อเรื่องผิอย่างแนบแน่น พื้นที่สูงสุดของบ้านเป็นที่ตั้งของ “หลักบ้าน” /หลักเมือง มีการจัดสรรที่ดินเป็น “ป่าช้า” ไว้สำหรับฝังศพและมี “ป่าปู้ตา” เป็นที่สถิตของวิญญาณบรรพบุรุษ ในยุคต่อมาจึงมีคติทางศาสนาเข้ามาผสมผสานเป็นคติในการสร้างชุมชนเช่นการปักเสมาหิน การสร้างวัด สกูปเจดีย์

ศรีศักร วัลลิโภดม ให้ความเห็นว่า การขุดคุ้ยคำค้นดินในช่วงเวลานั้น มีวัตถุประสงค์ทั้งด้านการดัดแปลงธรรมชาติเพื่อตอบสนองการดำรงชีพของมนุษย์ และเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรู สิ่งนี้เกิดขึ้นได้ต้องเป็นการกระทำของคนจำนวนมากมาอยู่รวมกัน ชุมชนนั้นจะต้องเป็น “องค์กร” ที่มีการจัดระเบียบแบบแผนทางสังคมที่รัดกุมและซับซ้อนพอสมควร อย่างน้อยก็เป็นสังคมที่มีการแบ่งงานกันทำ มีผู้ปกครอง มีผู้ทำหน้าที่หรือประกอบอาชีพต่าง ๆ นอกเหนือไปจากการทำเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลัก ที่สำคัญคือมีความรู้ในเรื่องธรรมชาติและมีเทคโนโลยีในระดับที่เหมาะสม ซึ่งเป็นระดับพัฒนาการที่ชี้ให้เห็นความเจริญทั้งทางด้านเทคโนโลยีและการจัดองค์กรทางสังคมจากระดับบ้านมาเป็นเมืองและรัฐตามลำดับ(ศรีศักร วัลลิโภดม, ๒๕๔๖; ๓๑-๓๒)

ขณะเดียวกันชุมชนโบราณเหล่านี้มิได้อยู่โดดเดี่ยว แต่มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นห่างไกลออกไปโดยเฉพาะชุมชนฝั่งทะเล โดยมีหลักฐานยืนยันจากการพบการหล่อสำริดที่ต้องใช้ทองแดงและดีบุกที่ต้องนำมาจากที่อื่น การใช้เปลือกหอยทะเลในการประดับศพ เป็นต้น

ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์-ทวารวดีนี้ มีหนาแน่นในพื้นที่ลุ่มน้ำมูน เช่น กลุ่มเมืองเสมาบริเวณต้นน้ำมูน กลุ่มชุมชนสีดา-พุทไธสง จัมปาศรี กลุ่มเมืองบุรีรัมย์ ในพื้นที่ลุ่มน้ำชีมีกลุ่มเมืองฟ้าแดดสงยางและชุมชนสายวัฒนธรรมบ้านเชียงในลุ่มน้ำสงคราม ขนาดและความหนาแน่นของชุมชนขึ้นอยู่กับปัจจัย ๔ อย่างคือ ความมีทำเลที่เป็นเนินตั้งบ้าน, ความสมบูรณ์ของดินและน้ำ, ความสัมพันธ์กับชุมชนเดิมและความเป็นศูนย์กลางของกลุ่มชุมชน (ธาดา สุทธิธรรม, ๒๕๔๓; ๔๖)

ประเด็นสำคัญคือ ชาวชุมชนในพื้นที่ภาคอีสานสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงยุคทวารวดีนี้เป็นคนกลุ่มไหน? กลุ่มวัฒนธรรมใด?

เราอาจอ่านความหมายจากตำนาน “อุรังคธาตุ” ได้ทางหนึ่ง ตำนานอุรังคธาตุเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระธาตุพนมและเรื่องราวของประชาชนและแคว้นต่าง ๆ ในยุคแรกของภาคอีสาน ตำนานกล่าวถึงการเกิดของแม่น้ำสายสำคัญตามลำน้ำโขง ว่าเป็นการกระทำของพวก “นาค” ซึ่งแต่เดิมมีที่อยู่อาศัยใน “หนองแส” เขตยูนนานทางตอนใต้ของประเทศจีน นาคเหล่านั้นได้เกิดทะเลาะวิวาทกันจนเป็นเหตุให้ต้องละทิ้งถิ่นฐานเดิม ล่องมาตามลำน้ำโขงตอนใต้ ขุดควักแผ่นดินทำให้เกิดแม่น้ำสายต่าง ๆ เช่น แม่น้ำอู แม่น้ำทิง แม่น้ำงึม แม่น้ำชีและแม่น้ำมูน เป็นต้น ตำนานได้สะท้อนให้

เห็นการบูชานับถือ “นาค” ว่าเป็นผู้บันดาลให้เกิดแม่น้ำลำคลอง เกิดความอุดมสมบูรณ์ เกิดภัยพิบัติให้น้ำท่วมบ้านเมืองล่มจม นาคเป็นบรรพบุรุษและตำนานยังสะท้อนให้เห็นว่า กลุ่มชนดั้งเดิมในเขตอีสานเป็นชุมชนที่น่าจะมีถิ่นฐานในเขตสาละวินตอนต้นของแม่น้ำโขงก่อน ต่อมาได้เคลื่อนย้ายลงมาตามแม่น้ำโขงเป็นกลุ่มเป็นเหล่าไป การเคลื่อนย้ายอาจเกิดจากการถูกรุกรานที่ทำมาหากินจากชนเผ่าอื่น หรือเป็นการขยายตัวลงมาหาแหล่งทำมาหากินใหม่ก็ได้ (ปราณี วงษ์เทศ, ๒๕๕๒:๔๓)

เมื่อประกอบกับหลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวถึงแล้วว่า ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีการตั้งหลักแหล่งอยู่ตามฐานทรัพยากรสำคัญ มีการเคลื่อนไหวติดต่อแลกเปลี่ยนค้าขายและอพยพโยกย้ายอยู่ตลอดเวลา จะเห็นได้ว่าในพื้นที่เหล่านี้มีผู้คนหลายเผ่าพันธุ์อยู่ร่วมกันและมีปฏิสัมพันธ์ไม่หยุดนิ่ง

ชนพื้นเมืองเดิมของอีสานมีทั้งกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ในที่สูง เพาะปลูกด้วยวิธี “เฮ็ดไฮ้” ขาดความมั่นคงถาวรในการทำกิน เคลื่อนย้ายที่อยู่อาศัยไปเรื่อย ไม่มีพัฒนาการเป็นบ้านเป็นเมือง กลุ่มที่สองคือ กลุ่มที่อาศัยอยู่บริเวณที่ราบในหุบเขาหรือที่ราบลุ่มแม่น้ำ มีที่ราบเพียงพอต่อการหล่อเลี้ยงประชากรมีหลักแหล่งมั่นคง จึงมีพัฒนาการเป็นบ้านเป็นเมืองในเวลาต่อมา แต่พวกอยู่ที่สูงก็ยังมีกลุ่มที่ชำนาญในการถลุงโลหะ มีการเคลื่อนไหวแลกเปลี่ยนและมีการผสมกลมกลืนกับกลุ่มที่ราบ

กลุ่มชาติพันธุ์พื้นเมืองอีสานในสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีดังนี้ (ธิดา สารยา, ๒๕๓๕, อ้างใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, ๒๕๔๙: ๖๑-๖๒)

- (๑) ข่า^๕ เป็นชนพื้นเมืองเดิมพูดภาษาตระกูลมอญ-เขมร มักอาศัยอยู่ในที่สูง พวกกวยหรือกวยก็เป็นข่าพวกหนึ่ง
- (๒) พวกไท และเผ่าอื่นๆ จากน่านเจ้า
- (๓) พวกกัมพูหรือกัมพูช เป็นชื่อที่ชาวอินเดียเรียกชาวกัมพูชา อาจมีส่วนผสมกับชาวอินเดียกับกลุ่มทมิฬด้วย
- (๔) พวกจาม เป็นชนกลุ่มใหญ่ที่มีความเจริญและมีรัฐของตนเองคือ อาณาจักรจามปา ในบริเวณเวียดนามตอนใต้และลาว เป็นพวกชำนาญทางการประมงและเดินเรือ
- (๕) พวกเวียด ซึ่งไปมาหาสู่ในบริเวณนี้

^๕ ข่า คือ "ข้า" หรือข้า หรือทาส เป็นคำเรียกคนทุกชนชาติโดยรวมๆ ที่ตกไปเป็นเชลยหรือเป็นทาส เป็นคำเรียกตามฐานันดรโดยไม่จำแนกว่าเป็นชนชาติใด นอกจากเมื่อต้องการระบุเฉพาะจึงเรียกชื่อเฉพาะของชนชาตินั้นพ่วงท้ายคำว่า ข่า เช่น ข่าว้า (ข่าละว้า) ข่าหล้า (ข่าดำ) ข่าถิ่น, ข่าเมด, ข่าฮอก, ข่าระแด, ข่าจราย ฯลฯ (จิตร ภูมิศักดิ์, ๒๕๔๐ ; ๓๐๕, ๓๑๒)

(๖) พวกสยาม ซึ่งพูดภาษาไทย-ลาว

(๗) พวกกลุ่มน้ำเจ้าพระยา เช่น พวกละโว้และพวกอื่นๆ

กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ส่วนใหญ่อพยพโยกย้ายเข้ามาจากฝั่งตรงข้ามแม่น้ำโขง เข้าอยู่ในพื้นที่ภาคอีสานในหลายช่วง แต่มีกลุ่มมอญ-เขมร เช่น ชาวเขมร (กัมพูช) และกลุ่มญ้อกูร (ชาวบเน: เป็นชากลุ่มหนึ่ง) สองกลุ่มนี้เท่านั้นที่ไม่มีประวัติการอพยพโยกย้ายมาจากที่อื่น ถึงที่สุดแล้วกล่าวได้ว่ากลุ่มชนดั้งเดิมในเขตนี้เป็นกลุ่มมอญ-เขมร ซึ่งอาจเป็นทั้งคนมอญ คนเขมร (สุวิไล เปรมศรีรัตน์, ๒๕๔๒: ๒๗๔)

๓.๕ ชุมชนอีสานภายใต้การเคลื่อนไหวของยุคอารยธรรมเขมร (พุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๙)

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ ดินแดนภาคอีสานแห่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักร “เจนละ” หรือกลุ่มวัฒนธรรมเขมรโบราณ อันมีเมืองหลวงอยู่เมืองเศรษฐปุระ สันนิษฐานว่าอยู่แถบเมืองจำปาสักในประเทศลาว (นิคม มุสิกคามะ, ๒๕๓๖, อ้างในธาดา สุทธิธรรม, ๒๕๔๓, ๗๕) และสืบต่อมาเป็นอาณาจักรกัมพูชา (พุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๙) เป็นอันว่าช่วงเวลาอันยาวนานระหว่างพุทธศตวรรษ ๑๒-๑๙ นั้น ดินแดนแห่งนี้อยู่ภายใต้อิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมแบบเขมร ถือเป็นดินแดนสำคัญของอาณาจักรเขมร มีศาสนสถานเขมรปรากฏอยู่มากมายโดยเฉพาะดินแดนอีสานตอนล่าง

ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ อาณาจักรเขมรได้แผ่ขยายไปถึงพื้นที่แอ่งสกลนครหรือเขตอีสานเหนือ และในช่วงรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔-๑๗๖๓) ปรากฏการสร้างโรงพยาบาลเป็นหลักฐานที่บ่งชี้ถึงอิทธิพลวัฒนธรรมแห่งอาณาจักรเขมรอยู่ทั่วไป แสดงให้เห็นอิทธิพลเขมรแผ่ออกไปอย่างไพศาล ครอบคลุมพื้นที่ประเทศไทยตอนกลางและประเทศลาว หลังรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ อาณาจักรเขมรจึงเสื่อมอำนาจลงจากการทำสงครามกับอาณาจักรจามในประเทศเวียดนาม และในพ.ศ. ๑๘๗๖ อาณาจักรเขมรจึงเสียกรุงแก่อาณาจักรอยุธยา อำนาจของอาณาจักรเขมรจึงเสื่อมถอยไปจากพื้นที่ภาคอีสาน ขณะที่ “อาณาจักรล้านช้าง” ก็กำลังก่อตัวขึ้นในกลุ่มน้ำโขง

ในระยะเดียวกันนี้ อำนาจของอาณาจักรเขมรก็ได้ควบคุมดินแดนอีสานอย่างเด็ดขาด กลุ่มชุมชนดั้งเดิมซึ่งมีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับภายนอก ได้พัฒนาตัวเองจากบ้านเป็นเมืองและเป็นรัฐ จำนวนเมืองอิสระลดลงเพราะรวมกันเป็นรัฐขนาดใหญ่ จารึกเกาะแกร์ในประเทศเขมรได้กล่าวถึง “มูลเทศะ” เชื่อกันว่าเป็นดินแดนแถบลุ่มน้ำมูล จารึก “ออกแก้ว” ยังกล่าวถึง “กัมพูระ” ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ระบุชื่อกษัตริย์ของอาณาจักร “ศรีจนาศะ” เป็น

ดินแดนนอกอาณาจักรเขมร นอกจากนั้นยังมีการศึกษาดำเนินงานและนิทานพื้นบ้านซึ่งเป็นหลักฐานแสดงร่องรอยของอาณาจักรต่างๆ ในอีสานระหว่างพุทธศตวรรษ ๑๐-๑๕ ซึ่งไม่เกี่ยวกับอาณาจักรเขมร เช่น อาณาจักรศรีโคตรบูร เมืองสาเกตุ(ร้อยเอ็ด) เมืองสากกล(สกลนคร) เมืองสาเกตุมิเมืองขึ้น ๑๑ เมืองได้แก่ เมืองฟ้าแดด เมืองเชียงเหียน เมืองสีแก้ว เมืองเปือย เมืองทอง เมืองหงษ์ เมืองคอง เมืองเชียงขวาง เมืองเชียงดี เมืองบัวและเมืองไผ่ (دنุพล ไชยสินธุ์, ๒๕๔๗:๒๐)

ในช่วงศตวรรษ ๑๒-๑๙ การอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรเขมรอย่างยาวนาน ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงสำคัญในดินแดนอีสานคือ

(๑) การเคลื่อนย้ายประชากร ซึ่งเกิดจากการเกณฑ์แรงงานในการสร้างเมือง เหตุการณ์ทางการเมืองเช่นรัชสมัยพระเจ้าวรมัน(พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๕๓) เมืองยโสธร(เมืองหลวง) เกิดความวุ่นวายถึงขั้นจลาจล ประชากรจำนวนมากได้อพยพหลบหนีเข้ามาอยู่ในดินแดนอีสานตอนล่าง ซึ่งเรียก “เขมรสูง”

(๒) คติความเชื่อและประเพณีตามแนวศาสนาฮินดูและพุทธลัทธิมหายาน ได้แผ่กระจายเข้ามาในภูมิภาคนี้อย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะคติความเชื่อตามหลักศาสนาฮินดูที่เชื่อในเทพเจ้าอันศักดิ์สิทธิ์ ลัทธิเทวราชาที่เชื่อว่ากษัตริย์คือ เทพที่จุติลงมาเพื่อบำบัดทุกข์บำรุงสุขทวยราษฎร์ การแบ่งชนชั้นในสังคมตามแบบอย่างของอารยธรรมอินเดียที่ชาวเขมรรับเข้ามาคือ ชนชั้นกษัตริย์, พราหมณ์, แพศย์ (ประชาชนทั่วไป) และศูทร(ทาส)

(๓) ทฤษฎีการปกครองแบบเทวราชา ซึ่งต่อมาถูกนำมาใช้ในอาณาจักรอยุธยา แบบแผนการปกครองตามอารยธรรมเขมรจัดลำดับศักดิ์ของเมืองออกเป็นเมืองหลวงเมืองหลัก(เป็นศูนย์กลางของเมืองภูมิภาคเช่น พิมาย หนองหาน(สกลนคร) เป็นเมืองหลักของภาคอีสาน) เมืองบริวาร (ศูนย์กลางของอนุภูมิภาค) เมืองประเทศราช และหมู่บ้านเป็นชุมชนในครอบครอง นอกจากนั้นยังมีชุมชนทางศาสนาเป็นเมืองเอกเทศ มีการจัดแบ่งสถานภาพ หน้าที่ของผู้คนตามลำดับชั้น ตั้งแต่กษัตริย์ เจ้านาย นักบวช ปุโรหิตและทาส ตามหลักแห่งชนชั้นวรรณะอย่างเข้มงวด

(๔) การใช้ที่ดินและระบบชลประทาน ชุมชนสายอารยธรรมเขมรมีแบบแผนที่แน่นอนในการจัดการทรัพยากรดินและน้ำ ชุมชนมีลักษณะการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มก้อนและมีขอบเขตชัดเจน มีกำแพงหรือคูเมืองล้อมรอบ มีศาสนสถานตั้งอยู่ใจกลางเมือง มีแหล่งน้ำใช้ของประชาชน พื้นที่เมืองแบ่งการใช้ประโยชน์เป็น ๔ ส่วนคือ ที่พักอาศัยของชนชั้นปกครอง, ที่อาศัยของประชาชน, ตลาดและพื้นที่สาธารณะประโยชน์

แบบแผนการจัดการน้ำหรือระบบชลประทานแบบเขมรมีทั้งการขุดสระน้ำหรืออ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “บาราย” การสร้างเขื่อนกันลำนํ้า คลองทดน้ำ ประตูกันน้ำ ปรากฏในทุก

เมืองตามสายอารยธรรมเขมร ซึ่งเป็นเครื่องแสดงว่าเมืองหรือชุมชนมีกำลังประชากรจำนวนมากที่จะสร้างสิ่งเหล่านั้นนั้นเป็นสิ่งแสดงอำนาจทางการเมืองหรือระบบเครือข่ายของเมืองในสมัยนั้นๆ ได้เป็นอย่างดี แบบแผนการจัดการน้ำแบบเขมรนี้ยังถูกนำมาใช้ในเมือง-อาณาจักรอื่นๆ ต่อมา เช่น สุโขทัย เป็นต้น

กล่าวได้ว่าอิทธิพลของอารยธรรมเขมรได้เป็นส่วนสำคัญที่แทรกซึมอยู่ในวิถีชุมชนอีสานในปัจจุบันอย่างแบบแน่นและเป็นรากฐานสำคัญของสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมา ทั้งทางด้าน ศิลปะสถาปัตยกรรม ภาษา แบบแผน การเมืองการปกครอง และด้านขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ

๓.๖ ชุมชนอีสานภายใต้การเคลื่อนไหวของอาณาจักรสยาม-ลาว

หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อิทธิพลของอารยธรรมเขมรเสื่อมถอยไป พ.ศ. ๑๗๘๐ อาณาจักรสุโขทัยตั้งเป็นอิสระจากอาณาจักรกัมพูชา ต่อมาก็มีการสถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้นในพ.ศ. ๑๘๙๓ ในระยะเดียวกัน “พระเจ้าฟ้ารุ่ง” ได้รวบรวมอาณาจักรล้านช้างขึ้นเป็นปีกแผ่น และเริ่มรุกเข้าสู่ดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๐-๒๒ กล่าวได้ว่า พื้นที่ภาคอีสานอยู่ภายใต้การเคลื่อนไหวของสองอาณาจักร คืออาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรอยุธยา พงศาวดารล้านช้างบันทึกว่า อาณาจักรล้านช้างสมัยพระเจ้าแสนไท(พ.ศ.๑๙๑๖-๑๙๕๙) ตรงกับสมัยพระบรมราชาที่ ๑ (ขุนหลวงพระจั่ว)แห่งกรุงศรีอยุธยา ครอบคลุมดินแดนภาคอีสานตอนบนลงมาถึงบริเวณที่ราบสูงโคราชด้วย(ชาดา สุทธิธรรม,๒๕๔๓:๔๒) โดยอาณาจักรล้านช้างนั้นมีแม่น้ำโขงไหลผ่าตอนกลางและยังมีบันทึกของลาลูแบร์ อัครราชทูตฝรั่งเศสอธิบายว่า เมืองนครราชสีมาคือเมืองชายแดนที่อยู่ติดพรมแดนลาว แสดงว่าอาณาเขตของลาวสมัยนั้นอยู่ลึกเข้ามาชนแดนเมืองนครราชสีมา(สันต์ ท. โกมลบุตร อ้างในสุจิตต์ วงษ์เทศ,๒๕๔๙:๓๘๙)

ในสมัยพระเจ้าสามแสนไทนี้เองที่คนลาวเริ่มเข้ามาตั้งหลักแหล่งบ้านเมืองในอีสาน ในบางแห่งก็ปะปนกับชาวพื้นเมืองเดิมที่มีมาก่อนแล้ว ในบางแห่งก็ตั้งหลักแหล่งในบริเวณที่เคยเป็นบ้านเป็นเมืองมาแล้ว แต่ถูกรื้อทิ้งร้างไป (ศรีศักร วัลลิโภดม,๒๕๓๓)

อาณาจักรล้านช้าง ซึ่งเรียกกันว่า กลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาว ได้เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมเขมรอย่างง่ายดายโดยเฉพาะในเขตแอ่งสกลนคร อาจสันนิษฐานได้ว่าวัฒนธรรมชุมชนในแอ่งสกลนครไม่ได้รวมเป็นนครรัฐอันมั่นคง เมื่อกลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาว เข้ามาอยู่ร่วมจึงก่อตัวเป็นสังคมเมืองสืบทอดวัฒนธรรมไท-ลาว (ดนุพล ไชยสินธุ์,๒๕๔๗:๒๓) ต่อมานับจากสมัยพระเจ้าฟ้ารุ่งมา ๒๐๐ กว่าปี อาณาจักรล้านช้างได้ขยายอำนาจทางการเมืองครอบคลุมดินแดนลุ่มน้ำโขง แต่อาณาจักร

ล้านช้างได้ตกเป็นเมืองขึ้นพม่าในพ.ศ. ๒๑๑๗ และเมื่อประกาศอิสรภาพจากพม่าในรัชสมัยพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิจ เหตุการณ์ภายในอาณาจักรกลับเกิดความแตกแยกแย่งชิงอำนาจกันเสมอๆ ซึ่งมีทั้งเหตุภายในและจากปัญหาภายนอกคือ ญวน เขมรและกรุงศรีอยุธยาเข้ามาแทรกแซง (สุจิตต์ วงศ์เทศ, ๒๕๔๖: ๔๐๑)

ความแตกแยกภายในอาณาจักรล้านช้าง เป็นเหตุสำคัญนำไปสู่การแบ่งแยกอาณาจักรและการอพยพผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานทั้งสิ้น (ดาร์วิน เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๘)

ก่อนถึงระลอกใหญ่ของการอพยพของชนลาว มีการเข้ามาของพวก “ชา” จากบริเวณลาวตอนใต้คือ “นครกาลจำบากนาคบุรีศรี” ได้อพยพเคลื่อนย้ายข้ามแม่น้ำโขงเข้ามาตั้งหลักแหล่งในเขตพื้นที่ภาคอีสานตอนใต้ ในปี พ.ศ. ๒๒๓๐ (ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา) กลุ่มนี้เป็นคน “กวย” และ “เยอ” ชาวกวยนี้มีหลักฐานว่ามีการอพยพไปมาอยู่เสมอทางตอนใต้ของลาว ตอนเหนือของเขมรและในภาคอีสาน การอพยพครั้งใหญ่นี้ชาวกวยได้ตั้งถิ่นฐานอย่างมั่นคง และในช่วงอยุธยาตอนปลายเป็นต้นมาได้รับความดีความชอบจากราชสำนักอยุธยา จัดตั้งเมืองและให้คนกวยเป็นเจ้าเมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมืองสังขะและเมืองรัตนบุรี เป็นหัวเมืองสำคัญและมีความสัมพันธ์อันดีกับรัฐสยามมาทุกสมัย

การอพยพของคนตระกูลไท-ลาว เข้ามาในภาคอีสานเกิดขึ้นหลายระลอก ครั้งสำคัญคือ

(๑) กลุ่มเจ้าราชครูหลวงโพนสะเม็ก ซึ่งหนีภัยจากการแย่งชิงราชสมบัติในอาณาจักรเวียงจันทน์มาตั้งถิ่นฐานอย่างมั่นคงขึ้นที่เมืองจำปาสักราว พ.ศ. ๒๒๕๒ เจ้าราชครูได้สนับสนุนท้าวทกษัตริย์ลาวเวียงจันทน์ปกครองจำปาสัก พระนามว่า “เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร” จากนั้นก็ส่งบริวารออกไปรักษาตามทางตามตำบลต่างๆ ซึ่งต่อมาชุมชนเหล่านี้เติบโตเป็นเมืองขึ้นกับจำปาสัก เมืองสำคัญและใหญ่ที่สุดคือเมืองท่ง “จารย์แก้ว” สาธุศิษย์ของเจ้าราชครูฯ ตั้งขึ้นในพ.ศ. ๒๒๖๑ ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นเมืองสุวรรณภูมิ (อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน) ต่อเมื่อจำปาสักอ่อนแอลง เมืองสุวรรณภูมิมาขอเป็นเมืองขึ้นของกรุงศรีอยุธยา เมืองสุวรรณภูมิมีอาณาเขตกว้างขวาง ทิศเหนือตั้งแต่ “ยางสามต้น อันสามขวย หลักทอดยอดยาง” (แถวทิศเหนือ จ.ร้อยเอ็ด, ยโสธร, อำนาจเจริญในปัจจุบัน) ด้านตะวันออกคือเขาบรรทัดติดแดนญวน ด้านตะวันตกต่อเขตแขวงเมืองพิมาย) (ฤทธิ์ ศิริมาตรย์, สมหมาย เปรมจิตต์, ๒๕๔๔)

การเติบโตของชุมชนและความขัดแย้งในการสืบทอดอำนาจของเมืองสุวรรณภูมิ ประกอบกับความต้องการตั้งตนเป็นอิสระของผู้คน จึงมีการแยกตัวไปตั้งเมืองใหม่ๆ ขึ้นอีกหลายเมืองคือ เมืองร้อยเอ็ด (พ.ศ. ๒๓๑๘), เมืองชนบท (พ.ศ. ๒๓๓๕, ขึ้นต่อนครราชสีมา) เมืองขอนแก่น (๒๓๔๐, ขึ้นต่อนครราชสีมา), เมืองพุทไธสง (พ.ศ. ๒๓๔๒, ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา), เมืองมหาสารคาม

(๒๔๐๘, แยกจากร้อยเอ็ด), เมืองเกษตรวิสัย(๒๔๑๕), เมืองพนมไพร (๒๕๑๕), เมืองพยัคฆภูมิพิสัย (๒๔๒๒)และเมืองจตุรพักตรพิมาน (๒๔๒๕)

(๒) กลุ่มพระวอ-พระตา เสนาบดีเมืองเวียงจันทน์เกิดขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสาร ในปี ๒๓๐๙ จึงอพยพครัวลาว ๕ หมื่นคนข้ามโขงมาตั้งเมือง “นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” อยู่ที่เมืองเก่า “หนองบัวลำภู” ถูกเจ้าสิริบุญสารมาปราบในปี พ.ศ.๒๓๑๑ จึงอพยพไปพึ่งพระเจ้าองค์หลวงไชยกุมารแห่งจำปาสัก อยู่บ้านดู่บ้านแก ขึ้นจำปาสัก แล้วย้ายไปอยู่ดอนมดแดง (เมืองอุบลราชธานีในปัจจุบัน) ต่อมาขอขึ้นกับกรุงธนบุรี เหตุการณ์นำไปสู่ความขัดแย้ง จนในปี พ.ศ.๒๓๒๑ พระเจ้าตากสินแต่งตั้งให้พระยามหากษัตริย์ศึกยกไปตีจำปาสักเวียงจันทน์และหลวงพระบางตกเป็นเมืองขึ้นของสยามนับแต่นั้นมา มีการกวาดต้อนครัวลาวจำนวนมากมารวมไว้ที่สระบุรี ราชบุรีและหัวเมืองตะวันตก ส่วนพลพรรคกลุ่มพระวอ-พระตาได้ตั้งหลักแหล่งอยู่เติบโตเป็นเมืองอุบลราชธานี ยโสธร เขมราฐ โขงเจียม ขยายอาณาเขตสู่ชุมชนในเขตอีสานตอนใต้เขตเชื่อมต่อลุ่มน้ำโขง ชี มูลหลายชุมชน

(๓) กลุ่มพระเจ้าผัวขาว-โสมพะมิตร อพยพจากเวียงจันทน์ใกล้เคียงกับกลุ่มพระวอ-พระตา ด้วยเหตุเดียวกันคือความขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสาร อพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่หลายแห่งในเขตอีสานเหนือ ต่อมาปีพ.ศ.๒๓๑๑ ถูกทัพของเจ้าสิริบุญสารตีแตก อพยพข้ามภูพานมาอยู่บริเวณลุ่มน้ำป่าวที่เรียกว่า แก่งสำโรงดงสงเปือย และได้รับการยกระดับเป็นเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ ในปี ๒๓๓๖ ชื่อเมืองกาฬสินธุ์

(๔) กลุ่มท้าวแล ชาวเวียงจันทน์ ได้พาครอบครัวและสมัครพรรคพวกอพยพมาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกที่บ้านหนองน้ำขุ่น หนองอีจาน (อยู่ใน อ.สูงเนิน นครราชสีมา ในปัจจุบัน) มีผู้คนและบ้านเรือนขยายเพิ่มขึ้น มีความดีความชอบต่อทางเวียงจันทน์ เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์จึงแต่งตั้งท้าวแลเป็น “ขุนภักดีชุมพล” ต่อมาได้แปรไปขึ้นต่อราชสำนักกรุงเทพฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าให้ตั้งเมือง “ชัยภูมิ” ให้ขุนภักดีชุมพล(แล) เป็น “พระยาภักดีชุมพล” เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรก

การอพยพของประชากรลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมาอยู่ในดินแดนอีสานยังเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ภายใต้อำนาจการปกครองของอาณาจักรสยามสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้นโดยการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์และอำนาจของเมืองต่างๆ ในการ “เกลี้ยกล่อมครอบครัวมาใส่บ้านเมือง” ใช้อำนาจในการอพยพโยกย้ายประชากรจากเขตหนึ่งไปอยู่อีกเขตหนึ่ง การสนับสนุนการตั้งเมืองใหม่ และนโยบายอื่นๆในการจัดระเบียบบ้านเมือง

หลังเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์(๒๓๖๗) นอกจากมีการกวาดต้อนครัวลาวจำนวนมากมารวมกันไว้ตามเมืองต่างๆ ดังกล่าวแล้ว ยังมีอีกหลายระลอกที่มีการอพยพโยกย้ายประชากรฝั่งซ้ายมาอยู่เมืองบริเวณอีสานตอนเหนือเช่น

ปี พ.ศ. ๒๓๗๓ ได้มีการเกลี้ยกล่อมพวกครัวเมืองพิน เมืองนอง เมืองระโปน เมืองวัง และเมืองมหาชัยกองแก้ว อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เข้ามาอยู่ในเขตแขวงเมืองนครพนมเป็นจำนวนมาก ช่วงเดียวกันก็กวาดต้อนครัวเมืองมหาชัย นครพนม ไปไว้ที่เมืองพนัสนิคมและพนมสารคาม ปี พ.ศ. ๒๓๘๑ ย้ายครัวเมืองคำเกิด คำม่วน ๑,๔๐๐ คน มาอยู่เมืองแขวงบาดาล ภาพสินธุ์ ในปีพ.ศ. ๒๓๘๕ เมืองสกลนครได้ไปเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองวังฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ได้บ่าวไพร่ชาวภูไทยและพวก ข่ากระโซ่ มาตั้งบ้านเรือนอยู่เมืองสกลนครจำนวนมาก ทั้งเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๐ หลังศึกปราบฮ่อ ครอบครัวเมืองหลวงพระบางได้ย้ายหนีลงมาอยู่เมืองเชียงคานและเมืองหนองคาย (เดิม วิภาคย์ พจนกิจ, ๒๕๔๖: ๒๖๒)

การกวาดต้อนครัวลาวหลังสงครามและการเกลี้ยกล่อมโยกย้ายอพยพดังกล่าว เป็นเหตุให้ พื้นที่ภาคอีสานประกอบไปด้วยกลุ่มชาติพันธุ์อันหลากหลาย ทั้งชนพื้นเมืองเดิมและกลุ่มที่มาอยู่ใหม่ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

ยังมีกระแสการอพยพเข้ามาอยู่ภาคอีสานของคนเวียดนามหลายระยะ ตั้งแต่ต้นสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมา ด้วยเหตุความขัดแย้งทางการเมืองและศาสนาในเวียดนามเอง เช่น ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๐๑ ชาวเวียดนามอพยพเข้ามาทางหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกและ บริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขง เมืองท่าอุเทน ไชยบุรี หนองคาย นครพนม อีกกระลอกที่สำคัญคือช่วง หลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๘๘) ความขัดแย้งทางการเมืองภายในส่งผลให้คนเวียดนาม อพยพเข้ามาอยู่บริเวณริมฝั่งขวาแม่น้ำโขงถึง ๔๘,๐๐๐ คน (อรรถ นันทจักร, ๒๕๔๘: ๓๐)

มีความเคลื่อนไหวสำคัญที่ควรกล่าวถึงด้วย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการเข้ามาใน ภาคอีสานของกลุ่มคนจีน โดยเดินทางจากกรุงเทพฯมาตั้งถิ่นฐานที่นครราชสีมา แล้วกระจายไปอยู่ เมืองอื่นๆ ทั่วภาคอีสาน ชาวจีนถือเป็นอิสระชนที่ไม่ผูกติดอยู่กับความสัมพันธ์แบบนาย-ไพร่-ทาส ในระบบศักดินา สามารถเดินทางค้าขายได้ทุกแห่ง เป็นเจ้าภาษีนายอากร สะสมทุนและลงทุนทำ การค้า ร้านค้า คำข้าว โรงเลื่อย โรงสุรา สามารถเลื่อนสถานภาพตัวเองได้อย่างรวดเร็ว (จารุ วรณ ธรรมวัต, ๒๕๔๓) สามารถควบคุมเศรษฐกิจสำคัญไว้ในทุกเมืองในภาคอีสาน

๓.๗. โฉมหน้าชุมชนอีสานภายใต้อาณัติสยาม

หลังปี พ.ศ. ๒๓๒๑ ในสมัยกรุงธนบุรี อิทธิพลของอาณาจักรสยามครอบคลุมดินแดน อีสานทั้งหมดรวมอาณาจักรหลวงพระบาง เวียงจันทน์และจำปาสัก ซึ่งตกเป็นประเทศราชสยามตั้งแต่นั้นมา

กล่าวได้ว่านอกจากบริเวณ “เขมรป่าดง” หรือเมืองในเขตอีสานใต้ ซึ่งเป็นเมืองในอาณาจักรสยามมาตั้งแต่ปลายอาณาจักรอยุธยาและจัดการปกครองเมืองแบบภาคกลางแล้ว นอกนั้นเป็นกลุ่ม “วัฒนธรรมลาวและมีวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ย่อยๆ อยู่ภายใต้วัฒนธรรมลาว

ประเด็นพิจารณาที่สำคัญของชุมชนอีสานภายใต้อาณาจักรสยาม ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของชุมชนอีสานยุคปัจจุบัน ก็คือ

๓.๗.๑ ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์และวัฒนธรรมย่อยจากการอพยพเข้ามา
หลายระลอกของกลุ่มคนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและจากถิ่นอื่น ด้านชาติพันธุ์วัฒนธรรมต่างๆ มีการศึกษารวบรวมกลุ่มชาติพันธุ์โดยศึกษาจากภาษาและวัฒนธรรม พบว่ามีประชากรพูดภาษาลาว ๗๑.๑% หรือ ๑๑ ล้านคน พูดภาษาเขมร ๘.๐๙% หรือ ๑.๒ ล้านคน ภาษาไทยกลาง ๖.๒% หรือ ๙.๗ แสนคน ภาษาไทยโคราช ๓.๓๓% (๕.๒ แสนคน) ภาษาผู้ไท ๒.๙๒% (๔.๕ แสนคน) กูย ๒.๖% (๔ แสนคน) ญ้อ ๒.๖% (๔ แสนคน) ไทยเลย ๑.๔๕% (๒.๒ แสนคน) สู้(บุรี) ๐.๔๕% (๖.๙ หมื่น) กะเลิง ๐.๔๔% (๖.๘ หมื่น) โย้ย ๐.๓๔% (๕.๒ หมื่น) พวน ๐.๑๕% (๒.๓ หมื่น) เวียดนาม ๐.๑๕% (๒.๓ หมื่น) เยอ ๐.๑๑% (๑.๖ หมื่น) ญ้อกร (ชาวบน) ๐.๐๔% (๖.๒ พัน) แสก ๐.๐๒% (๓.๕ พัน) สู้ (ทะวี่ง) ๐.๐๑% (๑.๕ พัน) ไทยดำ ๐.๐๐๑% (๒๐๐) และอื่นๆ ๐.๐๗% (๑ หมื่น) (สุวิไล เปรมศรีรัตน์, ๒๕๔๑)

กล่าวได้ว่า ผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ที่อยู่ร่วมกันมาในดินแดนแห่งนี้ อยู่ร่วมกันมาอย่างกลมกลืนเพราะความรักอิสระและถูกกล่อมเกลาด้วยวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่แนบแน่นอยู่กับวัฒนธรรมใหญ่ในภูมิภาคคือ “ลาว” ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๗.๒ การจัดระเบียบหัวเมืองของอาณาจักรสยาม รัฐสยามต้นรัตนโกสินทร์มีนโยบายส่งเสริมให้เจ้าเมืองกลุ่มต่างๆ ตั้งถิ่นฐานให้เป็นหลักแหล่ง ยกขึ้นเป็นเมือง จัดการปกครองตามธรรมเนียมลาวเดิม (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๖: ๕๔) ทั้งยังส่งเสริมสนับสนุนให้มีการตั้งเมืองใหม่ๆ เพิ่มตามความต้องการของผู้นำเมืองต่างๆ ซึ่งมักจะเกิดการขัดแย้งกันภายในเรื่องการสืบทอดอำนาจ เรื่องการแย่งชิงผลประโยชน์ภายใน^๖

การสนับสนุนการตั้งเมืองใหม่ๆ นี้เป็นประโยชน์ต่อสยามโดยตรงคือ ได้สร้างความเข้มแข็งให้กับเมืองฝั่งขวาแม่น้ำโขง สร้างดุลอำนาจฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งยังเป็นการจัดหมวดหมู่ในการควบคุมประชากรทั้งสะดวกในการจัดเก็บและส่งส่วย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๕ (๒๔๒๘) ปรากฏมีการตั้งเมืองใหม่รวมทั้งสิ้น ๑๑๓ เมือง ไม่รวมเมืองเก่าอีก ๒๑ เมือง กระบวนการตั้งเมืองแบบนี้

^๖ ในความเห็นของผู้วิจัย น่าจะมีปัจจัยเรื่องการขยายประชากร ซึ่งจะมีภาวะขาดแคลนทรัพยากรในการดำรงชีวิต ทำให้เกิดการแยกบ้านแยกเมือง แต่ไม่ปรากฏการบันทึกในประเด็นนี้

จึงไม่ได้เป็นไปตามธรรมชาติของการเติบโตของชุมชนระดับบ้านเป็นเมือง แต่เป็นไปตามเหตุผลทางการเมืองและเกิดผลตามมาที่สำคัญคือ เริ่มมีการใช้ขอบเขตพื้นที่เป็นอาณาเขตของเมือง

การแยกตั้งเมืองนี้เข้าทำนอง “แบ่งแยกแล้วปกครอง” เพื่อมิให้หัวเมืองใดได้มีอำนาจขึ้นมาท้าทายอำนาจของกรุงเทพ เช่น กรณีเมืองร้อยเอ็ด มีอำนาจมากกรุงเทพขออนุญาตให้เมืองร้อยเอ็ดส่งคน ๙,๐๐๐ คน ตั้งเมืองมหาสารคามขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๐๘ เป็นเมืองขึ้นของร้อยเอ็ด แต่เมื่อพ.ศ. ๒๔๑๑ ก็ประกาศให้เมืองมหาสารคามขึ้นต่อกรุงเทพโดยตรง ต่อมาปี ๒๔๑๗ เมื่อเมืองมหาสารคามโตขึ้นก็อพยพคน ๒,๗๐๐ คน ไปอยู่เมืองกันทรวิชัยซึ่งเป็นเมืองขึ้นของกาฬสินธุ์ (เดช บุญาค, ๒๕๔๘: ๓๔-๓๕)

ต่อมา มีการจัดปรับปรุงการปกครองโดยการรวมหัวเมืองเข้าด้วยกัน เรียกหัวเมือง “ลาว” ต่างๆ และคำว่า “ลาว” ก็ถูกขจัดออกไป เพราะเป็นคำที่ “ให้โทษต่อบ้านเมือง” ดังได้กล่าวไว้แล้วอย่างละเอียดในข้อ ๓.๑ นอกจากนั้น ภายหลังการตั้งเมืองใหม่ นอกจากบรรดาผู้นำท้องถิ่นนอกราชสำนักกรุงเทพจะได้พระราชทานนามเจ้าเมืองและกรมการเมืองแล้ว ยังมีการตั้งชื่อเมืองต่างๆ เหล่านี้เป็นภาษามคธ เช่น บ้านกวางชโศเป็นเมืองพิบูลมังสาหาร บ้านโพธิ์สว่างเป็นเมืองสว่างแดนดิน บ้านเมืองเสือเป็นเมืองพยัคฆภูมิพิสัย ฯลฯ กล่าวได้ว่าอำนาจรัฐกรุงเทพได้สร้างความหมายและนิยามของเมือง (จารัตน์ เมตดาริกานนท์, ๒๕๔๖: ๖๓) และถือเป็นการตัดทอนสำนักประวัติศาสตร์และรากเหง้าของความเป็นท้องถิ่นลงอย่างสำคัญ

ระบบการปกครองหัวเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้นพระมหากษัตริย์จะมี “สัญญาบัตร” แต่งตั้งผู้นำผู้ตั้งเมืองหรือผู้สืบสกุลเป็น “เจ้าเมือง” โดยเจ้าเมืองจ่ายค่าสัญญาบัตรตามอัตราที่กำหนด เจ้าเมืองจะได้บรรดาศักดิ์ ราชทินนาม และศักดินา เช่นเดียวกับขุนนางทั่วไป เจ้าเมืองจะสนับสนุนญาติของตนเข้ามารับตำแหน่งทางการเมืองการปกครอง คือ ปลัด ยกกระบัตรและผู้ช่วย (กรณีระบบอาญาสี่ในชุมชนลาวภาคอีสานคือ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ฯลฯ) บรรดาหัวเมืองได้รับอนุญาตบริหาร “การเงิน” ของตนเองอย่างอิสระ การปกครองเมืองของเจ้าเมืองนั้นเรียกว่า “กินเมือง” สามารถเก็บส่วย ภาษีและเกณฑ์แรงงานจากราษฎรและส่ง “ส่วย” ให้กรุงเทพ ตามกำหนด เช่น เมืองอุบลราชธานีเก็บภาษีแล้วส่งเป็นเงินส่วยให้กรุงเทพปีละ ๘,๐๐๐ บาท และรายได้ของเมืองก็แบ่งกันเองระหว่างข้าราชการด้วยกัน ส่วยสิ่งของก็ทำเช่นเดียวกัน การเกณฑ์แรงงานก็เช่นกัน เมืองอุบลแบ่งแรงงานชายฉกรรจ์ ๑,๕๐๐ คน จากทั้งหมด ๕,๕๐๐ คนไว้ใช้ส่วนตัว (เดช บุญาค, ๒๕๔๘: ๒๘, ๓๓) อัตราการส่งภาษี, ส่วย, แรงงานนี้ ราชธานีจะส่งข้าหลวงไปประเมินและทำทะเบียนส่วยชายฉกรรจ์ นับจำนวนต้นผลไม้ ให้ทราบจำนวนรายได้ของเมือง ข้าราชการต้องถือน้ำพิพัฒน์สัตยาปีละ ๒ ครั้ง ขณะที่เมืองหลวงทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองเมืองขึ้นด้านการปราบโจรและป้องกัน

เข้าศึกษาภายนอก สำหรับด้านศาลนั้น เจ้าเมืองยังเป็นผู้บัญชาการศาล นอกจากคดีที่ตัดสินประหารชีวิตต้องเกี่ยวข้องกับส่วนกลาง

๓.๗.๓ การตอบโต้รัฐสยามของประเทศราชเวียงจันทน์และหัวเมืองอีสาน แม้การอพยพเข้ามายังดินแดนอีสานของกลุ่มคนลาวระลอกต่างๆ จะมีเหตุจากความแตกแยกในอาณาจักรเดิม และมีความบาดหมางอยู่ในใจระหว่างอาณาจักรล้านช้างกับผู้นำเมืองกลุ่มต่างๆ ในอีสานอยู่อย่างยาวนาน แต่กล่าวได้ว่ามีสำนึกของความเป็นลาวด้วยกันอยู่ การย้ายทำลายเมืองเวียงจันทน์โดยกองทัพสยามเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๑ นั้นยังฝังอยู่ในความทรงจำคนลาวด้วยกันไม่น้อย กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมทูลแด่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๗ ว่าเมืองประเทศราชและหัวเมืองชั้นนอกเหล่านี้ต่างก็หวงแหนในความเป็นเอกราชทางการเมืองของตนเป็นอย่างมาก ตัวอย่างของชาวตะวันออกเฉียงเหนือ นั้นเป็นที่เข้าใจกันว่า พวกเขาพร้อมเสมอที่จะตายเพื่อปกป้องระบบการปกครองและเขตแดนที่เขามีอยู่ (เดช บุญนาค, ๒๕๔๘: ๓๘) และภายใต้การปกครองของสยามยังมีการดำเนินการที่สร้างความเสียหายและความอับอายแก่หัวเมืองลาวหลายกรณี เช่น การเนรเทศราชวงศ์ที่ปกครองนครจำปาสักและแต่งตั้งผู้ปกครองคนใหม่ขึ้นมาแทนที่ (ประวัติจำปาสัก อ้างใน เดช บุญนาค , ๒๕๔๘) ทั้งมีการลดทอนอำนาจและศักดิ์ศรีของเวียงจันทน์เป็นเหมือนหน่วยปกครองย่อยของสยาม เมืองจำปาสัก ยโสธร นครพนม ภูเวียงและหนองคายที่เคย “ขึ้นต่อ” เวียงจันทน์ก็แยกมาขึ้นต่อกรุงเทพฯ โดยตรง

“เอกสารพื้นเวียง” “เพลงลาวพื้นแพน” และ “กลอนลำ” ต่างๆ ที่เขียนขึ้นหลังก่อกบฏเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. ๒๓๖๙) ได้กล่าวพรรณนาถึงทารุณกรรมต่างๆ นานาที่คนไทยกระทำต่อคนลาว กล่าวได้ว่าได้เกิดสำนึกประวัติศาสตร์ร่วมกันในหมู่ชาวลาว และเกิดความมุ่งหวังที่จะกอบกู้เวียงจันทน์ให้กลับมารุ่งเรือง ดังผญา “เวียงจันทน์ฮ้าง สาวเออย่าฟ้าวว่า บัดสิไปปาดหล้า แต่งค้ำหน่วยปลาย” และ “เวียงจันทน์ฮ้างเป็นโพนชี้หมาจอก บางกอกฮ้างเป็นหม่องกระต่ายนอน ออนซอนแต่เวียงจันทน์ฮ้าง” (ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์ ๒๕๔๖: ๗๐)

สำหรับคนลาวในปัจจุบันแล้ว “เจ้าอนุวงศ์” “ถือเป็นวีรบุรุษ” ผู้มุ่งกอบกู้เอกราชและปลดปล่อยชาวลาวจากการกดขี่จากไทย กลุ่มคนลาวกลุ่มต่างๆ ที่อพยพมาตั้งเมืองในอีสานอาจมีท่าทีที่ทั้งสนับสนุนและไม่สนับสนุนเจ้าอนุวงศ์ที่ตั้งอยู่บนผลประโยชน์ของเมืองตนและบาดแผลความขัดแย้งเดิมเป็นที่ตั้ง โดยเฉพาะกลุ่มพระวอ-พระตาและกลุ่มผ้าขาวโสมพะमित ที่ขัดแย้งแตกแยกกับเจ้าสิริบุญสาร พระราชบิดาของพระเจ้าอนุวงศ์จึงไม่ร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์

เหตุการณ์ก่อกบฏของเจ้าอนุวงศ์ได้ก่อกระแสสำนึกทางประวัติศาสตร์และเป็นมูลเชื้อแห่งการต่อสู้ของชาวอีสานผู้ถูกกดขี่สืบมาจนถึงกบฏผู้มีบุญในปี ๒๔๔๔ และการต่อสู้ ตอบโต้ของคนอีสานหลายระลอก

การสถาปนาการปกครองส่วนท้องถิ่นด้วยระบบมณฑลเทศาภิบาล นับจากปี ๒๔๓๕ จนมีการออกพระราชบัญญัติการปกครองท้องถิ่นที่ รศ. ๑๑๖(๒๔๔๐) ทำให้โฉมหน้าชุมชนและหัวเมืองอีสานเปลี่ยนไป ผู้ปกครองที่เป็นผู้นำท้องถิ่นดั้งเดิมถูกลดทอนอำนาจและถูกกีดกันออกไป มีการส่งข้าราชการจากส่วนกลางไปปกครองหัวเมือง ระบบอาณัติซึ่งเป็นวัฒนธรรมการปกครองตามจารีตดั้งเดิมถูกยกเลิก สำหรับประชาชนระดับล่างก็ได้รับผลกระทบที่สำคัญคือ มีการเก็บ “ค่าหัว” ชายฉกรรจ์คนละ ๔ บาทต่อปี ถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๔ พระราชบัญญัติการเก็บเงินค่าราชการชายฉกรรจ์อายุ ๑๘-๖๐ ปี จ่ายคนละ ๖ บาทต่อปี และเปรียบเทียบปรับ ๘ บาท, ๑๒ บาท ถ้าจ่ายล่าช้า ๑ เดือน และ ๒ เดือนตามลำดับ ถ้าค้างจ่ายข้ามปีให้จองจำ ๖ เดือน (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะอ้างใน ดารารัตน์, ๒๕๔๖:๘๗) สร้างแรงกดดันให้ราษฎรอพยพไปรับจ้างทำงานในภาคกลาง การขยายการผลิตจากเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อขาย ทั้งนี้เพื่อเอาเงินตรามายำให้รัฐ

ความบีบคั้นดังกล่าวได้ก่อให้เกิดกระแสตอบโต้รัฐสยามด้วยขบวนการ “กบฏผู้มีบุญ” เป็นขบวนการที่มีเป้าหมายชัดเจนคือ การแยกตัวเป็นอิสระจากรัฐสยาม การเคลื่อนไหวเกิดขึ้นหลายระลอกและมีหลายกลุ่มทั่วภาคอีสานในช่วง พ.ศ. ๒๔๔๓-๒๔๔๕ ขบวนการผู้มีบุญได้อิงอุดมการณ์ “พระศรีอารย์” ในการต่อสู้ผู้นำกบฏอ้างว่าเป็นท้าวธรรมิกราชมาเกิด เพื่อล้างกลียุคปราบทุกข์เข็ญที่ชาวอีสานเผชิญอยู่อันได้แก่การกดขี่ของรัฐสยาม มีการแต่งวรรณกรรมเพื่อเป็นฉันทนา กลอนลำในการปลุกกระตือรือร้น เช่น “เดือน ๓ เพ็ญ ปี ๒๔๔๔ จะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง เงินทองจะกลายเป็นกรวดทราย หมูจะกลายเป็นยักษ์ ท้าวธรรมิกราชจะเป็นใหญ่ในโลก ใครอยากกรวยให้เก็บกรวดหินแลงรวบรวมให้ท้าวธรรมิกราชชุบเป็นเงินทอง หญิงสาวให้รับแต่งงานมิฉะนั้นยักษ์จะจับกิน ถ้ามีข้าวเจ้าจะมีปักปันหนี้ให้เอาไปทิ้ง” เหล่านี้ล้วนเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นคำอธิบายการก่อกบฏที่ชัดแจ้งจากราชการรัฐสยามที่กระทำแก่ชาวอีสานทั้งสิ้น ทั้งยังอ้างถึงจะรบกับฝรั่งด้วย^๗

ขบวนการผู้มีบุญถูกปราบจากกองกำลังรัฐสยามลงอย่างราบคาบ และผู้นำถูกจัดการอย่างเด็ดขาดด้วยการประจานในที่ชุมนุมชนและทรมานจนตายทั้งนี้เพื่อไม่ให้เป็นการเยี่ยงอย่าง ซึ่งภาพทารุณกรรมนี้ได้เป็นภาพที่ฝังในจิตสำนึกของชาวอีสาน จนก่อเกิดสำนึกสยบยอมต่ออำนาจรัฐตกทอดมาเป็นส่วนสำคัญในวิถีคิดของคนอีสานสมัยต่อมา

อย่างไรก็ดี แบบแผนการก่อกบฏของขบวนการผู้มีบุญยังเกิดขึ้นอีกหลายระลอก เช่น กบฏหนองหมากแก้ว ที่ อ.ภูกระดึง จ.เลย ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ กบฏหมอลำน้อยชาดา พ.ศ. ๒๔๗๙ ที่บ้านเชียงเหียน จ.มหาสารคาม กบฏนายศิลา วงศ์สิน ที่ อ.โซคชัย นครราชสีมา

^๗ ในระยะเดียวกันนี้ ตั้งแต่ ๒๔๓๗ ดินแดนลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส และชนชาวข่าในลาวกำลังต่อสู้กับการกดขี่ของฝรั่งเศสอย่างดุเดือด หลังจากการต่อสู้กับรัฐสยามด้วยรายละเอียดในจิตร ภูมิศักดิ์; ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอม

๓.๗.๔ วัฒนธรรมการปกครองตนเอง แม้จะอยู่ภายใต้แบบแผนการปกครองแบบศักดินาที่ยามที่ต้องส่งส่วยและการเกณฑ์แรงงาน แต่บ้านและเมือง-หัวเมืองอีสานในยุคนั้นยังรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนภายใต้ผู้นำท้องถิ่นเดิมของตน ใช้ขนบธรรมเนียมการปกครองแบบวัฒนธรรมเดิมของตนเอง มีเอกเทศในการจัดการและปกครองตนเอง^๔

ภาคอีสานเป็นแหล่งทรัพยากรที่เพียงพอสำหรับการตั้งถิ่นฐานและทำมาหากิน ทั้งผู้คนในชุมชนดั้งเดิมเช่น ชาวเขมรและชาวกุ่มต่าง ๆ และกลุ่มวัฒนธรรมลาวและกลุ่มวัฒนธรรมย่อยที่เข้ามาใหม่สามารถจับจองที่ทำกินตามบริเวณลุ่มน้ำต่าง ๆ ได้อย่างพอเพียงและอิสระ ทั้งการทำนา การจับสัตว์น้ำสัตว์ป่า การเลี้ยงสัตว์ ต้มเกลือ ปลูกพืชผักและประกอบงานหัตถกรรมต่างๆ การเลือกทำเลทำกินและเลือก “เนิน” สำหรับอยู่อาศัย ปลูกเรือนรวมกันอยู่ในหมู่เครือญาติ-ครอบครัวขยาย เรียกว่า “บ้าน” (ภาษาเขมรเรียก “ภูมิ”) บ้านหนึ่งอาจมี ๓ หลังคาเรือน ๕ หลังคาเรือนเท่านั้น^๕ ถางป่าทำไร่ทำนาและประกอบอาชีพให้เพียงพอต่อการบริโภคและการจ่าย “ส่วย” แก่ทางการ บ้านหนึ่งๆ ล้วนมีระบบจัดการภายในตามแบบเครือญาติหรือแบบชนเผ่าที่เกิดระบบจารีตประเพณีในการอยู่ร่วมกันให้เกิดความมั่นคง ปลอดภัย เป็นธรรม สงบสุข

เรื่องสำคัญของยุคสมัยนั้นคือ ทุกบ้านทุกเมืองต่างก็อยู่ภายใต้ระเบียบการเมืองแบบศักดินาที่มีแบบแผนการปกครองแบบเมืองขึ้น การช่วงชิงความเป็นใหญ่ของอาณาจักรต่างๆ สงครามและการกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลยเป็นไพร่และเป็น “ทาส”^๖ เพราะทรัพยากรสำคัญก็คือ “แรงงาน” ทั้งภัยจากโจรผู้ร้ายชุกชุมทุกคนจึงต้องอยู่ภายใต้อาณาเขตและการคุ้มครองของผู้เหนือกว่าคือคณะผู้ปกครอง “เมือง” และ “อาณาจักร” ขาญฉกรรจ์ต้องถูกขึ้นทะเบียนเพื่อการเกณฑ์แรงงานไปรับใช้เมืองและราชธานี เช่นเดียวกับทรัพย์สินเรือกสวนไร่นาที่ต้องเสียภาษีอากรในอัตราแน่นอน ที่ทุกคนจะต้อง “ส่งส่วย” ให้หน่วยเหนือ

^๔ แท้จริงแล้วความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบาลกรุงเทพกับหัวเมืองเป็นไปอย่างหลวมๆ ข้อจำกัดสำคัญคือการคมนาคมจากกรุงเทพไปหนองคายใช้เวลา ๒๘ วัน กรุงเทพ-อุบล ใช้เวลา ๒๔ วัน กรุงเทพ-จำปาสัก ๒๖ วัน ทั้งยังมีอุปสรรคด้านโรคภัยไข้เจ็บและโจรผู้ร้าย (เดช บุนนาค, ๒๕๔๘: ๑-๖) ราชธานีจึงให้คนท้องถิ่นปกครองกันเองและมีระบบความสัมพันธ์กับส่วนกลางในระดับที่กล่าวแล้วในข้อ ๘.๒

^๕ ต่อมาพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๔๐ กำหนดให้ ๕ บ้าน รวมเป็น ๑ หมู่บ้าน (ประมาณ ๑๐ครัวเรือน, ราชสาร ๑๐๐ คน)

^๖ ชนชาว “ข่า” ในลาวและชาว “เขมรป่าดง” มักถูกท้าวพญาลาวและไทยในภาคอีสานยกทัพไปตีไพร่ข้าจับตัวมาเป็นไพร่เป็นข้าทาสและขายเป็นสินค้ายเช่นเดียวกับการค้าขายทาสนิโกร(จิตร ภูมิศักดิ์, ๒๕๕๐: ๓๓๗)

“เมือง” คือ หน่วยปกครองที่มีความสำคัญที่สุด เมืองใหญ่คุมเมืองเล็ก (เรียกว่าเมืองขึ้น) เป็นทอดๆ การเก็บภาษี ส่วยและการเกณฑ์แรงงานก็กระทำเป็นทอดๆ คณะผู้ปกครองใช้ส่วยและแรงงานเพื่อการส่วนตัวแล้วส่งเมืองหลวงตามอัตรา

บริเวณเขมรป่าดงใช้แบบแผนการปกครองแบบสยามภาคกลาง แต่ชุมชน-เมือง ชาวลาวใช้แบบแผนการปกครองตามแบบดั้งเดิมของอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์และหลวงพระบางที่เรียกว่าระบบ “อาญาสี่” หรือผู้มีอำนาจทั้ง ๔ คือ

เจ้าเมือง เป็นผู้มีอำนาจสิทธิขาดสั่งราชการบ้านเมืองทั้งปวง บังคับบัญชากรมการเมืองหรือกิจการบำบัดทุกข์บำรุงสุขราษฎรในแคว้นบ้านเมืองที่ตนปกครอง แต่อำนาจบางอย่างต้องได้รับการตัดสินใจโดยเมืองใหญ่ที่ตนสังกัด เช่น การตัดสินประหารชีวิต การศึกสงคราม การแต่งตั้งตำแหน่งอุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตร

อุปฮาด เป็นรองเจ้าเมืองกระทำการแทนเมื่อเจ้าเมืองไม่สามารถปฏิบัติกิจได้ และเป็นผู้รวบรวมสรรพปัญชี ส่วย ฤชา อากรจากราษฎร รวมทั้งการออกประกาศสั่งเกณฑ์กำลังเมืองทำศึกสงคราม

ราชวงศ์ (แปลว่าเชื้อแถวเครือญาติเจ้าเมือง) เป็นผู้แทนอุปฮาด หน้าที่ปกติแล้วเกี่ยวทางอรรถคดีตัดสินถ้อยคำระความ

ราชบุตร (แปลว่าลูกเจ้าเมือง แต่ทั้งราชวงศ์และราชบุตรก็หาใช้บุตรหลานเจ้าเมืองเสมอไปไม่) หน้าที่ปกติของราชบุตรคือ ควบคุมเก็บรักษาผลประโยชน์แผ่นดินของเมือง นำเงิน, ส่วยส่งเมืองต้นสังกัด

นอกนั้นยังมีตำแหน่งผู้ช่วยอาญาสี่อีกมาก^{๑๑} วัฒนธรรมการปกครองของอาณาจักรล้านช้างเป็นระบบที่เรียกว่า “ธรรมราชา” ผู้เป็นกษัตริย์หรือผู้ปกครองต้องเป็นผู้ยึดหลักธรรมสำหรับราชาอันได้แก่ ประเพณีธรรม ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิธรรม ราชสังคหวัตถุ ซึ่งหลักคุณค่านี้อยู่กำกับและจัดความสัมพันธ์ของผู้คนในอาณาจักรล้านช้าง ดังปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ เช่น เรื่องขุนบรมที่กล่าวถึงคุณสมบัติของเทพบุตรที่ลงมาเกิดเป็นกษัตริย์ว่าควรรอบรู้หลักทศพิธราชธรรม ตลอดจนเรื่องผญาคำกองสอนไพร่และเรื่องชนะสนทนายอดคำสอนก็เช่นเดียวกัน (อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ๒๕๓๔)

หลักธรรมราชานี้มีในหมู่ชนที่ยึดมั่นในหลักการทางพุทธศาสนา เป็นผลมาจากการกลั่นและคัดกรองจากพระสูตรในพระไตรปิฎกมาสั่งการปฏิบัติ พระสูตรดังกล่าวได้แก่ อัคคัญสูตร อันเป็นที่มาของแนวคิด ๒ ประการ คือ (๑) ข้อปฏิบัติอันควรสำหรับผู้ปกครอง เพื่อยังให้เกิดอำนาจบารมีและความสงบสุขของสังคมและ(๒)การพยากรณ์เกี่ยวกับความเป็นไปของมนุษยชาติในอนาคตที่จะ

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน เดิม วิภาคย์พจนกิจ.ประวัติศาสตร์อีสาน พิมพ์ครั้งที่ ๔, ๒๕๔๖; หน้า ๒๘๙-๒๙๙

เสื่อมลงตามลำดับ จะกลับเจริญขึ้นในยุคพระศรีอารยเมตไตรย อันเป็นความเชื่อที่สำคัญของพระพุทธศาสนา ทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน (วิระ สมบูรณ์, ๒๕๓๒: ๘-๙)

ภายใต้ความรุ่งเรืองแห่งอาณาจักร ท่ามกลางความสัมพันธ์กับอาณาจักรและบ้านเมืองอื่น เช่น ล้านนา นักปราชญ์ราชบัณฑิตแห่งอาณาจักรล้านช้างโบราณได้ผลิตวรรณกรรม คำสอนต่างๆ ไว้มากมายเป็นคำสอนหลักปฏิบัติต่อคนทุกชนชั้นวรรณะและหลักประเพณีร่วมของคนใน “ชุมชน” หลักการสำคัญอันถือได้ว่าเป็นธรรมนูญชีวิตของชุมชนวัฒนธรรมลาวคือ ที่เรียกกันว่า “ฮีตสิบสองคองสิบสี่”

ระบบอาญาสี่ที่ชุมชนลาวในอีสานใช้ในการปกครองตนเองของเมืองต่างๆ ในยุคสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นร้อยกว่าปี ทำให้กลุ่มบ้าน-เมืองวัฒนธรรมลาวสามารถสร้างบ้านแปงเมืองในแผ่นดินใหม่ได้อย่างเป็นปึกแผ่นแน่นหนา และกรอกรับทำที่และบุคลิภาพที่เป็นมิตรของคนลาวได้ ก่อให้เกิดทัศนคติที่ดีในหมู่ชนพื้นเมืองเดิม มีความเห็นอกเห็นใจ หลอมรวมกันทางวัฒนธรรมอย่างกลมกลืน ด้วยเหตุที่มีวัฒนธรรมอัน “แข็งแกร่ง” และจำนวนประชากรที่หนาแน่นกว่ากลุ่มวัฒนธรรมอื่น จึงมีส่วนทำให้ชนกลุ่มอื่นๆ รับเอาวัฒนธรรมลาวเป็นวัฒนธรรมกลางของภาคอีสานจนถึงปัจจุบัน

ทางด้านการปกครองตามแบบแผนดั้งเดิมของชุมชนตามวัฒนธรรมลาวและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในดินแดนแห่งนี้ มีการจัดตั้งทางสังคมที่มีแบบแผนของชนเผ่าตนเองมาแต่โบราณ เช่น ชนชาวข่าพื้นเมืองมีระบบการเลือกผู้นำเป็นประมุขของเผ่า เป็นผู้แทนเจรจาปัญหาความขัดแย้งต่างๆ ระหว่างเผ่าและการแก้ไขความขัดแย้งภายในของสมาชิก ประมุขชาวข่ามีอภิสิทธิ์บางประการแต่ก็มีภาระรับผิดชอบต่อชนเผ่าหรือต่อสังคมอย่างเหมาะสม มีการจัดสรรที่ดินกันในหมู่สมาชิกตามกำลังการผลิตหรือตามความต้องการของครอบครัว ประมุขก็เลือกที่ดินในขนาดไล่เลี่ยกับสมาชิก แต่มีอภิสิทธิ์คือ สมาชิกต้องช่วยกันเผ่าที่ไร่ ทำการเพาะปลูกเก็บเกี่ยวให้ด้วย กรณีเกิดสงครามประมุขจะต้องออกนำหน้าในการปะทะด้วยกำลังทุกครั้ง เป็นผู้วางยุทธศาสตร์ยุทธวิธีและนำปฏิบัติด้วยตนเอง ถ้าการปะทะมีชัยชนะประมุขมีสิทธิ์ในทรัพย์สินของฝ่ายที่แพ้ได้^๒ ในสงครามต่อสู้ที่ชนชาวข่าก่อกบฏต่ออาณาจักรสยาม ลาวและฝรั่งเศสในช่วงประวัติศาสตร์ ระยะเวลาผู้นำข่าได้ประกาศตัวเป็น “ธรรมิกราช” แบบเดียวกับกบฏผู้มีบุญอื่นๆ

ชุมชนลาวดั้งเดิมมีสถาบันสำคัญหนึ่งที่ทำหน้าที่เป็นผู้ชำระคดีแก่ชาวบ้านคือ “สถาบันผู้เฒ่า” คือคณะเฒ่าแก่ เรียกกันว่า “คณะกรรมการหลักคำ” ชุมชนจะเลือกผู้มีคุณสมบัติ ๘ ประการ

^๒ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน จิตร ภูมิศักดิ์. ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอม พิมพ์ครั้งที่ ๔, ๒๕๔๐; หน้า ๓๒๙-๓๕๓

มาทำหน้าที่นี้คือ (๑) เป็นนักปราชญ์ (๒) เป็นผู้มึนศิลป์ (๓) ซื่อตรง (๔) ชอบทำทาน (๕) มีตระกูล (๖) มีสัจจะ (๗) มีลูกหลานจำนวนมาก (๘) มีชื่อเสียง เวลาเกิดคดีหรือข้อพิพาทกันในระดับบ้านมักผ่านกระบวนการไกล่เกลี่ยรอมชอมหรือที่เรียกว่า “เว้าเฒ่าเว้าแก่” (สุภณ สมจิตศรีปัญญา, ๒๕๓๑; ๑๓๐ อ้างในดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๖; ๘๔) ต่อมาเมื่อมีการสถาปนาระบบการปกครองท้องถิ่น (๒๔๔๐) มีกำนันผู้ใหญ่บ้านมาทำหน้าที่นี้แทน กำนันผู้ใหญ่บ้านยังมีอำนาจอื่นๆ ทาง การปกครองอย่างกว้างขวาง อย่างไรก็ตามถึงปัจจุบัน ชุมชนอีสานยังใช้ระบบ “เว้าเฒ่าเว้าแก่” นี้ อยู่เพื่อแก้ปัญหาความขัดแย้งในชุมชนโดยผสมผสานกับระบบสมัยใหม่

อีกสถาบันหนึ่งที่สำคัญของชุมชนก็คือ “พระสงฆ์” หัวเมืองลาวสมัยก่อนมีพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พระสงฆ์ในชุมชนและหัวเมืองต่างๆ มีอิสระจากการปกครองของคณะสงฆ์ไทย แต่มีแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมมาจากล้านช้าง ซึ่งมีธรรมเนียมการจัดชั้นสมณศักดิ์ เป็น ๘ อันดับคือ สำเริง ซา กู ฝ่าย ด้าน หลักคำ ลูกแก้วและยอดแก้ว หัวเมืองอีสานจะมีถึงระดับ “หลักคำ” เพราะอีกสองอันดับใช้สำหรับสงฆ์ฝ่ายสูงในราชอาณาจักร ในหัวเมืองอีสานมีพระสงฆ์ระดับสมณศักดิ์ “หลักคำ” อยู่มากมาย วัดยังเป็นแหล่งการศึกษาเล่าเรียนและเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของชาวบ้านชาวเมืองเป็นอย่างดี

ทางด้านกฎหมาย เมืองต่างๆ ยังมีอิสระในการนำเอากฎหมายโคสธาราษฎร์ ธรรมศาสตร์ ปกรณ์และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาญาจักรและธรรมจักรเปรียบเทียบกัน กฎหมายลักษณะบ่าวสาวและกฎหมายอีสานฉบับสมุดไทดำ นอกจากนี้ยังมีกฎหมายหนองบัวลำภู ฉบับบ้านเหล่าหมี กฎหมายอีสานฉบับนายบาน โพธิ์ไทย เป็นต้น (อรรถ นนทจักร, ๒๕๓๑ อ้างในดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๖; ๖๒)

หัวเมืองอีสานยังมีอิสระทางด้านการเก็บส่วยและภาษี และการจัดการการเงินด้วยตนเอง แต่มีพันธะที่ต้องจ่ายแก่เมืองหลวงตามข้อกำหนด ซึ่งเกิดจากการประเมินของเจ้านายส่วนกลาง ดังนั้นภาษีและส่วยจะถูกจัดการเพื่อส่งส่วยแก่เมืองต้นสังกัดทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งเป็นของเจ้าเมืองและขุนนางต่างๆ และการทำนุบำรุงพัฒนากิจการของบ้านเมือง

กล่าวได้ว่า ในสมัยธนบุรีถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนการปฏิรูปการปกครองโดยการตั้งอำนาจการปกครองสู่ศูนย์กลางนั้น ชุมชนอีสานทั้งบ้านทั้งเมืองมีระบบการปกครองตนเองและการจัดการภายในอย่างซับซ้อน โดยการใช้จารีตประเพณีดั้งเดิมของอาณาจักรล้านช้างและกลุ่มชาติพันธุ์วัฒนธรรมต่างๆ ดั้งเดิมล้วนมีระบบการปกครองตนเอง สามารถจัดการชุมชนภายในให้มีความมั่นคงปลอดภัย สงบสุขและเป็นธรรมแต่ภายใต้การแย่งชิงอำนาจและความเป็นใหญ่ของอาณาจักรลาว สยามและจักรพรรดิฝรั่งเศสภายใต้การเมืองแบบศักดินาและการล่าเมืองขึ้น ชาวชุมชนอีสานอยู่ภายใต้การถูกควบคุมขูดรีดแรงงานและส่วยอย่างหนักในภาวะที่ปราศจากศึกสงคราม ชุมชน

สามารถเป็นแหล่งสะสมกำลังคน พัฒนากำลังการผลิตและส่งสมทางวัฒนธรรม แต่มีอย่างน้อย ๒ ะลอกใหญ่ที่ชุมชนอีสานจัดตั้งขบวนการขึ้นมาตอบโต้ต่อต้านโดยมีเป้าหมายเพื่อแยกตัวอิสระจาก อาณาจักรสยาม แต่ก็ถูกปราบปรามอย่างทารุณจนเกิดจิตสำนึกแบบสยบยอมและขึ้นต่ออำนาจ ส่วนกลางเป็นแบบแผนวิธีคิดของคนอีสานต่อมาอีกยาวนาน

๓.๘. สรุป

ภูมิภาคอีสานซึ่งมีภาพพจน์เป็นเขตแห้งแล้ง แท้จริงแล้วเป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ หลากหลายชาติพันธุ์มาแต่โบราณ ทรัพยากรสำคัญคือ แร่ธาตุและของป่า อย่างเข้าสู่สังคมกสิกรรม บรรพบุรุษอีสานได้ดัดแปลงธรรมชาติเพื่อตอบสนองการอยู่อาศัย เช่น การบุกเบิกพื้นที่ปลูกข้าว, การสร้างระบบชลประทาน, การปั้นหม้อ, ถลุงเหล็ก, ต้มเกลือ มีพัฒนาการจากบ้านเป็นเมืองและ เป็นรัฐมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ และมีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนกับคนกลุ่มอื่นมาตั้งแต่โบราณ

ชุมชนอีสานตั้งตัวอยู่อย่างต่อเนื่องภายใต้การเข้ามาของวัฒนธรรมพุทธตั้งแต่สมัยทวารวดี วัฒนธรรมอินโดจีนสมัยอารยธรรมเขมรซึ่งมีอิทธิพลต่อชุมชนอีสานยาวนานถึง ๕ ศตวรรษ ก่อนจะมีการเคลื่อนตัวของระลอกใหญ่เข้ามาของกลุ่มวัฒนธรรมไท-ลาวในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และการ เคลื่อนย้ายเข้ามาของระลอกใหญ่ของชาวลาวล้านช้างในสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์ตอนต้น จนภูมิภาค แห่งนี้มีประชากรและวัฒนธรรมลาวเป็นวัฒนธรรมหลัก มีสัดส่วนประชากรถึง ๗๑ % อยู่ร่วมกับ กลุ่มวัฒนธรรมอื่นอย่างกลมกลืน

ภายใต้สถานการณ์ปกครองของสยาม ๑๐๐ กว่าปี สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการส่งเสริม การขยายการตั้งเมืองใหม่ขึ้นมากมายถึง ๑๐๐ กว่าเมือง โดยเมืองและ “บ้าน” ยังเป็นชุมชนที่มีการ ปกครองตนเองอย่างอิสระภายใต้พันธะระเบียบการเมืองแบบศักดินาคือ การเก็บส่วยและเกณฑ์ แรงงาน ความขัดแย้งหลัก ๓ ประการคือ การกดขี่และทารุณกรรมต่อชนพื้นเมืองใต้การปกครอง ของผู้ปกครองสยาม การลดทอนอำนาจผู้ปกครองกลุ่มเดิมและการขูดรีดส่วยภาษีอย่างหนักข้อ ชาวชุมชนอีสานได้ก่อการตอบโต้โดยมีเป้าหมายการปลดแอกเป็นอิสระจากการปกครองของสยาม สองระลอกใหญ่คือ กบฏเจ้าอนุวงศ์(๒๓๖๙) และกบฏผู้มีบุญ(๒๔๔๓-๒๔๔๕ และหลายครั้งย่อยๆ หลังจากนั้น)

ในระยะดังกล่าวชุมชนอีสาน ได้สืบประเพณีการปกครองบ้านเมืองแบบวัฒนธรรมล้านช้าง มีหลักการปกครองแบบ “ ธรรมราชา” มีหลักกฎหมายโบราณหลักการจัดการบทบาทและสมณะ ศักดิ์ของสงฆ์ การจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ซึ่งปรากฏในแบบแผนการปกครองแบบ “อาญาสี่” และจารีตประเพณีแบบ “ฮีดสิบสอง คองสิบสี่” อันเป็นธรรมเนียมชีวิตของคนอีสานสืบมา ทั้งหัว

เมืองยังจัดการเก็บภาษีสวยและมีการจัดการภายในด้วยตนเอง ในระดับบ้านมีการจัดระเบียบชุมชน โดยมี “คณะหลักคำ” เป็นผู้อาวุโสเป็นผู้นำบารมี

แบบแผนการปกครองตนเองนี้ถือเป็นพลังสำคัญของชุมชนอีสาน ถึงปัจจุบันก็ยังทรงความสำคัญอยู่ แม้ในทางรูปแบบจะถูกแทนที่ด้วยระบบการปกครองสมัยใหม่ที่รัฐสยามนำพามาใช้ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๕ เป็นต้นมา แต่แบบแผนการปกครองจัดการตนเองของชาวชุมชนอีสานก็ยังเป็นจารีตประเพณีที่ยังแฝงฝังอยู่กับชีวิตจริงของชาวชุมชนจนถึงปัจจุบัน ดังงานวิจัยนี้จะแสดงให้เห็นต่อไป

- ประเพณีแข่งเรือแม่น้ำมูล ช่วงเดือนพฤศจิกายน
- เครื่องไหวศาลปู่ตา บ้านโพนทราย อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ
- งานประเพณีบุญอีฐะ บ้านเหล่าโดน อำเภอรามัน จังหวัดศรีสะเกษ
- พิธีไหว้เจ้าพ่อตงภูดิน ป่าตงภูดิน อำเภอรามัน จังหวัดศรีสะเกษ
- พิธีกรรมบอกกล่าวเจ้าที่ เจ้าทาง บ้านโพนทราย อ.กันทรารมย์ จ.ศรีสะเกษ

ภาพประกอบที่ ๔ ระบบความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีที่สอดคล้องกับธรรมชาติ

บทที่ ๔

ระบบสิทธิชุมชนอีสาน

บทนี้จะกล่าวถึง “ระบบสิทธิ” ของชุมชนอีสานแต่เดิม ว่ามีเงื่อนไข องค์ประกอบ กระบวนการ และมีคุณสมบัติอย่างไร?

ดังได้อภิปรายแล้วว่า “สิทธิชุมชน” คือ ระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างคนภายในชุมชน เป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับ “ขอบเขตอำนาจ” ที่สมาชิกของชุมชนแต่ละคนแต่ละฐานะพึงมีพึงได้รับท่ามกลางการดำเนินชีวิตด้วยกัน “สิทธิ” นั้นไม่ใช่อำนาจหรือความมีอำนาจเพียงเท่านั้น แต่ “สิทธิ” ต้องเป็นอำนาจที่ถูกกำกับด้วย “ความชอบธรรม” อันหมายถึง อำนาจที่ถูกต้องตามหลักธรรม ตามหลักของคุณงามความดี ความถูกต้อง ความยุติธรรม เช่น หลักศาสนา หลักกฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ประเพณีและเกณฑ์คุณค่าที่คนในสังคมหนึ่ง ๆ ยึดถือร่วมกัน สิทธิชุมชนจึงปรากฏตัวอยู่ในรูปของ กติกา ข้อตกลงร่วมของชาวชุมชน กติกาและข้อตกลงเหล่านี้อยู่ในทุกภาคส่วนของชีวิตชุมชน ซึ่งอาจไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่มีความศักดิ์สิทธิ์และชาวชุมชนยึดถือร่วมกันอย่างเคร่งครัด

สิทธิชุมชนนั้นด้านหนึ่ง คือ ระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างคนภายในชุมชน และอีกด้านหนึ่ง คือ อำนาจอันชอบธรรมอันชุมชนพึงมีและพึงได้จากสังคมใหญ่และรัฐ สิทธิชุมชนมิได้ดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งตายตัว ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้น มีลักษณะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ชว่งชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยั่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก

ดังนั้น ข้อตกลงร่วมของ “คนภายในชุมชน” จึงมีการปรับเปลี่ยนตามบริบทของความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร ระบบการผลิต วัฒนธรรม ความเชื่อ และปัจจัยอื่น ๆ ภายใน

ชุมชนซึ่งอาจมีความเปลี่ยนแปลงจากภายในหรือถูกกระตุ้นท้าทายจากปัจจัยภายนอก อีกด้านหนึ่งดุลอำนาจระหว่างชุมชนกับสังคมภายนอก รัฐและทุนก็มีการปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง ที่แต่ละฝ่ายกระทำต่อกัน

ในบทนี้เราจะพิจารณาระบบสิทธิชุมชนแบบดั้งเดิม ซึ่งดำรงอยู่บนพื้นฐานของ ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน ของภาคอีสานตั้งแต่ยุคโบราณถึงก่อนสมัยพัฒนา ทั้งนี้ภายใต้ระเบียบการเมืองแบบระบบศักดินา ที่ด้านหนึ่งมีการเก็บส่วย ภาษีและการเกณฑ์แรงงานผ่านสถาบันการปกครองที่สำคัญที่สุด คือ “เมือง” อันมีผู้นำท้องถิ่นภายใต้ความเห็นชอบของราชธานีเป็นคณะผู้ปกครอง ในระบบนี้อาจดูเหมือนราษฎรต้องอยู่อย่างไรสิทธิเสรีภาพภายใต้สังกัดของมูลนาย และถูกขูดรีดอย่างหนักจากชนชั้นปกครอง แต่ถ้าพิจารณาอีกด้านหนึ่ง ด้วยที่ตั้งของชุมชนทั้งบ้านและเมืองในอีสานมีระยะทางห่างไกลจากเมืองหลวง การเข้ามาดูแลกำกับจากเมืองหลวงอย่างใกล้ชิดและเข้มงวดเป็นไปได้ลำบาก แต่ละครอบครัวแต่ละชุมชนและแต่ละเมืองล้วนแต่ต้องดิ้นรนในการดำเนินชีวิตไปด้วยตนเองเพื่อยุ่รอดและมีความสงบเรียบร้อยในการอยู่ร่วมกัน อาจกล่าวได้ว่า ตลอดช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเกือบสองร้อยปี ชุมชนอีสานดำรงอยู่ ดำเนินไปโดยค่อนข้างอิสระในการจัดการปกครองตนเองพอสมควรบนฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่าอันอุดมสมบูรณ์ ชุมชนได้สร้างระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพและพึ่งตนเอง คนหลายชาติพันธุ์ที่เป็นชนพื้นเมืองเดิมและที่เคลื่อนไหวยอพยพเข้ามาสมทบใหม่ มีการรวมตัวหล่อหลอมและกลืนกลายทางวัฒนธรรมจนมีการผสมกลมกลืนภายใต้ประสบการณ์การแก้ปัญหาาร่วมของชุมชนท้องถิ่น และด้วยการกล่อมเกลามาโดยอุดมการณ์ทางศาสนาทั้งศาสนาพื้นบ้านคือความเชื่อเกี่ยวกับผีที่ผู้คนทุกคนเฝ้ามีมาแต่เดิม ศาสนาพุทธและพราหมณ์ที่เป็นกระแสเคลื่อนไหวจัดตั้งต่อเนื่องนับแต่สมัยอารยธรรมทวารวดี วัฒนธรรมเขมรและวัฒนธรรมล้านช้าง

จึงจะพิจารณาถึง ระบบสิทธิชุมชนอีสาน ตามองค์ประกอบ ดังนี้ คือ (๔.๑) องค์ความรู้ของชุมชน(๔.๒) หลักคุณค่า (๔.๓) ลักษณะกรรมสิทธิ์ (๔.๔)กฎระเบียบ (๔.๕) สถาบันและกลไก (๔.๖) กระบวนการลงโทษ และ(๔.๗)วิเคราะห์คุณสมบัติของสิทธิชุมชนอีสานตามลำดับ คือ

๔.๑ องค์ความรู้ของชุมชน

สิทธิชุมชนเป็นระบบคิดที่มีเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ลองผิดลองถูกในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านานในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม องค์ความรู้นี้เป็นพื้นฐานของการวางระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่าง ๆ เกี่ยวกับการ

จัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและการจัดการภายในเพื่อสันติสุขของชุมชน องค์ความรู้ของชุมชนที่จะเป็นเครื่องพยุ้งคำจุนระบบสิทธิชุมชนให้เกิดขึ้นดำรงอยู่และพัฒนาไปมี ๓ ด้าน คือ

๔.๑.๑ องค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ เช่น ความรู้เรื่องการพยากรณ์น้ำฝนผ่านสัญญาณทางธรรมชาติทั้งพืช สัตว์ และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่างๆ เช่น การอพยพของมด สังเกตจากการออกดอกของมะม่วง มะขาม ดูกระดุกอึ่ง หางแล่น การเสี่ยงทายโดยดูดวงไถ่ในพิธีเลี้ยงผีต่างๆ เป็นต้น ความรู้เรื่องวงจรการไหลท่วมน้ำตามฤดูกาลต่างๆ ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูน-ชี จึงสามารถเลือกพื้นที่ในการตั้งถิ่นฐานและทำกินที่เหมาะสม ปลอดภัยจากการไหลท่วมน้ำ คือการตั้งบ้านอยู่บนที่เนิน มีที่ดินทำนาเพียงพอ และเป็นที่ที่สามารถควบคุมน้ำได้ เรื่องคุณภาพและระดับสูงต่ำของดิน ดังมีชื่อเรียกภูมิฐานในระบบนิเวศน์ต่าง ๆ อย่างหลากหลาย ความรู้เรื่องวงจรชีวิตพืชสัตว์ ความรู้เรื่องปลาและสัตว์น้ำ ฐานความรู้เหล่านี้ทำให้คนในชุมชนสามารถออกแบบระบบการผลิตให้สอดคล้องกับวงจรของดิน ฟ้า อากาศ และคุณลักษณะของดิน น้ำ เห็นได้จากกิจกรรมการผลิตที่หลากหลายในแต่ละระบบนิเวศน์ ล้วนมีองค์ความรู้ของชุมชนในลักษณะนี้ ทั้งสามารถคิดค้นประดิษฐ์เครื่องมือในการผลิตได้อย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ เช่น ชาวลุ่มน้ำมูนมีเครื่องมือจับปลาแบบพื้นบ้าน ๔๗ ชนิดที่แสดงถึงความรู้เรื่องวงจรของน้ำ ลักษณะนิสัยและวงจรชีวิตของปลาอย่างลุ่มลึก ชาวบ้านป่าเช่นบ้านโนนปาก่อรู้จักผลไม้ที่กินได้ ๔๖ ชนิด ผักป่าผักน้ำ ๔๓ ชนิด และเห็ด ๓๗ ชนิดที่สามารถนำมากินได้ องค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติเป็นฐานของระบบเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชน จากงานวิจัยพบว่า ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูนมีวิถีทำกินโดยอาศัยทรัพยากรในพื้นที่บ่งทามในการผลิตถึง ๒๕ กิจกรรม ครัวเรือนหนึ่งๆ ทำเป็นหลักประมาณ ๓-๕ กิจกรรม เฉพาะการทำนามีรูปแบบการทำนาในพื้นที่ที่อยู่ในระดับแตกต่างกันถึง ๕ แบบ คือ การปลูกข้าวไร่ นาปีหรือนาหนอง นาแขง นาปี และนาปรัง มีความรู้ในการใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้านสำหรับปลูกในพื้นที่ที่ต่างกันเป็นพันธุ์ข้าวเหนียว ๒๓ ชนิด และพันธุ์ข้าวเจ้า ๑๔ ชนิด ความรู้เกี่ยวกับมนุษย์และธรรมชาติยังเป็นฐานสำคัญของการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนของชุมชน เป็นหลักประกันความมั่นคงของชุมชนและเป็นฐานของการเติบโตทางด้านศิลปะและวัฒนธรรมของชุมชนในทุกๆ ด้าน

๔.๑.๒ องค์ความรู้เกี่ยวกับคนและสังคม ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย ทั้งด้านร่างกาย จิตใจ เป็นพื้นฐานของการคิดค้นระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการเรียนรู้สั่งสอนขัดเกลาให้อยู่ในครรลองของธรรมชาติ รัชข้อจำกัดของมนุษย์ที่ไม่สามารถพึ่งตนเองได้หมด จึงเกิดระบบการพึ่งพาอาศัยกันในการทำงานและการดำเนินชีวิต เกิดแบบแผนการรวมกลุ่มร่วมมือกันทำงานในรูปแบบต่างๆ เช่น การลงแขกทำนาทำไร่ การรวมกลุ่มกันล่าสัตว์และจับปลา กลุ่มทำบุญ ฯลฯ มีการแลกเปลี่ยนปัจจัยดำรงชีพและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยการสร้างเครือข่ายกันทั้งในหมู่เครือญาติ เพื่อนบ้านในระดับชุมชนและท้องถิ่นที่กว้างขวางออกไป และเพื่อทรงหลักคุณค่าแห่งการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสันติ ชุมชนจึงได้สร้างหลักคำสอน

เพื่อกำหนดและกำกับการทำหน้าที่ของแต่ละคนตามฐานะบทบาทของคนผู้นั้น เช่น หน้าที่ของความ เป็นพ่อ เป็นแม่ เป็นลูก เป็นสมาชิกชุมชน เป็นหัวหน้าเป็นลูกน้อง เป็นต้น ปรากฏชัดเจนใน “คอง ๑๔” ชุมชนได้สร้างระบบกลไกการปกครองตนเอง และระบบยุติธรรมขึ้นมาเพื่อควบคุมให้สมาชิกอยู่ร่วมกันด้วยความสงบมั่นคง

๔.๑.๓ องค์ความรู้ทางจิตวิญญาณ โดยเฉพาะการใช้ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เรื่องบุญกรรมและคุณธรรมจริยธรรมทางศาสนาใช้เป็นกระบวนการในการจัดสรรจัดการทรัพยากร และควบคุมความประพฤติของสมาชิกในชุมชนให้อยู่ร่วมกันด้วยความสงบ ด้วยการสร้างตรรกะอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ให้สมาชิกชุมชน “เชื่อในสิ่งเดียวกัน”, “เป็นคนพวกเดียวกัน” ให้รู้จักนอบน้อมต่อธรรมชาติและกตัญญูรู้คุณต่อบรรพบุรุษ มีการสร้างพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ มีสัญลักษณ์ที่ชัดเจนที่ทุกคนยอมรับนับถือและสมัครใจเข้าร่วม การมีผู้นำพิธีกรรม มีวรรณกรรม คำสอน มีประเพณีเพื่อการผลิตซ้ำที่สำคัญ คือ “ฮิตสิบสอง” ซึ่งจัดขึ้นในทุกฤดูกาลและยังมีพิธีกรรมต่างๆ ที่จัดขึ้นในทุกช่วงความเปลี่ยนแปลงของชีวิต สิ่งนี้ถือเป็นองค์ความรู้สำคัญของชุมชน เป็นแกนกลางของการสร้างระบบสิทธิชุมชนดั้งเดิม มีอิทธิพลต่อวิถีคิดและวิถีชีวิตชุมชนอยู่จนถึงปัจจุบัน

๔.๒ หลักคุณค่า

ชุมชนอีสานเป็นชุมชนที่ยึดคุณค่าหรือสิ่งดีงามร่วมกัน หลักคุณค่าเหล่านี้ คือ รากฐานกำหนดขอบเขตความชอบธรรมของอำนาจของแต่ละคนหรือที่มาของ “สิทธิชุมชน” นั่นเอง หลักคุณค่าเหล่านี้ คือ

๔.๒.๑ หลักความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หมายถึง บรรดาทรัพยากรต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นที่ดิน แหล่งน้ำหรือป่า ย่อมมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นเจ้าของและคอยคุ้มครองปกป้องรักษา เช่น ผีเมหศักดิ์ผีปู่ตา ผีตาแฮก แม่ธรณี แม่โพสพ แม่คงคา ผีบ้านผีเรือน ผีฟ้า ผีแถน เจ้าที่เจ้าทาง ก่อนที่คนจะเข้าไปใช้ประโยชน์ต้องมีพิธีกรรมบอกกล่าวขออนุญาตด้วยความเคารพ ถ้ามีการละเมิดต้องมีการขอขมา หลักความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์สะท้อนให้เห็นการเคารพและความกตัญญูรู้คุณต่อผู้มีบุญคุณแก่มนุษย์ ทั้งธรรมชาติและบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้ว ทำให้คนมีความระมัดระวังในการใช้ทรัพยากร มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน แบ่งปันประโยชน์ใช้สอย และมีความอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ อีกด้านหนึ่งยังเชื่อในผีที่มีความดุร้าย เช่น ผีปอบ ผีเป่า ผีเผด (เปรต) ผีพราย ผีแม่ม่าย ผีเหล่านี้จะคอยรังควานทำร้ายคน ทำให้เกิดการเจ็บป่วย ทำให้คนเกิดความยำเกรง และใช้ชีวิตและอยู่ร่วมกันด้วยความไม่ประมาท

๔.๒.๒ หลักคุณธรรม จริยธรรมและบุญกรรมตามหลักศาสนา เป็นความเชื่อใน“ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ซึ่งเป็นรากฐานของหลักความเชื่อเรื่องบุญและกรรม บุญคือผลของการทำความดีโดยการประพฤติธรรมหรือปฏิบัติตามฮีตคองตายไปจะไปเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นฟ้า ส่วนกรรมเป็นผลจากการประพฤติชั่ว จะไปเกิดในนรก และยังมีความเชื่อในเรื่อง “ยุคพระศรีอารีย” ซึ่งเป็นยุคที่มีความสมบูรณ์ ผู้คนเท่าเทียมกัน บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข คนมีบุญจะได้เกิดในยุคพระศรีอารีย

๔.๒.๓ หลักอาวุโสและบารมี ผู้อาวุโสเป็นผู้มีประสบการณ์ สังสมบารมีมาก เป็นที่พึ่งพิงของลูกหลานได้ ได้รับการยอมรับให้เป็นผู้นำด้านศีลธรรม มีบทบาทที่ถูกฝึกดัดสันความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชน และยังเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ ผู้นำพิธีกรรมต่างๆ ของชุมชน

๔.๒.๔ หลักทรัพย์สินส่วนรวม ชุมชนอีสานมีหลักยึดร่วมที่สำคัญคือ หลักผลประโยชน์ส่วนรวมและชีวิตรวมหมู่ ตั้งแต่การตั้งหมู่บ้านจะมีการจัดสรรทรัพยากรเป็นทรัพย์สินส่วนรวมไว้ให้ทุกคนใช้ร่วมกันเสมอ เช่น ป่าปูด้า ป่าช้า ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งน้ำของชุมชน ถนน วัด ศาลากลางบ้าน เครื่องใช้ไม้สอยของกลางของหมู่บ้าน การดำเนินชีวิตส่วนตัวของแต่ละคนเป็นไปพร้อมกับการรักษาประโยชน์ส่วนรวมร่วมกัน และมีการแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ให้ยู่รอดร่วมกันดังคำพูดที่ว่า “อยู่ร่วมกัน เอื้อนากัน กินนากัน

๔.๒.๕ หลักความยั่งยืน ทรัพยากรที่จำเป็นแก่การดำรงชีพจะมีการใช้สอยโดยไม่ทำลาย และคาดหวังว่าจะมีกินมีใช้ตลอดไปถึงลูกถึงหลาน การเก็บเกี่ยวผลผลิตจากธรรมชาติจะเหลือหน่อเหลือพันธุ์ไว้เสมอ เช่น การขุดมันต้องถมเหง้าไว้ให้เกิดใหม่ในปีต่อไป การเก็บเกี่ยวสมุนไพรรต้องทำอย่างพิถีพิถัน ไม่ทำลายต้นตอพืช การต้มเกลือจะมีพิธีกรรม “ปลุกเกลือ” แบ่งให้กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเชื่อว่าเป็นการเพาะเชื้อเกลือให้เกิดในปีต่อไป เป็นต้น

๔.๒.๖ หลักยุติธรรม ทุกคนมีสิทธิเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวมอย่างเท่าเทียมกัน และมีสิทธิส่วนบุคคลที่วางอยู่บนพื้นฐานสิทธิของผู้มาก่อนและสิทธิของผู้ลงแรง ถากถางกันสร้างโดยไม่ละเมิดสิทธิของผู้อื่น

๔.๓ ลักษณะกรรมสิทธิ์

“กรรมสิทธิ์” หรือ “ความเป็นเจ้าของทรัพย์สิน” ถือเป็นกฎเกณฑ์หนึ่งแห่งจารีตประเพณีของชุมชน เกิดลักษณะของสิทธิ์ทั้งสิทธิการครอบครอง สิทธิการเข้าถึงการใช้ประโยชน์ และสิทธิการดูแลจัดการที่หลากหลาย ระบบกรรมสิทธิ์ของชุมชนอีสานแยกตามสิทธิการครอบครองออกเป็น ๕ ลักษณะกรรมสิทธิ์ คือ

๔.๓.๑ สิทธิส่วนบุคคล สิทธิในการครอบครองที่ดินทำกินของบุคคลเกิดจากการเป็น “สมาชิกชุมชน” เป็นสิทธิของ “ผู้มาก่อน” และมีการจับจอง บุกเบิก ทำประโยชน์ในพื้นที่หนึ่งอย่างต่อเนื่อง เป็นที่ยอมรับของคนในชุมชนโดยไม่อาจจะโต้แย้ง

ในพื้นที่ทุ่งนาและที่ดินทำกินทั่วไปซึ่งต่อมารัฐออกเอกสารสิทธิ์ให้ในรูปแบบต่างๆ เช่น โฉนด นส.๓ นั้น ก็คือการรับรองสิทธิโดยรัฐตาม “ระบบกรรมสิทธิ์เดิม” ของชุมชนนั่นเอง แต่ในพื้นที่ที่รัฐยังมิได้ออกเอกสารสิทธิ์ให้ เช่น พื้นที่ป่าทามและพื้นที่ครอบครองทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าซึ่งยังมิได้มีการออกเอกสารสิทธิ์ จะมีแบบแผนการยอมรับสิทธิกันเองระหว่างสมาชิกชุมชนและสืบทอดเป็นมรดกได้ การยอมรับกันเองโดยจารีตประเพณีของชุมชนเช่นนี้ยังเป็นอยู่อย่างเข้มข้น พื้นที่เหล่านี้เมื่อรัฐได้ประกาศกรรมสิทธิ์ของรัฐทับซ้อนลงไปเป็นหนังสือสำคัญสำหรับที่หลวง (นสล.) เป็นป่าสงวนแห่งชาติ, พื้นที่ป่าอนุรักษ์, ที่ทำเลสาธารณะ, พื้นที่อ่างเก็บน้ำ เป็นต้น มักก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง เป็นความขัดแย้งระหว่างระบบสิทธิสมัยใหม่และระบบสิทธิของชุมชน นั่นเอง

สิทธิส่วนบุคคลในพื้นที่หนึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์ร่วมได้ เช่น ที่นา ในฤดูทำนา สิทธิการปลูกข้าวเป็นของเจ้าของนา แต่ผู้อื่นสามารถใช้สิทธิร่วมในการจับปู ปลา เกี้ยวหว้า ในฤดูแล้งก็เป็นพื้นที่เลี้ยงวัว – ควายของสมาชิกอื่นๆ ทั้งชุมชน ปัจจุบันแรงกดดันทางเศรษฐกิจทำให้เกิดระบบการผลิตในที่ดินแปลงกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลเข้มข้นต่อเนื่องมากขึ้น มีการกีดกันสิทธิการใช้ประโยชน์ร่วมของสมาชิกอื่นมากขึ้น เช่น การห้ามจับปลา เกี้ยวหว้าตามคันนา แต่ก็ยังมีจำนวนน้อย

๔.๓.๒ สิทธิครอบครัวยุคและเครือญาติ เช่น สิทธิในการทำประโยชน์ในการจับปลาในช่อง(ร่องน้ำ) ในลุ่มน้ำมูนตอนกลางเพื่อ “ตีปลาฮอง” ในฤดูน้ำหลาก และ “ลงต้อน” ในฤดูแล้ง ในร่องน้ำหนึ่งๆ จะเป็นพื้นที่ทำประโยชน์ในการหาปลาด้วยวิธีดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง จนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกอื่นของชุมชน เป็นวิธีหาปลาที่ต้องใช้กำลังคนมาก มีการระดมแรงงานกันในหมู่บ้านและเพื่อนบ้านที่สนิทสนม จนเกิดแบบแผนของกรรมสิทธิ์ของเครือญาติหรือตระกูลขึ้นมา

๔.๓.๓ สิทธิร่วมกันของคนในชุมชน เป็นพื้นที่สิทธิครอบครองร่วมกันของคนทั้งชุมชน เช่น ป่าปู้ตา ป่าช้า วัด แหล่งน้ำ ทำเลเลี้ยงสัตว์ หลุมดินปั้นหม้อ พื้นที่เหล่านี้ชาวบ้านเชื่อว่ามีผีเป็นเจ้าของคุ้มครองและดูแล จึงไม่ค่อยมีการบุกรุกหรือทำลาย ชุมชนมีกฎระเบียบในการจัดการจัดสรรกันอย่างเป็นธรรมชาติสำหรับความจำเป็นในการใช้ประโยชน์ของสมาชิกชุมชนทุกคน พื้นที่นี้ต่อมามี “สิทธิรัฐ” เข้ามาประกาศทับซ้อน เช่น เป็นที่ทำเลสาธารณะขึ้นกับองค์การปกครองส่วนท้องถิ่น, เป็นป่าสงวนแห่งชาติ เป็นเขตป่าอนุรักษ์ เป็นต้น แต่สิทธิการจัดการดูแลและใช้ประโยชน์อาจยังเป็นสิทธิของชุมชน สิทธิชุมชนประเภทนี้อาจมีความเป็นเจ้าของร่วมของคนในชุมชนใดชุมชนหนึ่งหรือหลายชุมชนเป็นเจ้าของร่วมกันอย่างชัดเจน ชุมชนที่อยู่ใกล้จะมีสิทธิในการใช้ประโยชน์และจัดการดูแลมากกว่าชุมชนอื่น

๔.๓.๔ สิทธิรัฐ เป็นพื้นที่ที่รัฐขึ้นทะเบียนเป็นของรัฐตามกฎหมายดังได้กล่าวแล้ว ซึ่งส่วนมากก็จะประกาศซ้อนลงไปบนพื้นที่สิทธิร่วมของชุมชนและพื้นที่สิทธิบุคคลที่ไม่มีเอกสารสิทธิ ในกรณีที่รัฐมิได้มีแผนการใช้พื้นที่เพื่อการอื่นก็ไม่เกิดปัญหาขัดแย้งใด ๆ แต่ถ้ารัฐมีแผนการใช้พื้นที่นั้นเพื่อผลประโยชน์อื่นก็จะเกิดความขัดแย้งขึ้นทันที เช่น กรณีราชินีไศล – ห้วยนา ซึ่งรัฐมุ่งใช้บึงทามซึ่งเป็นพื้นที่สิทธิชุมชนและสิทธิส่วนบุคคลตามจารีต ประเพณี สำหรับก่อสร้างอ่างเก็บน้ำ จึงเกิดความขัดแย้ง เช่นเดียวกับกรณีโนนปาก่อที่มีการประกาศเขตพื้นที่อนุรักษ์ทับที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยของชาวชุมชน

๔.๓.๕ สิทธิสาธารณะ เป็นพื้นที่ที่ประชาชนทั่วไปสามารถเข้าไปใช้ได้ทุกคน เช่น ลำน้ำมูนและพื้นที่บึงทามในฤดูน้ำหลากท่วม แต่บางบริเวณที่มีการใช้เครื่องมือหาปลาบางชนิดเป็นประจำเกิดเป็นสิทธิในการใช้ประโยชน์ของบุคคลที่ผู้อื่นยอมรับ เช่น บริเวณทำเยาะดักปลาใส่สะดุ้ง (ยอ) และบางบริเวณพัฒนาเป็น “สิทธิชุมชน” เช่น การประกาศเป็นแหล่งอนุรักษ์พันธุ์ปลา เขตอภัยทาน เป็นต้น แต่ถ้าจะมองด้วยระบบกฎหมายแล้วพื้นที่นี้เป็นพื้นที่สิทธิครอบครองของ “รัฐ” นั่นเอง เพียงแต่การเข้าไปใช้ประโยชน์ของคนกลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่ดังกล่าวยังเป็นไปอย่างเสรีไม่มีข้อจำกัด

๔.๔ กฎระเบียบ

กฎระเบียบ เป็นองค์ประกอบหลักของระบบสิทธิชุมชน กฎระเบียบจะอยู่บนฐานของหลักคุณค่าทั้งสี่ศักดิ์สิทธิ์, ศีลธรรมทางศาสนา, หลักอาวุโส, หลักความยั่งยืน, หลักทรัพย์สินส่วนรวมประโยชน์ส่วนรวมและหลักความเป็นธรรม กฎระเบียบเหล่านี้มักไม่เป็นลายลักษณ์อักษร อาจมีรายละเอียดแตกต่างกันไปตามลักษณะเฉพาะของชุมชนหรือทรัพยากรที่มีการจัดการ

และใช้ประโยชน์ กฎระเบียบในจารีตประเพณีนี้จะเกี่ยวกับการบอกขอบเขตแห่งสิทธิและหน้าที่ของแต่ละคน แต่ละกลุ่มคน

กฎระเบียบซึ่งชุมชนใช้เป็นแนวปฏิบัติและควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขนั้น อาจแยกแยะได้เป็น ๓ แบบ คือ (๑) **ฮีดคอง** หรือแนวปฏิบัติเกี่ยวกับวัฒนธรรม ประเพณี (๒) **ชะล่า** คือแนวปฏิบัติที่เป็นข้อห้าม และ (๓) **ผญา** คือแนวปฏิบัติที่เป็นข้อชวนคิด คำเตือน

อนึ่ง กล่าวได้ว่า แนวปฏิบัติของชุมชนอีสานมีรากเหง้ามาจากวัฒนธรรมชุมชนและกฎหมายโบราณแห่งราชอาณาจักรล้านช้าง เช่น ธรรมศาสตร์ปกครองและกฎหมายลักษณะพิจารณาอาณัติและธรรมจักร, สังคหปกรณ, สร้อยสายคำ,กฎหมายหนองบัวลำภูฉบับวัดบ้านเหล่าหมี,กฎหมายฉบับนายบาน โพธิ์ไทร, กฎหมายอีสานฉบับสมุดไทดำ, กฎหมายโคสाराช กฎหมายเหล่านี้อยู่ในกรอบของพุทธศาสนาและผูกพันอยู่กับจารีตประเพณีอย่างลึกซึ้ง มีสาระเกี่ยวกับสิทธิหน้าที่ต่าง ๆ ในการเลือกคู่ครอง การใช้ทรัพยากรส่วนรวม เช่นการใช้น้ำ การไถมยน้ำ การสัญจรทางน้ำ สิทธิในที่ดินทำกิน ฮีดคองและความเชื่อเรื่องผี เป็นต้น (دنุพล ไชยสินธุ์ และคณะ, ๒๕๔๗; ๑๕๔-๑๕๗) สาระในกฎหมายเหล่านี้ถูกนำมาเข้ามาใช้เป็นกฎระเบียบชุมชนในแผ่นดินใหม่ แม้จะไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ก็แฝงอยู่ในวิถีคิด สำนึก และจารีตประเพณีของชุมชนอย่างเข้มข้น จนได้รับการยอมรับจากชนชั้นปกครองสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตราพระราชโองการเป็นกฎหมาย “หลักคำคองเมืองว่าด้วยฮีดสิบสองคองสิบสี่” ขึ้น เนื้อความยังคงเค้าจารีตประเพณีตามแบบราชสำนักล้านช้าง ตราขึ้นเพื่อใช้เป็นแนวปฏิบัติในหัวเมืองลาว แม้เนื้อความจะให้ยึดหลักการปกครองแบบล้านช้าง แต่ความหมายสำคัญของการออกพระราชโองการดังกล่าวก็คือ ราษฎรในภาคอีสานนั้นยอมเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระมหากษัตริย์สยาม(دنุพล ไชยสินธุ์ และคณะ, ๒๕๔๗; ๑๕๘)

๔.๕ กลไก สถาบันและเครื่องมือ

สถาบัน/กลไกที่ทำหน้าที่ควบคุมดูแลระบบสิทธิของชุมชนก็คือ “สถาบันชุมชน” นั่นเอง เช่น วัด พระสงฆ์ กลุ่มผู้อาวุโส ผู้นำบารมี ผู้นำทางการ ผู้นำทางจิตวิญญาณ เช่น มรรคนายก จำ เทียม หมอสูตร หมอขวัญ หมอธรรม กลุ่มกิจกรรม เช่น กลุ่มอนุรักษ์ กลุ่มอาชีพ กลุ่มเครือข่ายต่างๆ กลไกและสถาบันของชุมชนถูกจัดตั้งขึ้นจากความจำเป็นของการแก้ปัญหา ร่วมกันตามประสบการณ์ของชุมชน การตกลงคัดเลือกบุคคลขึ้นมาทำหน้าที่เป็นผู้นำด้านต่างๆ ของชุมชน เป็นไปโดยพร้อมใจด้วยการยอมรับในความรู้ ความดี บารมีและความสามารถของคนนั้นๆ เช่น การแต่งตั้งผู้ทำหน้าที่มรรคนายก ต้องเป็นคนที่ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในศีลธรรม รู้หลักการและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นอย่างดี

ชุมชนยังมี “เครื่องมือ” ต่าง ๆ ที่จะต่อยอดทางอุดมการณ์ จิตสำนึก คุณค่า ความเชื่อ และกระบวนการของสิทธิชุมชน เช่น คำสอนเรื่องฮีตสิบสองคองสิบสี่ ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ทุกประเภทของชุมชน ศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น เช่น ผญา ภาษิต กลอนลำ นิทาน ฯลฯ

๔.๖ กระบวนการลงโทษ

เมื่อเกิดการละเมิดสิทธิระดับต่าง ๆ ขึ้นในชุมชน ชุมชนมีกระบวนการพิจารณาและตัดสิน –หาข้อยุติ–ลงโทษ เขียนเป็นตารางได้ดังนี้

ลักษณะการละเมิด	กระบวนการพิจารณา	การลงโทษ
-บุคคลละเมิดสิทธิส่วนบุคคล เช่น (ปล้นยักยอก / การลักทรัพย์ / อุบัติเหตุ ฯลฯ)	- สองฝ่ายเจรจาความกันเอง - การว่าความ (เจรจา) แบบเผชิญหน้า มีคนกลางเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในชุมชน หรือผู้ที่ทั้ง ๒ ฝ่ายเคารพยำเกรงเป็นผู้ดำเนินการ	- ชดใช้กันตามตกลง ขึ้นอยู่กับระดับความสัมพันธ์ของคู่กรณี - ฝ่ายละเมิดอาจต้องชดใช้แก่ผู้ถูกละเมิดตามขนาดความเสียหาย,ตามฐานะของผู้ถูกปรับไหม อาจเป็นเงิน สิ่งของ สัตว์เลี้ยง หรือแรงงาน - กรณีคดีไม่ลงตัวอาจมีการสาบานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือตักน้ำสาบาน
-บุคคลละเมิดสิทธิชุมชน (เช่นการบุกรุกป่าช้า, ถมบ่อ น้ำ ที่ ยังมี คน ใช้ประโยชน์)	- ได้สวนสาธารณะต่อหน้าญาติพี่น้องของผู้ละเมิดและผู้มีส่วนได้เสียจากผลการละเมิดนั้นๆ - มีผู้อาวุโส และผู้ที่คนในชุมชนให้ความเคารพ,ผู้ใหญ่บ้าน,กรรมการหมู่บ้านเข้าร่วม	- ปรับไหม สิ้นไหมตกเป็นทรัพย์สินส่วนรวม - หรืออาจว่ากล่าวตักเตือนให้โอกาสแก่ผู้ละเมิด - การนิเทศ/มาตรการทางสังคมอื่นๆ เช่นการลดรอนสิทธิในชุมชนด้านต่างๆของผู้นั้น
-บุคคลละเมิดต่อระบบความเชื่อ (เช่น ละเมิดต่อสิ่งที่คนในชุมชนเคารพ / ผิดชะล่า)	- หมอธรรม/เฒ่ามั่งสองหาสาเหตุของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น - ผู้นำธรรมชาติ / ทางกร / หรือคนในครอบครัวปรึกษาหารือหาแนวทางแก้ไข ปัญหา	- ทำพิธีกรรมแต่งแก้ (ขมาลาโทษ) ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยมี “เฒ่าจ่า” ทำพิธี - การลดรอนสิทธิตามจารีตประเพณี - มาตรการทางสังคมต่าง ๆ

ตารางแสดงกระบวนการพิจารณา ตัดสิน หาข้อยุติ และลงโทษของการละเมิดสิทธิในชุมชน

ที่มา : สนั่น ชูสกุลและคณะ (๒๕๔๙)

๔.๗ วิเคราะห์คุณสมบัติของสิทธิชุมชนอีสาน

ลักษณะระบบสิทธิของชุมชนอีสานถูกจัดตั้งขึ้นบนเงื่อนไขสำคัญคือการดำเนินชีวิตร่วมกันอย่างยาวนานของสมาชิกชุมชน เกิดการเรียนรู้ คิดค้นระบบการอยู่ร่วมกันให้เกิดความมั่นคง ความสงบเรียบร้อย สมาชิกชุมชนเกิดสำนึกในความเป็นตัวตนหรืออัตลักษณ์ร่วมกันอย่างชัดเจน ในที่นี้ เราจะพิจารณาถึง “คุณสมบัติ” ของระบบดังกล่าวโดยอาศัยหลักการตามแนวคิดสิทธิชุมชนและแนวคิดอื่นที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๔.๗.๑ ความเป็น “หน่วยปกครองตนเอง” ของชุมชนอีสาน แม้จะอยู่ภายใต้เงื่อนไขอำนาจอธิปไตยแบบศักดินาในอดีต จนแม้กระทั่งระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในปัจจุบัน ชุมชนยังมีพลังของการดูแลจัดการตนเอง-จัดการกันเองด้วยอาศัยระบบสิทธิดั้งเดิมตามจารีตประเพณีอยู่ในระดับสูง ถ้าการปกครองระบอบประชาธิปไตยอยู่บนฐานการนิยามที่ว่า “การปกครองของประชาชน โดยประชาชน เพื่อประชาชน” แล้ว กล่าวได้ว่าชุมชนอีสานมีระบบการปกครองตนเองแบบประชาธิปไตยมาแต่เดิม เป็นหน่วยการปกครองตนเองที่เป็น “ประชาธิปไตยทางตรง” ก่อนการปกครองแบบ “ประชาธิปไตยตัวแทน” ในปัจจุบัน ถ้าเราใช้หลักการแบ่งแยกอำนาจอธิปไตยออกเป็นอำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหารและอำนาจตุลาการตามหลักประชาธิปไตยสมัยใหม่มาพิจารณากฎการปกครองระดับชุมชนของชุมชนอีสานในอดีต จะสามารถอธิบายได้ดังนี้

ชุมชนมีระบบนิติบัญญัติ คือ การสร้างกติกา ข้อตกลง จากประสบการณ์ของการต่อสู้ต่อรุกรานภายใน หรือจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากปัจจัยภายนอกอยู่ตลอดเวลา กติกาและข้อตกลงของชุมชนอยู่บนฐานคุณค่าที่ยอมรับนับถือร่วมกัน กติกาข้อตกลงของชุมชนเกิดใหม่อยู่เรื่อยๆ ตามความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ความเปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร และความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ความเชื่อ เช่นเดียวกันกับการบัญญัติกฎหมายของรัฐบาล เพียงแต่กติกาข้อตกลงของชุมชนมักไม่ปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษร แต่แฝงฝังอยู่ในความจำและความสำนึกร่วมของชาวชุมชน

ด้านอำนาจบริหาร ความเป็นหน่วยสังคมขนาดเล็กของชุมชน สมาชิกล้วนรู้จักซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง ว่าใครสมควรจะเป็นผู้นำของพวกเขา และผู้นำด้านต่างๆ ล้วนเกิดขึ้นด้วยการพิสูจน์ตัวเองจนเป็นที่ยอมรับของสมาชิกอื่นอย่างแท้จริงท่ามกลางประสบการณ์ร่วมอันยาวนานของคณาจารย์ชุมชน แต่ละชุมชนมีผู้นำด้านต่างๆ อยู่มากมายและจะได้รับความไว้วางใจและความคาดหวังจากสมาชิกชุมชนเมื่อมีความจำเป็น เช่นความเป็นผู้นำในการต่อสู้การคุกคามจากภายนอกเช่นโจรผู้ร้ายหรือรัฐภัย ผู้นำทางด้านพิธีกรรมความเชื่อ หมอพื้นบ้าน ช่างด้านต่างๆ ศิลปิน สัปเหร่อ ฯลฯ ในการตัดสินใจเรื่องสำคัญของชุมชนเกิดขึ้นเป็นองค์คณะตามฐานานุรูปของแต่ละเรื่อง เช่นเรื่องการพัฒนาวัด การพัฒนาแหล่งน้ำและเรื่องจัดการทรัพยากร

ส่วนรวมของชุมชน การแก้ปัญหาการคุกคามจากภายนอก เหล่านี้อาจมีองค์ของการตัดสินใจที่แตกต่างกันออกไป การตัดสินใจร่วมของชุมชนเกิดบนพื้นฐานของการกระจายข้อมูลข่าวสารอย่างทั่วถึง ชาวชุมชนมีรูปแบบของการ “โสหุ่ย” หรือการถกเถียง โต้เถียงแลกเปลี่ยนในวงพูดคุยวงเล็ก ๆ หรือกระทั่งการ “เว้าพิน” หรือการซุบซิบนินทาซึ่งเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เหล่านี้ถือได้ว่าเป็นกระบวนการมีส่วนร่วมและกระบวนการตรวจสอบอย่างใกล้ชิดและเข้มข้น

ด้านตุลาการ ชุมชนมีระบบการแก้ไขความขัดแย้งภายในที่ไม่ใช้คดีผิดต่ออาญาแผ่นดิน การตัดสินใจและการลงโทษตามที่ได้กล่าวในข้อ ๕.๖ ซึ่งมีทั้งการตั้งวงเจรจาโดยมีผู้ใหญ่ของคุ้มและผู้นำผู้มีบารมีของชุมชนเป็นผู้พิจารณาตัดสิน ทั้งการพิจารณาแบบเผชิญหน้า และการไต่สวนสาธารณะ การลงโทษมีทั้งการตักเตือน การชดใช้ชดเชย การปรับไหม และการลงโทษทางสังคม เช่นการนินทา การไม่ยอมรับ การลิดรอนสิทธิของผู้กระทำผิดโดยคนอื่นในชุมชน และการขอขมาลาโทษในกรณีการละเมิดต่อระบบความเชื่อของชุมชน

จึงกล่าวได้ว่า ชุมชนเป็น “สถาบัน” สถาบันหนึ่งที่มีกลไกภายในเป็นระบบหนึ่งของตนเอง มีพลังของความเป็นอิสระ และมีศักยภาพในการจัดการปกครองตนเอง แบบแผนของการปกครองตนเองของชุมชนอีสานถือเป็นภูมิปัญญาที่ชุมชนคิดค้นพัฒนาขึ้นจากวิถีการดำเนินชีวิตร่วมกันของสมาชิกชุมชน อีกด้านหนึ่ง กล่าวได้ว่าได้รับมรดกทางวัฒนธรรมการปกครองจากราชอาณาจักรต่าง ๆ ที่มีอำนาจการปกครองมาก่อนทั้งเขมร สยาม และที่มีอิทธิพลสำคัญสุด คือ แบบแผนการปกครองแบบอาญาสี่จากอาณาจักรล้านช้างดังได้กล่าวแล้วในบทที่ ๓

๔.๗.๒ สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรที่ยั่งยืนเป็นธรรม จะเห็นได้ว่าลักษณะกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรของชุมชนอีสานมีลักษณะที่หลากหลายซับซ้อนหลายระดับ และมีการทับซ้อนกันอย่างละเอียดอ่อนและมีความยืดหยุ่น ระบบสิทธิ์เช่นนี้สามารถอำนวยความสะดวกให้กับหลายฝ่ายได้อยู่ร่วมและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่ได้เป็นอย่างดี ต่างจากระบบกรรมสิทธิ์ตามกฎหมายที่แข็งตัว ยอมรับเฉพาะกรรมสิทธิ์ของรัฐและของเอกชน (บุคคล) เท่านั้นที่เป็นเช่นนั้นเพราะชุมชนมีระบบเศรษฐกิจที่เป็นการผลิตบนพื้นที่ขนาดเล็กด้วยแรงงานครอบครัว ใช้วิธีการผลิตที่สอดคล้องกับระบบนิเวศของท้องถิ่นและฤดูกาล มีเป้าหมายเพื่อการอยู่รอดของครอบครัวและชุมชน และร้อยรัดด้วยความเป็นญาติมิตร มีความเอื้อเฟื้อแบ่งปัน คุณสมบัติที่มีลักษณะเด่นของสิทธิชุมชนอีสานจึงเป็นลักษณะกรรมสิทธิ์ร่วมของคนในชุมชน ดังคำกล่าว “อยู่ร่วมกัน เอื้อต่อกัน กินร่วมกัน” ทั้งนี้สิทธิส่วนบุคคลก็ดำรงอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืนกับสิทธิส่วนรวม แม้กระทั่งสิทธิรัฐ ดังได้กล่าวแล้ว ระบบสิทธิ์ที่หลากหลายซับซ้อนของชุมชนนี้ เป็น “สิทธิตามจารีตประเพณี” ซึ่งตั้งอยู่บนหลักคุณค่าทางศีลธรรมของชุมชนอย่างเคร่งครัด

ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนแต่เดิมนั้น อยู่บนฐานของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรที่มีเพียงพอสำหรับการจัดสรรแบ่งปันให้แก่ทุกคนอย่างพอเพียง คล้ายกับว่าเปิด

โอกาสแก่การเข้าถึงทรัพยากรอย่างเสรีโดยไม่ต้องมีการจัดการ แต่เราพบว่า ในบริบทดังกล่าว ชุมชนได้มีแบบแผนในการจัดการจัดสรรทรัพยากรของตนเองคือ ในการจับจองที่ดินเพื่อเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลๆ นั้นมักต้องเป็นสมาชิกผู้หนึ่งของชุมชน ผู้นั้นต้องอยู่ภายใต้กฎอื่นๆ ของชุมชนที่จะควบคุมดูแลร่วมกันตามแบบแผนระเบียบประเพณีของชุมชนอย่างเคร่งครัด ไม่เหมือนระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลในปัจจุบันซึ่งที่ดินกลายเป็นสินค้า ใครอื่นที่ไม่จำเป็นต้องเป็นสมาชิกชุมชน ไม่ต้องอยู่ภายใต้กฎกติกาข้อตกลงใดๆ ของชุมชนก็สามารถใช้เงินซื้อที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ได้

และสิทธิในการครอบครองจะเกิดขึ้นได้อย่างมั่นคงก็ต้องทำประโยชน์ในพื้นที่นั้นอย่างต่อเนื่อง กล่าวได้ว่าสิทธิในที่ดินทำกินของชุมชนอีสานแต่เดิมนั้นเป็น “สิทธิการใช้” (usefruct right) ซึ่งหมายถึงให้ผู้ที่กำลังใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมีสิทธิครอบครอง แต่จะสูญเสียสิทธินั้นไปเมื่อเลิกใช้ที่ดิน ซึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์แทนที่

การทำการผลิตในที่ดินทำกินของบุคคลยังมีความเชื่อเรื่อง “ผีตาแฮก” หรือผีนากำกับอยู่ ผีตาแฮกเป็นผู้ช่วยคุ้มครองรักษาที่นา ชาวนาต้องกระทำทุกอย่างด้วยความเคารพนบถนอม ไม่ทำให้ผีตาแฮกเดือดเนื้อร้อนใจหรือเกิดการ “ชะล่า” เช่น การทำคันดินกันทางเดินของน้ำซึ่งเป็นทางเดินของตาแฮก การถางป่าหัวไร่ปลายนามากเกินความจำเป็น เป็นต้น ชาวนาต้องทำการเช่นไหว้ตาแฮก ๓ ครั้ง คือ ก่อนการทำนา ก่อนการเก็บเกี่ยวและหลังการเก็บเกี่ยว บอกกล่าวว่าลูกหลานได้ปันข้าวปันน้ำให้แก่ตาแฮก(ผู้เป็นเจ้าของนาที่แท้จริง)แล้ว

ส่วนในพื้นที่กรรมสิทธิ์ร่วมของกลุ่มคน เช่น กลุ่มเครือญาติ หรือของคนทั้งชุมชนล้วนมีแบบแผนการควบคุมที่กระชับขึ้นอีก ป่าดอนปู่ตา แหล่งน้ำธรรมชาติ หาดทราย ท่าเลเลี้ยงสัตว์ พื้นที่เหล่านี้สิทธิที่จะใช้ประโยชน์ต้องเป็นคนในชุมชนนั้นๆ เท่านั้น กรณีที่มีพื้นที่คาบเกี่ยวหลายชุมชนใช้ประโยชน์ร่วม ชุมชนที่อยู่ใกล้ซึ่งเป็นผู้ดูแลใกล้ชิดจะมีสิทธิ์มากกว่าชุมชนที่อยู่ไกลออกไป พื้นที่เหล่านี้มีระบบความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์คอยกำกับการใช้ประโยชน์ เช่น ป่าดอนปู่ตา มีระเบียบที่เข้มงวดห้ามกิจกรรมบางอย่างเช่นการตัดต้นไม้ใหญ่ ห้ามส่งเสียงดัง เป็นต้น ในแต่ละปีคนทั้งชุมชนจะต้องมาร่วมกันทำพิธีไหว้ผีปู่ตา เพื่อขอความคุ้มครองดูแลทุกข์สุขและให้กำลังใจแก่สมาชิกชุมชน ถ้ามีคนประพฤติผิดถือว่าเป็น “ชะล่า” เป็นความผิดต่อผีและเป็นที่รังเกียจของสมาชิกอื่นของชุมชน ต้องมีพิธีกรรมขอขมาลาโทษ และแน่นอนว่านี่คือมาตรการหนึ่งในการควบคุมพฤติกรรมของชาวชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรให้เกิดความยั่งยืน ไม่ทำลายล้างผลาญ

ระบบสิทธิชุมชนจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญให้เกิดกระบวนการจัดการทรัพยากรให้เกิดความยั่งยืนโดยคำนึงถึงการใช้ประโยชน์ร่วมกันอย่างเพียงพอในวันนี้และมีไว้ให้ลูกหลานได้ใช้ถึงวันข้างหน้า และยังเกิดความเป็นธรรมในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ของทุกคนที่เป็นสมาชิกชุมชนภายใต้กรอบกติกาตามจารีตประเพณีของชุมชน

๔.๗.๓ ชุมชนอีสานสอนสิทธิผ่าน “หน้าที่” สิทธิ นั้น เป็นสองด้านของเหรียญที่อยู่ตรงกันข้ามกัน ด้านหนึ่งของเหรียญคือ “อำนาจ” อีกด้านหนึ่งคือ “หน้าที่” ผู้มีอำนาจย่อมต้องมีหน้าที่ หรือความรับผิดชอบเป็นของคู่กัน และหน้าที่นั้นก็มีฐานคิดที่มีศีลธรรม ความถูกต้อง นั่นเอง ความเป็นด้านตรงข้ามกันของ “สิทธิ” และ “หน้าที่” นั่นก็คือ ในการอยู่ร่วมกันของชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งย่อมหมายถึงสิทธิของผู้อื่นที่พึงมีพึงได้จากการทำหน้าที่ของเขา และสิทธิของคนหนึ่งก็ย่อมเป็นหน้าที่ของผู้อื่นที่จะต้องเคารพหรือกระทำเพื่อเจ้าของสิทธินั้นๆ กล่าวได้ว่าการสอนให้คนรับผิดชอบต่อหน้าที่ก็เท่ากับการสอนให้ต้องเคารพสิทธิของผู้อื่นนั่นเอง

กล่าวได้ว่าชุมชนอีสานสอนสิทธิโดยเน้นการสอนหน้าที่ ดังพบว่าในพิธีกรรมคำสอนวรรณคดี นิทานพื้นบ้าน มักมุ่งสอน “หน้าที่” แก่สมาชิกชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งจะเป็นตัวบ่งบอก “สิทธิ” ของอีกฝ่ายหนึ่งในคู่ความสัมพันธ์ไปพร้อมกัน

ระบบคำสอนและหน้าที่ปฏิบัติของคนอีสาน บรรพบุรุษจะสอนผ่านวิธีชีวิตจริงในการครองบ้านครองเมือง ซึ่งเป็นกฎถือปฏิบัติทั้งบุคคลธรรมดาและกษัตริย์ เรียกกฎถือครองนั้นว่า “ฮึดสิบสองคองสิบสี่” ที่ใช้หลักความถูกต้องตามทำนองศีลธรรมในการปกครองบ้านเมืองและธรรมเนียมที่พึงปฏิบัติในการครองเรือนทั้งของพ่อบ้านแม่เรือนและลูกหลาน ซึ่งแบ่งชุดคำสอนเป็นหมวดหมู่ คือ ฮึดเจ้าคองขุน ฮึดท้าวคองเมีย ฮึดไพร่คองนาย ฮึดบ้านคองเมือง ฮึดปู่คองย่า ฮึดพ่อคองแม่ ฮึดไ้คองเขย ฮึดป้าคองลุง ฮึดลูกคองหลาน ฮึดเฒ่าคองแก่ ฮึดปีคองเดือน ฮึดไฮ่คองนา ฮึดวัดคองสงฆ์ ฮึดบ้านคองเมือง

หลักศีลธรรมที่บอกสิทธิชุมชนได้ดี เช่นตัวอย่างคำสอน คอง ๑๔ บทสอนประชาชนทั่วไป (สำลี รักสุทธี, ๒๕๔๔)

“เมื่อเข้ากล้าเป็นฮวงเป็นหมากแล้วอย่าฟ้าวกินก่อนให้เอาทำบุญให้ทานแก่ผู้มีศีลกินก่อนแล้วจึงกินภายหลัง” (เมื่อข้าวออกรวงหรือเก็บเกี่ยวแล้วอย่าเพิ่งนำมารับประทาน ให้นำไปทำบุญหรือนำไปถวายพระก่อนแล้วค่อยกินทีหลัง)

“อย่าโลภล่าย ตายอยย ถอยตาซ้ง อย่าจ่ายเงินแดงแปลงเงินคว้างและอย่ากล่าวคำหยาบข้ากล้าแข่งต่อกัน” (อย่าเป็นคนละโมภโลภมาก คดโกง อย่าเห็นแก่ตัวและอย่ากล่าวคำหยาบ)

“ให้พร้อมกันเฮ็ดฮั่วต้าย และกำแพงอ้อมวัดวาอาฮามและบ้านเฮือนของตนแล้ว ปุกหอบูชาไว้สื่้แจบ้านและเฮียน” (ให้พากันสร้างรั้วกำแพงล้อมวัดวาอาราม บ้านเรือนของตน และสร้างหอบูชาไว้สื่้มุมของหมู่บ้านและเรือนของตน)

“เมื่อถึงวันศีล ๗ - ๘ - ๑๔ - ๑๕ คำ ให้สมมาก่อนเส้า แม่คิงไฟ หัวซันไคและประตูที่ตนอาศัยอยู่ทุกคำคืน” (เมื่อถึงวันพระ ๗ - ๘ - ๑๔ - ๑๕ คำ ให้ทำการคารวะก่อนเส้าเตาไฟ บันไดบ้านและประตูของตน)

คำสอนที่เกี่ยวกับระบบคุณค่า ความเชื่อของชุมชน ยังปรากฏอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย โดยใช้ศิลปะประเภทต่าง ๆ บรรจุหลักคิด อุดมการณ์ของชุมชนไว้อย่างแยบยล เช่น สรรพัญญะ เป็นการขับร้องเป็นหมู่คณะโดยผู้หญิง ขับร้องในงานบุญประเพณีท้องถิ่น เนื้อหาส่วนมากจะเป็นเรื่องพุทธศาสนา การทำบุญทำทาน การปรนนิบัติบุพการี เรื่องราวต่าง ๆ ของท้องถิ่น ทั้งยังปรากฏในรูปของนิทานพื้นบ้าน กลอนลำ ผญา เช่น ในผญาภาสิตต่อไปนี้

“คันเจ้าเป็นสาวนั้น ครองธรรมให้มันคล่อง ดินผมให้หล่ำเกลี้ยง ดินซิ่นให้หล่ำเพี้ยง” (เมื่อโตเป็นสาวให้ยึดถือคำสอนของพ่อแม่อย่างเคร่งครัด ให้ทำตัวเรียบร้อยสมเป็นกุลสตรี)

“คันสิเป็นขุนให้ถามดูพวกไพร่ คันแม่นไพร่บให้แปลงบ้านกะบ่เฮียง” (เมื่อได้เป็นผู้ปกครองคนแล้วจะพัฒนาอะไร ต้องให้ผู้ถูกปกครองมีส่วนร่วมในการตัดสินใจด้วย ถ้าราษฎรไม่ร่วมมือก็ไม่สำเร็จ)

“แม่นสิมีความรู้เต็มพุงเพียงปากกะตามถ่อน คันแม่นสอนโตเองบ่ได้ ไผ่สีย่องว่าดี” (แม้มีความรู้อยู่เต็มตัวถ้านำความรู้นั้นมาใช้แก้ปัญหาของตัวเองไม่ได้ก่อน ก็ไม่มีใครเชื่อ)

ยังมีผญาปริศนาคำสอน เช่น

“นกอีเอี้ยงกินหมากโพธิ์ไฮ แหว ๆ เสียงบ่มีโตฮ้อง แหว ๆ ฮ้องโตเดียว เหมิดหมู่” (ความซื่อซุ่มหัวใจอยู่ แต่ปกปิดไว้ใครก็ไม่ให้รู้ แต่พอเขาจับได้ข้อหาเดียว ความซื่ออย่างอื่นโผล่ขึ้นมาจับไม่ถ้วน) (สวิง บุญเจิม , ๒๕๔๗)

การสอนหน้าที่มีคุณค่าในภาวะการณ์หนึ่ง ๆ เมื่อทุกคนทำหน้าที่ก็จะเป็นการผดุงรักษาระบบหนึ่ง ๆ เอาไว้ ทำให้เกิดความสงบสันติ แต่การคิดเชิงหน้าที่ทำให้เกิดการหยุดนิ่งตายตัวและไม่เกิดการพัฒนาปรับเปลี่ยนตามเงื่อนไขปัจจัยแวดล้อมที่แปรเปลี่ยนไปเสมอ

ความเป็นจริงอีกอย่างหนึ่งคือ การสอนหน้าที่นั้นเป็นการกระทำของผู้มีอำนาจเหนือกว่า ในอดีต คำสอนมากมายถูกผลิตโดยชนชั้นผู้ปกครองโดยบทบาทของนักปราชญ์ราชบัณฑิตและพระสงฆ์ เพื่อให้ราษฎรทำหน้าที่ อันต้องเชื่อฟังและสวามิภักดิ์ต่อผู้มีอำนาจ ซึ่งผู้ปฏิบัติหน้าที่จะได้รับสิทธิการคุ้มครองความปลอดภัย แบบแผนการสอนหน้าที่เมื่อตกค้างมาถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นยุคที่ชุมชนมีปฏิสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างกว้างขวาง การเข้ามาถึงของอำนาจปกครองของรัฐและอำนาจทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยมที่มุ่งการควบคุมและเอาประโยชน์จากชุมชน เมื่อเกิดขึ้นบนระบบสิทธิดั้งเดิมที่เน้นการสอนหน้าที่ ทำให้ชุมชนอีสานถูกจองจำอยู่ในจิตสำนึกแบบสยบยอม ตกเป็นเบี้ยล่าง ถูกกระทำและถูกเอารัดเอาเปรียบอย่างหนักหน่วง

๔.๗.๔ สิทธิชุมชนดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน ทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ระบบยุติธรรม ระบบสุขภาพ การศึกษา ด้านประเพณี พิธีกรรม อัตลักษณ์ของชุมชน ฯลฯ การเป็นสมาชิกของชุมชนนั้นเป็นสถานะที่มีความมั่นคงและปลอดภัย วิธีที่สำคัญของชุมชนอีสานคือการใช้ชีวิตรวมหมู่ สร้างระบบต่างๆ ขึ้นมาเพื่อรองรับและตอบสนองการมีชีวิตรอดด้วยกัน สร้างภูมิคุ้มกันภายในเพื่อเผชิญและเอาชนะการคุกคามจากภายนอก สร้างเป็นบุคลิกภาพของกลุ่มคนที่ประนีประนอม มีน้ำใจต่อกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เมื่อเกิดความขัดแย้งอาจมีการแตกหักกันภายใน แต่ที่สุดชีวิตชุมชนก็ดำเนินต่อไปด้วยความแข็งแกร่งของหลักคุณค่าที่สำคัญคือ “ผี” และคุณค่าตามจารีตประเพณีอื่นๆ

หลักประกันแห่งความมั่นคงของสมาชิกที่ชุมชนสร้างขึ้น คือ

- สิทธิในการมีชีวิตรอดของเด็กทุกคนที่ถือกำเนิดมาเป็นสมาชิกใหม่ พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย ญาติพี่น้องมี “หน้าที่” ต้องเอาใจใส่ฟูมฟักดูแล เลี้ยงดูให้เติบโตใหญ่ ให้การศึกษา
- สิทธิของหนุ่มสาวที่จะมีคู่ครองตามแนวจารีตประเพณี
- สิทธิที่จะได้รับการรักษาดูแลสุขภาพป่วยไข้ ดูแลทั้งด้านร่างกาย จิตใจ และขวัญ
- สิทธิการครอบครองทำประโยชน์ในที่ดินทำกิน
- สิทธิในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรส่วนรวม
- สิทธิที่จะมีที่อยู่อาศัย/สิทธิในการตั้งถิ่นฐาน
- สิทธิในการประกอบอาชีพ การเลือกอาชีพที่ตนถนัด การเข้าถึงความรู้ในการประกอบอาชีพ
- สิทธิในการมีอาหารอย่างพอเพียง
- สิทธิในทรัพย์สิน
- สิทธิในการเข้าร่วมพิธีกรรมและประเพณีของชุมชน
- สิทธิในความเชื่อ พิธีกรรมและการนับถือศาสนาที่ต่างกัน
- สิทธิในการรับรู้ข่าวสารภายในของชุมชนอย่างทั่วถึง
- สิทธิในอัตลักษณ์ของคนหลากหลายชาติพันธุ์ที่อยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืนผสมผสาน
- สิทธิในการรวมกลุ่มทำกิจกรรมด้านต่างๆ

ฯลฯ

พร้อมๆ กับการมีสิทธิเหล่านี้ของสมาชิกชุมชนแต่ละคน หมายถึงสมาชิกอื่นต้องมี “หน้าที่” ในการเคารพสิทธิของผู้อื่น และมีหน้าที่ในการกระทำเพื่อให้สิทธินั้นเกิดขึ้นมา เจือจางที่สำคัญที่สุดของการมีสิทธิของบุคคลก็คือการเป็น “สมาชิก” ที่อยู่ภายใต้กฎระเบียบทางศีลธรรมและจารีตประเพณีชุดเดียวกันของชุมชน และผู้คุ้มครองสิทธิเหล่านี้ก็คือ “ชุมชน” นั่นเอง

๔.๗.๕ พลวัตรของสิทธิชุมชนอีสาน ระบบสิทธิชุมชนอีสานที่กล่าวมาทั้งหมดดูคล้ายเป็น “ภาพนิ่ง” ทั้งนี้ด้วยความตั้งใจของผู้วิจัยที่จะฉายภาพของระบบสิทธิดั้งเดิมของชุมชนอีสานในบริบทสถานการณ์ชุมชนแห่งอดีต ที่ชุมชนมีการดำรงตนอยู่อย่างต่อเนื่องเพียงพอที่จะสามารถจัดตั้งระบบสิทธิชุมชนขึ้นเป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมที่มีความเด่นชัด และเข้มแข็งในระดับที่ได้นำเสนอมา แล้วนั้น แต่ดังได้กล่าวแล้วว่าสิทธิชุมชนมิได้ดำรงอยู่อย่างหยุดนิ่งตายตัวท่ามกลางสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกที่เปลี่ยนแปลงไป ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งภายในชุมชน และระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้นก็เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ชว่งชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลาในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยั่งยืนในการดำรงอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งก็เพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับสังคมภายนอก

ในยุคประวัติศาสตร์ ชุมชนอีสานดำรงอยู่ท่ามกลางการแผ่ขยายอิทธิพลทางการเมืองของรัฐศักดินาเขมร สยามและลาว ซึ่งมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การระดมแรงงานไพร่-เชลยและส่วย-ภาษี ไปสร้างความมั่งคั่งแก่ราชธานี บรรยาการของการศึกสงครามแย่งชิงความเป็นใหญ่ระหว่างราชอาณาจักรต่าง ๆ และการชว่งชิงสร้างดุลอำนาจระหว่างเมืองหลวงและหัวเมืองต่าง ๆ ชุมชนซึ่งเป็นแหล่งผลิตกำลังแรงงานล้วนอยู่ในเป้าหมายของการครอบงำควบคุมกะเกณฑ์ไปเป็นแรงงานไพร่รับใช้กษัตริย์และมูลนายและการเก็บส่วยภาษี การอพยพโยกย้ายชุมชนเพื่อหนีภัยสงคราม การกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลย การขยายเครือข่ายและการตั้งเมืองขึ้นของเมืองที่สะสมอำนาจได้ระดับหนึ่ง รวมทั้งการหนีภัยโจรผู้ร้าย ทุพภิกขภัย โรคระบาดและผีสิงคางลาย เหตุเหล่านี้ทำให้ชุมชนในภูมิภาคแห่งนี้ต้องโยกย้ายถิ่นอยู่เสมอ จึงปรากฏชุมชนของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ หลากหลายอาศัยอยู่ในภาคอีสานปัจจุบัน ทั้ง ลาว เขมร กวย เยอ ย้อ โย้ย แสก ผู้ไท ไทโคราช เวียดนาม และคนจีนซึ่งเริ่มเข้ามาค้าขายในภาคอีสานในสมัยรัชกาลที่สาม สถานการณ์เช่นนี้ ระบบสิทธิชุมชนอีสานย่อมอยู่ในภาวะสั่นไหวคลอนแคลนไร้ระเบียบ ดิ้นรนเพื่อจัดดุลอำนาจกับเมืองและอาณาจักรที่มีอำนาจเหนือ ชาวชุมชนที่ถูกกดขี่หาทางออกโดยการหลบหนีไปอยู่ป่า หนีไปบวช การเปลี่ยนมูลนายสังกัด กระทั่งการยอมตนลงเป็นทาส อีกด้านหนึ่งคือการชองสู้มกำลังกันเป็นโจรเป็นกบฏ การแข็งขึ้นครั้งสำคัญของชาวชุมชนลาวล้านช้างและหัวเมืองอีสานต่อการปกครองของราชอาณาจักรสยาม ก็คือกบฏเจ้าอนุวงศ์ในปี ๒๓๖๙ ซึ่งจบลงด้วยการถูกปราบและทำลายลงอย่างราบคาบ แต่วีรกรรมของเจ้าอนุวงศ์ยังตราตรึงอยู่ในสำนึกของชนชาวชาติพันธุ์ลาวอยู่อีกยาวนาน

อย่างไรก็ดี ชุมชนอีสานที่มีฐานทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า อุดมสมบูรณ์ และในทางการเมืองเมื่อสงครามแย่งชิงกำลังคนสงบลงในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชุมชนทั้งบ้านและเมืองส่วนใหญ่สามารถรักษาดุลอำนาจกับเมืองหลวงไว้ได้ก็เกิดมีพัฒนาการการจัดตั้งตนเอง ขยายประชากร และการทำมาหากินอย่างมั่นคง ชุมชนระดับบ้านได้รับการสถาปนาเป็นเมือง ชุมชนอีสานได้มี

โอกาสพัฒนาตนเอง มีการสั่งสมทางวัฒนธรรมและจารีตประเพณีต่อยอดจากรากเหง้าดั้งเดิม และมีแบบแผนมีอัตลักษณ์ของตนเองอย่างเด่นชัด เป็นวัฒนธรรมชุมชนที่บ่มเพาะขึ้นบนฐานทรัพยากรที่มีอย่างเพียงพอ การพึ่งตนเอง การเคารพต่อธรรมชาติ และหลักศีลธรรมทางพุทธศาสนา

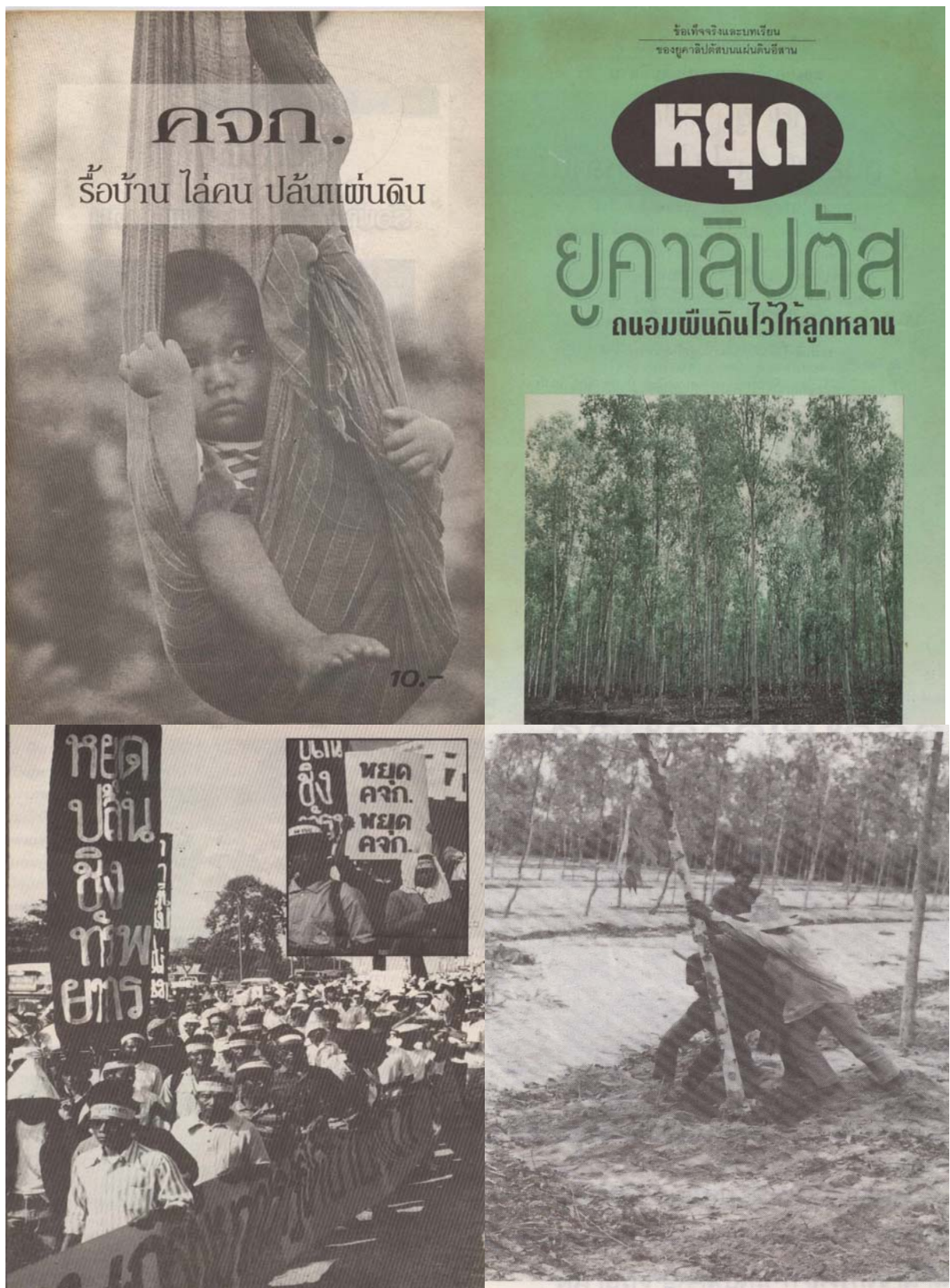
การแผ้วถางเข้ามาของเศรษฐกิจการค้าหลังสนธิสัญญาบาวริง(๒๓๙๘) การขยายตัวของพื้นที่ทำนาในภาคกลางและการค้าซึ่งบุกเบิกโดยคนจีน ได้ชักจูงให้ชุมชนอีสานเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจทุนนิยม นับแต่การส่งแรงงานไปรับจ้างในภาคกลาง เกิดขบวนการนายฮ้อยต้อนควายไปขายภาคกลาง นโยบายรัฐเปลี่ยนส่วยและการเกณฑ์แรงงานเป็นการเก็บเป็นเงินค่าหัว สร้างแรงกดดันแก่ชุมชน การปฏิรูปการปกครองของรัชกาลที่ห้าโดยรวบอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง และส่งเจ้านายมาปกครอง เหล่านี้ได้สั่งสมความขัดแย้งจนชาวอีสานต้องก่อกบฏผีบุญในปี ๒๔๔๔ และเกิดขึ้นอีกหลายครั้ง ทุกครั้งต้องพ่ายแก่กองกำลังและอาวุธที่เหนือกว่าของฝ่ายรัฐ แต่ก็สะท้อนให้เห็นอย่างสำคัญว่า ชุมชนอีสานแต่เดิมนั้นมีสำนึกอิสระ ยึดถือในสิทธิอำนาจและการปกครองตนเองตามลักษณะบริบทท้องถิ่นคือชาติพันธุ์ ภาษา วัฒนธรรมและจารีตประเพณี ที่มีลักษณะเฉพาะของตนเองอย่างเข้มข้นพอสมควร ดังที่กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวพวนเคยทูลแด่กรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๓๗ ว่า “ชาวตะวันออกเฉียงเหนือนั้นก็เป็นที่เข้าใจกันว่าพวกเขาพร้อมเสมอที่จะตายเพื่อปกป้องระบบการปกครองและเขตแดนที่เขามีอยู่” (เดช บุนนาค, ๒๕๔๘) การปราบปรามกบฏผู้มีบุญ และทารุณกรรมต่างๆ ที่ชาวชุมชนอีสานถูกกระทำจากรัฐสยามได้ก่อเป็นจิตสำนึกแห่งความกลัว เป็นจิตสำนึกแบบสยบยอมต่ออำนาจรัฐสยามมาจนปัจจุบัน และเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การละเมิดสิทธิชุมชนอีสานเกิดขึ้นได้โดยง่ายเสมอๆ

ระยะ ๑๐๐ ปีต่อมา รัฐสยามได้สถาปนาอำนาจการปกครองเหนือดินแดนอีสานได้อย่างเด็ดขาด พร้อมกับอำนาจครอบครองทรัพยากร จัดการให้เป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลเพื่อตอบสนองการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยม การแย่งชิงแรงงานในรูปของการเกณฑ์แรงงานไพร่ และกวาดต้อนเชลยเปลี่ยนมาเป็นการขูดรีดส่วนเกินจากสินค้าเกษตร และการจ้างแรงงานที่หนีภาคเกษตรมาสู่โรงงานด้วยราคาถูก ส่วยสาอากรและค่าหัวเปลี่ยนมาเป็นระบบเก็บภาษีอัตรายอด การมาถึงของระบอบการเมืองประชาธิปไตยแบบตัวแทนหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ ได้เปิดช่องทางให้ผู้แทนราษฎรจากภาคอีสานเข้าไปมีปากมีเสียงเรียกร้องความเป็นธรรมให้แก่ชุมชนชาวอีสาน แต่ก็ถูกปราบปรามอย่างทารุณด้วยน้ำมือของรัฐสมัยใหม่ เช่น กรณีการฆ่านักการเมืองอีสานในทศวรรษ ๒๔๙๐ ต่อมา ระหว่างปี ๒๕๐๔-๒๕๒๖ ชาวอีสานส่วนหนึ่งเข้าร่วมการต่อสู้เพื่อโค่นล้มอำนาจรัฐกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ด้วยเหตุผลของการถูกกดขี่จากอำนาจรัฐและการถูกขูดรีดจากนายทุน

ทศวรรษต่อมา ชุมชนอีสานภายใต้นโยบายเปลี่ยนสนามรบเป็นสนามการค้าและการนำพาประเทศไทยไปสู่ความเป็นนิคม อีสานเดือดเกิดสงครามแย่งชิงทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ชาวอีสาน

ได้รวมตัวลุกขึ้นต่อสู้ด้วยสันติวิธี ใช้สิทธิประชาธิปไตยทางตรง เกิดกระบวนการเรียนรู้ใหม่ๆ เพื่อแสวงหาทางเลือกในการแก้ปัญหา เช่น การต่อสู้เพื่อสิทธิในการตั้งถิ่นฐานและที่ดินทำกินในกรณีโครงการคจก.(๒๕๓๓-๒๕๓๕) ต่อสู้เพื่อสิทธิในอาชีพของเกษตรกรรายย่อยในกรณีคัดค้าน พ.ร.บ.สภาการเกษตรแห่งชาติ (๒๕๓๔-๒๕๓๕) การคัดค้านการสร้างเขื่อนและการยืนยันสิทธิครอบครองและใช้ประโยชน์ตามจารีตประเพณีในที่ดินที่ได้รับผลกระทบ การคัดค้านการทำเหมืองแร่โปแตชโดยบริษัทต่างชาติ ขณะเดียวกันก็มีการจัดตั้งตนเองเพื่อสร้าง “ระบบสิทธิชุมชน” เป็นภูมิคุ้มกันภายในและจัดดุลความสัมพันธ์กับภายนอกในสถานการณ์ใหม่ เช่น การจัดตั้งและการเคลื่อนไหวเรื่องป่าชุมชน การทำเกษตรผสมผสาน การจัดตั้งกลุ่มอาชีพกลุ่มสวัสดิการต่างๆ การเคลื่อนไหวเฉพาะเรื่องเฉพาะพื้นที่เริ่มถักทอกันเป็นเครือข่าย และมีการหาพันธมิตรสนับสนุนอย่างกว้างขวางเพื่อต่อสู้ต่อรอกับรัฐและทุน ชุมชนอีสานได้เรียนรู้สิทธิใหม่ๆ ภายใต้ความสัมพันธ์กับรัฐ ทุน และกลุ่มผลประโยชน์ที่หลากหลายในยุคการเมืองใหม่ในปัจจุบัน

“สิทธิชุมชนอีสาน” เกิดขึ้นตั้งแต่ชาวชุมชนอีสานเริ่มปักหลักไม่มุงคลลงเป็น “บื้อบ้าน” หรือหลักบ้าน-หลักเมืองลงกลางใจบ้าน การต่อสู้กับธรรมชาติและ การต่อสู้ทางสังคมมาทุกยุคสมัยได้สั่งสมประสบการณ์และบทเรียนไว้อย่างมากมาย เป็นต้นทุนสำคัญในการสร้างแปง “ระบบสิทธิชุมชนในรูปโฉมใหม่ๆ” โดยยังสามารถดำรงคุณค่าดั้งเดิมที่ดั้งงามไว้ได้ต่อไป.

ภาพประกอบที่ ๕ สถานการณ์นโยบายการจัดการป่าไม้ของไทยในอดีต

บทที่ ๕

พัฒนาการ การจัดการทรัพยากรธรรมชาติภาคอีสาน

บทนี้ จะได้กล่าวถึงสถานการณ์สำคัญที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการวิจัยคือ สถานการณ์ป่าไม้-ที่ดิน และสถานการณ์น้ำในภาค เพื่อชี้ให้เห็นพัฒนาการจากอดีตที่เป็นรากเหง้าของภาวะปัจจุบันของแต่ละเรื่องนำเสนอตามลำดับ คือ สถานการณ์ป่า-ที่ดินและ,สถานการณ์การจัดการน้ำในภาคอีสาน

๕.๑ สถานการณ์ป่า-ที่ดิน

๕.๑.๑ พัฒนาการระบบกรรมสิทธิ์รัฐและเอกชนในป่า-ที่ดิน พัฒนาการจัดการป่าและที่ดินในประเทศไทย เริ่มจากรัฐศักดินาเมื่อร้อยกว่าปีก่อนเริ่มให้ความสำคัญกับเขตแดนประเทศพร้อมกับการสถาปนารัฐชาติ ด้วยถูกกดดันจากประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่บีบบังคับให้เปิดประเทศเพื่อดำเนินนโยบายการค้าเสรี ผลักดันให้มีการกำหนดเขตแดนประเทศให้ชัดเจนเพื่อลดความยุ่งยากในการค้าและการเมืองระหว่างประเทศ สมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ.๒๔๒๔) ได้ทรงนำระบบรัฐที่มีเขตแดนชัดเจนเข้ามาแทนที่ระบบอำนาจทางการเมืองหลวมๆ เหนือแว่นแคว้นแบบเดิม โดยอาศัยเครื่องมือสำคัญ คือ “แผนที่”

นั่นเป็นการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน จากการควบคุมแรงงานในระบบศักดินามาเป็นการอ้างอำนาจเหนือพื้นที่ และตามด้วยการอ้างสิทธิ์รัฐเหนือทรัพยากรในเขตแดนที่กำหนด(ศยามล ไกรยูรวงศ์ อ้างใน อนุสรณ์ อุณโน; ๒๕๔๗,หน้า ๘๔) นำมาซึ่งกระบวนการอ้าง “สิทธิของรัฐ” ในทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อย่างชอบธรรม

ขณะเดียวกันการขยายตัวของการค้าข้าวทำให้ “ที่ดิน” เริ่มมีความสำคัญในฐานะของ “ปัจจัยการผลิต” ดังนั้น “สิทธิส่วนบุคคล” ในสังคมไทยจึงก่อเกิดเติบโตขึ้นพร้อม ๆ กับการ

สถาปนา “สิทธิรัฐ” ดังจะเห็นได้จากพ.ศ. ๒๔๓๙ ที่สถาปนา “กรมป่าไม้” ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย เป็นปีเดียวกับการตรากฎหมายรับรองสิทธิส่วนบุคคลในที่ดินทำกินขึ้นก่อนการตั้งกรมที่ดินขึ้นในปี ๒๔๔๔

เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ แต่เดิมอำนาจในการควบคุมดูแลผลประโยชน์จากป่าเป็นอำนาจของ “เมืองประเทศราช” และ “หัวเมืองขึ้น” โดยตรง โดยเฉพาะหัวเมืองภาคเหนือที่มี “ไม้สัก” เป็นสินค้าสำคัญ เมื่อบริษัททำไม้จากอังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก เข้ามาสัมปทานตัดไม้ก็ต้องทำสัญญากับเจ้าเมืองหัวเมืองเหนือ รัชกาลที่ ๕ จึงใช้โอกาสนี้ออกกฎหมายรวบอำนาจการตัดสินใจในการให้สัมปทานไม้มาอยู่ที่ส่วนกลาง พร้อมกับผลประโยชน์ในการทำไม้ก็ต้องตกแก่รัฐบาลกลางเป็นหลัก ทั้งยังทรงขอความช่วยเหลือจากอังกฤษ ส่งนาย H.A SLADE ผู้เชี่ยวชาญด้านป่าไม้มาสำรวจศึกษาปัญหา เป็นที่มาของการออกกฎหมายให้สิทธิในทรัพยากรป่าเป็นของรัฐและการตั้งกรมป่าไม้ ซึ่งมีอธิบดีกรมป่าไม้คนแรกของประเทศสยามเป็นชาวอังกฤษคือ H.A SLADE นั่นเอง

เป็นอันว่า รากฐานของการจัดการป่าไม้ของประเทศไทยก็เพื่อดูแลผลประโยชน์ในการ “ทำไม้” เป็นสำคัญ และเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการสถาปนาอำนาจเบ็ดเสร็จของรัฐส่วนกลางเหนือทรัพยากรป่าไม้ โดยการลดทอนอำนาจของเมืองประเทศราชและหัวเมืองต่างๆ

การสถาปนาระบบกรรมสิทธิรัฐเหนือทรัพยากรในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยังมีขอบเขตและพลังจำกัด แม้จะมีกฎหมายบัญญัติประกาศสิทธิรัฐอย่างชัดเจน แต่ผลบังคับใช้ยังอยู่ในพื้นที่เฉพาะ เช่น ที่นาในลุ่มน้ำภาคกลางรอบเมืองหลวงและการทำไม้ในภาคเหนือ ยังไม่ส่งผลถึงการลดทอนสิทธิอำนาจของชุมชนในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเสียทีเดียว (อนุสรณ์ อุณโณ, ๒๕๔๗) ขณะเดียวกัน กฎหมายลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๔๑ ยังคงให้อำนาจแก่หมู่บ้านและตำบลในการดูแลกิจการเกี่ยวกับทรัพยากร โดยเฉพาะที่ดิน ป่า และแหล่งน้ำ (บวรศักดิ์ อุวรรณโณ อ้างใน อนุสรณ์ อุณโณ, ๒๕๔๗) แต่รากฐานทางประวัติศาสตร์ดังกล่าว ได้เป็นแนวทางในการจัดการทรัพยากรของประเทศไทยที่ทวีความเข้มข้นขึ้นตามลำดับในระยะต่อมา

ในปี ๒๔๗๓ รัฐได้ออกประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ได้จำแนกระบบกรรมสิทธิไว้เป็น ๒ ระบบอย่างชัดเจน คือ “ระบบกรรมสิทธิรัฐ” และ “กรรมสิทธิส่วนบุคคล” ต่อมาปี ๒๔๘๑ รัฐออกพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า ถือเป็นการให้ความสนใจการจัดการเชิงพื้นที่อาณานิคมอย่างสำคัญ โดยนิยาม “ป่า” หมายถึง “สาธารณสมบัติของแผ่นดินประเภทที่ดินรกร้างว่างเปล่า” ต่อมา พ.ร.บ. ดังกล่าวถูกปรับปรุงเป็น พ.ร.บ. ป่าไม้ ปี ๒๔๘๔ นิยามว่า “ป่า” ว่า “ป่าหมายถึงที่ดินที่ยังมิได้มีบุคคลได้มาตามกฎหมายที่ดิน” มีการกำหนดหลักเกณฑ์สำคัญ ห้ามมิให้มีการแผ้วถางบุกรุก มีการกำหนดกฎเกณฑ์ในการให้สิทธิสัมปทานและสิทธิในการกีดกันการเข้าถึง

การใช้อำนาจรัฐในการจัดการทรัพยากรป่าไม้-ที่ดินตามทิศทางของการรวมอำนาจสู่ส่วนกลางโดยใช้กฎหมาย มีความเข้มข้นขึ้นตามลำดับตามการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจใหม่ ปี ๒๔๙๗ รัฐได้ออกประมวลกฎหมายที่ดิน ยิ่งทำให้ระบอบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลขยายตัวเร็วขึ้น ปี ๒๕๐๓ เกิด พ.ร.บ. คุ้มครองสัตว์ป่าและพรรณพืช ปี ๒๕๐๔ พ.ร.บ. อุทยานแห่งชาติ และปี ๒๕๐๗ พ.ร.บ. ป่าสงวนแห่งชาติ กฎหมายเหล่านี้ถูกใช้เป็นเครื่องมือในการจัดระเบียบการจัดการทรัพยากรเพื่อตอบสนองการเติบโตของเศรษฐกิจทุนนิยม ซึ่งรัฐบาลได้วางแผนอย่างเป็นขั้นตอน นับแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ ๑ (๒๕๐๔) เป็นต้นมา

ท่ามกลางการมุ่งส่งเสริมอุตสาหกรรมและการพาณิชย์ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจ พื้นที่ปลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางควบคู่ไปกับธุรกิจการทำไม้ มีการบุกเบิกแผ้วถางป่าออกไปอย่างทีละเล็กละน้อยกฎหมายที่มีอยู่ไม่สามารถเข้าไปควบคุมเกี่ยวข้อได้

สำหรับภาคอีสาน ดินแดนที่มีพื้นที่ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่ประเทศ คือ ๑๐๖.๔ ล้านไร่ ก่อนเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจ(๒๕๐๔) ในปี ๒๔๙๕ ภาคอีสานมีพื้นที่ป่า ๖๔.๑ ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ ๖๐.๓ ของพื้นที่ภาค เมื่อแผนพัฒนาฯ ผ่านไป ๔๐ ปี ในปี ๒๕๓๔ พื้นที่ป่าภาคอีสานเหลือเพียง ๑๔.๐๗ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๓.๐๘ ของพื้นที่ และข้อมูลจากภาพถ่ายดาวเทียมปี ๒๕๔๑ พบว่าพื้นที่ป่าของภาคอีสาน เหลือเพียง ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาคเท่านั้น

กล่าวได้ว่าที่มาของการบุกเบิกแผ้วถางพื้นที่ป่าเพื่อการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ จนพื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว เป็นผลจากนโยบายส่งเสริมของรัฐอย่างเป็นขั้นเป็นตอน ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจการค้า การลงทุนและเงื่อนไขทางการเมือง ตั้งแต่ยุคปฏิรูปการปกครองสมัยรัชกาลที่ ๕, ยุคสงครามโลก, สงครามปราบปรามคอมมิวนิสต์และยุคพัฒนาเศรษฐกิจ

หลังเกิดเส้นทางรถไฟสายอีสานเมื่อร้อยกว่าปีก่อน พื้นที่ปลูกข้าวได้ขยายจากลุ่มน้ำเจ้าพระยาสู่ลุ่มน้ำมูล-ชี้อย่างกว้างขวาง และเมื่อถนนมิตรภาพถูกสร้างขึ้นเพื่อการลำเลียงอาวุธยุทโธปกรณ์ของสหรัฐอเมริกาในสงครามอินโดจีน เมื่อปี ๒๔๙๘ - ๒๔๙๙ ก็เป็นตัวเร่งให้เกิดการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในอัตราสูงขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังปี ๒๕๐๐ ที่รัฐบาลส่งเสริมการบุกเบิกและตั้งถิ่นฐานในเขตป่า เพื่อสกัดอิทธิพลของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยในชนบทและตัดถนนเข้าไปในพื้นที่ป่า

หลังประกาศแผนพัฒนาเศรษฐกิจปี ๒๕๐๔ ซึ่งมีเป้าหมายการขยายตัวของผลผลิตเกษตรไว้ ๔ % มีการพัฒนาถนน เขื่อน ขึ้นมามากมาย ขณะที่รัฐบาลตั้งกรมส่งเสริมการเกษตรและธนาคารเกษตรและสหกรณ์การเกษตรขึ้นเพื่อเร่งส่งเสริมการเพิ่มผลผลิต พื้นที่สำหรับปลูกพืชไร่จำพวก มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ปอ เพิ่มขึ้นอย่างก้าวกระโดด เมื่อปี ๒๕๐๔ มีพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ๘.๐๗ ล้านไร่ เมื่อถึงปี ๒๕๒๐ เพิ่มขึ้นเป็น ๒๓.๓๒ ล้านไร่ เฉพาะมันสำปะหลังซึ่งใช้พื้นที่ภาคอีสานเป็นหลัก ในปี ๒๕๑๐ มีพื้นที่ปลูก ๘ แสนไร่ เพียง ๑๐ ปี ในปี ๒๕๒๐ เพิ่มขึ้นเป็น ๘ ล้านไร่

ท่ามกลางความเป็นไปนี้ ได้เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนใหม่ๆ ขึ้นมากมายตามฐานการผลิตพืชไร่ ชุมชนที่ทำการค้าพืชเศรษฐกิจเติบโตเป็นเมือง เช่น เมืองพล ชุมแพ บ้านไผ่ เป็นต้น โดยมีชุมชนพืชไร่ต่างๆ ห้อมล้อมอยู่เป็นชุมชนบริวาร

การเติบโตของเศรษฐกิจอุตสาหกรรมการค้าท่ามกลางการส่งเสริมของรัฐดังกล่าว เป็นไปอย่างรวดเร็ว มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าออกไปดังที่พบว่า รัฐไม่เคยมีระเบียบกฎหมายอะไรในการควบคุมมาก่อน ประกอบกับการให้สัมปทานป่า การสร้างถนน เชื้อนและการทำลายฐานที่มั่นของพรรคคอมมิวนิสต์ ถึงปัจจุบันสิ่งที่ปรากฏก็คือ ระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติในทุกพื้นที่ถูกทำลายลงจนเสื่อมทรุด ขณะที่เศรษฐกิจชุมชนชาวไร่ชาวนาก็เกิดความยากจน ภาวะหนี้สินและการอพยพแรงงาน เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างเมืองกับชนบท รัฐได้หยิบเอาระเบียบกฎหมายที่เคยออกไว้เดิมมาบังคับใช้พร้อมทั้งมีมาตรการ นโยบาย และโครงการใหม่ๆ เพื่อควบคุม การใช้ทรัพยากรป่า-ที่ดินอย่างเข้มงวด

“การบุกเบิก” พื้นที่เพื่อการเกษตรในอดีตเป็นต้นมา ที่รัฐถือเป็นกิจกรรมสร้างสรรค์ ความเจริญให้แก่ประเทศได้ค่อยๆ กลายเป็น “การบุกรุก” และทำลายชาติ และเป็นที่มาอันสำคัญของความขัดแย้งระหว่าง “รัฐ” กับ “ชุมชนท้องถิ่น”

ปี ๒๕๒๘ รัฐไทย โดยคณะกรรมการป่าไม้แห่งชาติได้กำหนด “นโยบายป่าไม้แห่งชาติ” กำหนดให้ทั่วประเทศต้องมีพื้นที่ป่าร้อยละ ๔๐ เพื่อรักษาสมดุลของดินน้ำอากาศ โดยกำหนดให้มีป่าอนุรักษ์ร้อยละ ๑๕ และป่าเศรษฐกิจร้อยละ ๒๕ โดยในประเภทป่าเศรษฐกิจเน้นการให้บริษัทเอกชนเช่าพื้นที่ปลูกไม้โตเร็ว เช่น ยูคาลิปตัส ต่อมาในปี ๒๕๓๒ จึงเปลี่ยนการกำหนดให้มีป่าอนุรักษ์ร้อยละ ๒๕ และป่าเศรษฐกิจร้อยละ ๑๕

เป้าหมายและทิศทางใหม่ในการจัดการป่าที่ดินนี้ รัฐเร่งประกาศเพิ่มพื้นที่ป่าอนุรักษ์ทั่วประเทศ เกิดการทับซ้อนกับพื้นที่ทำกินและอยู่อาศัยของชาวบ้านที่ได้บุกเบิกสร้างสรรค์มาแต่อดีต มีนโยบายอพยพชาวบ้านออกมาจากพื้นที่ทำกินเดิม จัดตั้งเป็นหมู่บ้านป่าไม้ อันนำมาซึ่งความเดือดร้อนของประชาชนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าหลายหมื่นครอบครัว เกิดปฏิกิริยาต่อต้านขึ้นในทุกแห่งหน โดยเฉพาะโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม(คจก.) ซึ่งดำเนินการระหว่างปี ๒๕๓๓-๒๕๓๕ ได้ถูกต่อต้านจากประชาชนอีสานอย่างกว้างขวาง จนล้มเลิกไปในกลางปี ๒๕๓๕

แม้โครงการ คจก. จะล้มเลิกไป แต่เป้าหมายและกระบวนการในการจัดการป่าที่ดินที่มุ่งการอนุรักษ์โดยการผลักดันคนออกจากพื้นที่ป่ายังคงดำเนินต่อไปในรูปแบบใหม่ๆ

๕.๑.๒ วิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานในเขตป่าของชุมชนอีสาน ภาคอีสานเป็นภาคที่มีอาณาเขตกว้างขวางถึงขนาด ๑ ใน ๓ ของประเทศไทย คือ ๑๐๖.๔ ล้านไร่ มีหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในภาคอีสานมาไม่น้อยกว่า ๓,๐๐๐ ปี โดยชุมชนอีสานมีพัฒนาการเป็นบ้าน,เมือง,และรัฐมาหลายยุคสมัย อาศัยฐานทรัพยากรที่มีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ทั้งทางแหล่งน้ำ

ป่า เกลือ และเหล็ก มีการตั้งชุมชนหนาแน่นในเขตแอ่งที่ราบลุ่มและปรับพื้นที่ป่าเพื่อทำเกษตรกรรม เมื่อประชากรเพิ่มมากขึ้นก็กระจายตัวไปสู่แหล่งต้นน้ำ เนินเขาและที่สูง ตลอดจนบริเวณชายของแดนของภาคซึ่งเป็นเขตป่า อันนำมาสู่ความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรในเขตต่อมา (วิยุทธ์ จำรัสพันธ์ และ ประสิทธิ์ คุญรัตน์, ๒๕๔๓)

แบบแผนดั้งเดิมของการตั้งชุมชนของชาวอีสาน จะเลือกทำเลที่ปลอดภัยจากอุทกภัย เลือกพื้นที่ “เนิน” สำหรับตั้งหมู่บ้าน มี “น้ำ” เป็นลำน้ำเล็กๆหรือบึงน้ำธรรมชาติเพื่อการใช้สอย และมีที่ดินที่เหมาะสมกับการบุกเบิกทำ “นา” จึงกล่าวได้ว่า ปัจจัยสำคัญสำหรับการตั้งชุมชนคือนา-เนิน-น้ำ นอกจากนั้น อาจจะมีความเป็นแหล่งทรัพยากรเฉพาะด้าน เช่น เกลือและโลหะ (ธาดา สุทธิธรรม, ๒๕๔๓) จะเห็นได้ว่า การตั้งชุมชนคำนึงถึงระบบนิเวศเป็นฐานคิดสำคัญ และมีการปรับปรุงดัดแปลงธรรมชาติให้รับใช้คนตามสภาพความจำเป็นแก่การยังชีพและความอยู่รอดร่วมกันของคนทั้งชุมชน ต่อมาการจัดเขตการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรออกเป็น ๕ เขต คือ เขตบ้าน เขตนาและแหล่งน้ำ เขตหัวไร่ปลายนาสำหรับพืชผักและไม่ใช้สอย เขตโคกเพื่อการเลี้ยงสัตว์(ต่อมาถูกรุกโดยพืชไร่) และเขตป่าดงเพื่อการใช้สอย(บำรุง บุญปัญญา, ๒๕๔๙)

จากวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชุมชนเกษตรกรรม ชุมชนอีสานมีระบบความเชื่อ พิธีกรรม และประเพณีเกี่ยวข้องกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติมาอย่างแนบแน่น จึงมีแบบแผนความสัมพันธ์ของคนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ คือมีการจัดตั้งป่าดอนปู่ตา ป่าช้า ป่าในเขตวัด และมีการสงวนพื้นที่ใช้ประโยชน์ร่วมกันของคนทั้งชุมชน เช่น ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งน้ำส่วนรวม เป็นต้น ซึ่งนับเป็นภูมิปัญญาที่เป็นศักยภาพสำคัญของการดูแลทรัพยากรดิน น้ำ ป่าของชุมชนอีสานให้คงอยู่ถึงปัจจุบัน

ระบบเศรษฐกิจดั้งเดิมของชุมชนอีสาน เป็นการผลิตเพื่อยังชีพโดยการปลูกข้าวด้วยการทำนาในที่ลุ่มและทำข้าวไร่ในที่สูง ควบคู่ไปกับการปลูกผักสวนครัว ปลูกฝ้าย ยาสูบ ทอผ้า เลี้ยงสัตว์ การหาอาหารจากธรรมชาติ แบบแผนการผลิตของแต่ละชุมชนมีรายละเอียดแตกต่างกันไปตามความแตกต่างของฐานทรัพยากรและฐานของวัฒนธรรมของชนชาติที่หลากหลาย ทั้งชาติพันธุ์ ลาว เขมร กวย ไส้ แสก กะเลิง ญ้อ ผู้ไท ฯลฯ

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองของประเทศในท่ามกลางการพัฒนาประเทศตามแนวนโยบายในระยะครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา นำพาความเปลี่ยนแปลงมาสู่ชุมชนอีสานอย่างใหญ่หลวง โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เพื่อตอบสนองการพัฒนา ได้ส่งผลให้มีการบุกเบิกพื้นที่ทำกิน การขยายตัวของชุมชนออกไปจนเต็มพื้นที่ในปัจจุบัน พื้นที่ป่าของภาคอีสานที่เคยมีถึง ๖๔.๑ ล้านไร่ในปี ๒๔๙๕ หรือร้อยละ ๖๐.๓ ของพื้นที่ ถึงปี ๒๕๔๑ เหลือเพียง ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่เท่านั้น ส่งผลต่อการขาดแคลนฐานทรัพยากรในการดำรงชีพ เกิดความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ ส่งผลกระทบต่อระบบการผลิต เกิดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและปัญหาสังคมมากมายในปัจจุบัน

ประยงค์ เนตยารักษ์ และ บัณฑิต อ่อนดำ (๒๕๓๕) ได้แบ่งยุคของการพัฒนาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ป่าภาคอีสาน ซึ่งมีความสัมพันธ์กับนโยบายของรัฐ ออกเป็น ๓ ยุค คือ ยุคบ้านป่า(ก่อนปี ๒๕๐๐) ยุคเปิดป่า (๒๕๐๐ - ๒๕๒๐) และยุคปิดป่า (๒๕๒๑ - ปัจจุบัน)^{๑๓}

(๑) ยุคบ้านป่า (ก่อนปี ๒๕๐๑) เป็นยุคที่ยังมีพื้นที่ป่ามาก มีประชากรน้อย นโยบายรัฐยังเปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้าไปบุกเบิกป่าเป็นพื้นที่ทำกินได้อย่างเสรี ชาวบ้านอีสานที่เดินทางจากชุมชนเดิมเพื่อแสวงหาที่ดินทำกินใหม่ที่อุดมสมบูรณ์เพื่อดำรงชีวิตแบบเศรษฐกิจยังชีพ บางชุมชนอพยพมาเพราะหนีภัยสงคราม ภัยจากโรคระบาดหรือความอดอยากขาดแคลน มาตั้งเป็นชุมชนขนาดเล็กหรือเป็นคุ้มบ้าน เป็นกลุ่มเครือญาติหรือเพื่อนบ้านสนิท จับบองพื้นที่ตามความจำเป็นของครอบครัวประมาณ ๔-๕ ไร่ โดยคนในชุมชนยอมรับสิทธิการครอบครองกันเอง มีการปกครองควบคุมกันเองในชุมชน โดยรัฐไม่ได้รับรองสิทธิ์หรือการควบคุมปกครองเป็นทางการ

(๒) ยุคเปิดป่า (๒๕๐๐ - ๒๕๒๐) เป็นยุคที่รัฐเริ่มส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ข้าวโพด ปอ มันสำปะหลังและอ้อย ชาวอีสานมีการอพยพจากชุมชนเดิมมากขึ้น เพื่อแสวงหาที่ดินปลูกพืชเศรษฐกิจ ทั้งในลักษณะบุกเบิกเองและซื้อที่ดินจากคนที่อยู่ก่อน ในยุคนี้มีนโยบายสำคัญคือ การให้สัมปทานตัดไม้(เริ่มเมื่อปี ๒๕๑๑) มีการตัดถนนเข้าไปในป่า จึงมีความสะดวกในการเดินทางและการขนส่งผลผลิต ประกอบกับนโยบายการปราบไข้มาลาเรียได้ผล ได้ส่งเสริมให้ชาวบ้านเข้าไปตั้งชุมชนในเขตป่ามากขึ้น เศรษฐกิจชุมชนเริ่มมีการผลิตเพื่อขายและใช้เงินซื้อสินค้าอุปโภคและบริโภคจากภายนอกมากขึ้น แต่ก็ยังอิงการเก็บผลผลิตจากป่าเพื่อการยังชีพอย่างสำคัญ ด้านการครอบครองที่ดินมีขนาดแปลงใหญ่มากขึ้น แต่เป็นลักษณะกรรมสิทธิ์ที่ชุมชนยอมรับกันเองเหมือนยุคบ้านป่า ด้านการปกครอง รัฐเริ่มเข้าไปจัดระเบียบการตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการมากขึ้น ปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งคือ การมีนโยบายด้านความมั่นคงเพราะมีการปราบปรามคอมมิวนิสต์ และการดูแลผลประโยชน์จากการทำไม้ในแปลงสัมปทานของรัฐ ปัจจัยเหล่านี้มีผลให้พื้นที่ป่าภาคอีสานถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว

(๓) ยุคปิดป่า (๒๕๒๑ - ปัจจุบัน) จากการเปิดสัมปทานทำไม้และการครอบครองบุกเบิกพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในระยะที่ผ่านมา ส่งผลให้ป่าไม้ถูกทำลายลงไปมาก รัฐจึงเริ่มมีมาตรการที่เข้มงวดในการ “อนุรักษ์และฟื้นฟูป่า” โดยมีแบบแผนคือ การผลักดันอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ จัดการในรูปแบบหมู่บ้านป่าไม้ มีการประกาศพื้นที่อนุรักษ์ทับซ้อนลงไปบนพื้นที่ทำกินของชาวบ้านและส่งเสริมการปลูกป่า โดยให้ภาคธุรกิจเอกชนเช่าที่ดินป่าสงวนในราคาไร่ละ ๑๐ บาทต่อปี นาน ๓๐ ปี เป็นยุคที่รัฐได้ใช้อำนาจในการจัดการควบคุมอย่างเข้มงวด

^{๑๓} ส่วนเสน่ห์ จามริก และยศ สันติสมบัติ (๒๕๓๕) ได้แบ่งช่วง ๓ ยุค แตกต่างกันคือ ยุคบ้านป่า (ก่อนปี ๒๕๑๓) ยุคบุกเบิกป่า (๒๕๑๓-๒๕๒๗) และยุคอนุรักษ์ป่า(๒๕๒๗ -ปัจจุบัน) โดยพิจารณาปัจจัยในการแบ่งอย่างเดียวกันคือ ความคลี่คลายของนโยบายรัฐ (เสน่ห์ จามริก และยศ สันติสมบัติ, ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา, ๒๕๓๕)

จนเกิดภาวะขัดแย้งรุนแรงขึ้นในหลายพื้นที่ ด้านระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำกิน รัฐไม่ยอมรับสิทธิดั้งเดิมที่ชุมชนยอมรับกันเอง เศรษฐกิจของชุมชนเริ่มถดถอยมากขึ้น เพราะมีพื้นที่ทำกินน้อยลง เป็นเศรษฐกิจที่ขึ้นอยู่กับระบบตลาดและสังคมภายนอกมากขึ้น มีความสัมพันธ์กับป่าน้อยลง

จะเห็นได้ว่า ชาวชุมชนอีสานที่ทำกินและตั้งถิ่นฐานในเขตป่า จาก “บุกรุกเบิก” ในยุคบ้านป่าและยุคเปิดป่า เมื่อถึงยุคที่ ๓ กลับกลายเป็นผู้ “บุกรุก” ทำลายป่าที่นำรังเกียจไปทันที กลายเป็นจำเลยทางสังคม และจะต้องถูกจัดการอย่างเฉียบขาดจากอำนาจรัฐ ซึ่งต่อมามีมาตรการ นโยบาย กฎระเบียบต่างๆ จากรัฐขึ้นมา เพื่อจัดการกับผู้ที่ยึดอยู่ใน “เขตป่า” ซึ่งรัฐประกาศทับซ้อนลงไปในพื้นที่ทำกินและตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านในภายหลัง เช่น โครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม(คจก.๒๕๓๓-๒๕๓๕)

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้พื้นที่ป่าภาคอีสานลดลง คือ

(๑) การให้สัมปทานป่า ป่าภาคอีสานเริ่มมีการให้สัมปทานโดยมติดคณะรัฐมนตรี วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๑๑ (ประยงค์ เนตยารักษ์และบัณฑิต อ่อนดำ, ๒๕๓๕) ให้สัมปทานแก่ผู้ทำไม่เป็นเวลา ๓๐ ปี แต่ละแห่งมีพื้นที่ประมาณ ๑๕๖,๒๕๐ ไร่ เมื่อถึงปี ๒๕๓๐ (มีการยุติการให้สัมปทานไม่ทั่วประเทศในปี ๒๕๓๑) มีพื้นที่สัมปทานป่าภาคอีสานทั้งสิ้น ๓๘.๖ ล้านไร่ แยกเป็น ๕ โครงการ คือ โครงการตัดไม้กระยาเลย(๓๐ ล้านไร่) ป่าโครงการเพื่อการใช้สอยแบบเอนกประสงค์ ป่าโครงการรถไฟ(ไม้หมอน) ป่าโครงการฟืน-ถ่านและป่าโครงการเพื่อการอุตสาหกรรม ช่วงเวลาที่มีการให้สัมปทานมากที่สุดคือ ระหว่างปี ๒๕๑๕ - ๒๕๑๗ ผู้รับสัมปทานรายใหญ่ที่สุดคือ บริษัททำไม้ในจังหวัดต่างๆ

การให้สัมปทาน แม้มีระเบียบให้ผู้ตัดไม้ต้องปลูกไม้ทดแทนตามหลักวิชาการ แต่ในความจริงมีการปลูกทดแทนและการบำรุงรักษาป่าน้อยมาก ทั้งผู้รับสัมปทานยังลักลอบตัดไม้ที่ไม่ได้รับสัมปทานและกระบวนการตัด ปลูกไม้ ได้สร้างความเสียหายแก่สภาพป่า และที่สำคัญคือถนนเพื่อการขนส่งไม้ได้นำพาให้ชาวบ้านเข้าไปบุกรุกเบิกจองพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจที่รัฐบาลส่งเสริมในช่วงเวลาเดียวกันได้อย่างสะดวก พื้นที่ป่าอีสานจึงลดลงอย่างรวดเร็วด้วยกระบวนการนี้

(๒) การสร้างเขื่อน การสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับ ๑ - ๒ เช่น เขื่อนอุบลรัตน์ เขื่อนจุฬาภรณ์ เขื่อนสิรินธร เขื่อนลำพระเพลิง ฯลฯ ต้องใช้พื้นที่ป่า พื้นที่ทำกินและพื้นที่อาศัยของชุมชนเป็นพื้นที่อ่างเก็บน้ำ เขื่อนขนาดใหญ่ ๙ เขื่อนในภาคอีสาน มีพื้นที่เก็บกักน้ำประมาณ ๘ แสนไร่ และมีการอพยพชาวบ้านออกจากเขตน้ำท่วมประมาณ ๑๕, ๑๓๐ ครอบครัว ไปอยู่ในนิคม ซึ่งก็ต้องใช้พื้นที่ป่า คนอยู่ในนิคมไม่ได้เพราะที่ดินทำกินไม่สมบูรณ์และไม่เพียงพอ ก็ต้องหนีไปบุกรุกเบิกป่าแห่งใหม่ การสร้างเขื่อนยังต้องมีการตัดถนนซึ่งต้องทำลายป่าและถนนก็ยังเป็นสิ่งชักจูงให้คนเข้าไปบุกรุกเบิกป่าเป็นที่ทำกินเพิ่มขึ้นไปอีก

(๓) การส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจ ทั้งข้าว มันสำปะหลัง ปอ อ้อย ข้าวโพด จากปี ๒๕๐๔ - ๒๕๓๑ พื้นที่ปลูกข้าวภาคอีสานเพิ่มจาก ๑๕.๔ ล้านไร่เป็น ๒๙.๑ ล้านไร่ มันสำปะหลังจาก ๓๒,๐๐๐ ไร่ เพิ่มเป็น ๕.๙ ล้านไร่ ข้าวโพด ๓๒๙,๐๐๐ ไร่ เป็น ๓ ล้านไร่ ส่วนปอและอ้อยขยายตัวไม่มากนัก ขึ้นอยู่กับราคาตลาดและโรงงาน โดยสรุปพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจขยายจาก ๑๗ ล้านไร่ในปี ๒๕๐๔ เป็น ๓๙.๖ ล้านไร่ ในปี ๒๕๓๑ การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเกิดขึ้นช่วงเดียวกับการสัมปทานป่า เพราะชาวบ้านบุกเบิกป่า หลังจากมีการสัมปทานป่าดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

(๔) การเพิ่มขึ้นของประชากร จาก ๙ ล้านคนในปี ๒๕๐๓ เป็น ๑๙.๓ ล้านคนในปี ๒๕๒๑ ยังมีปัจจัยสำคัญคือ การคมนาคมที่สะดวกขึ้น ชาวบ้านสามารถใช้เป็นเส้นทางในการอพยพไปบุกเบิกที่ดินทำกินและตั้งถิ่นฐานใหม่ ทั้งการสามารถราบไ้มาลาเรียได้ยิ่งเอื้อให้มีการบุกเบิกป่าได้ง่ายขึ้น

(๕) นโยบายความมั่นคง คือ นโยบายการปราบคอมมิวนิสต์ โดยที่รัฐสนับสนุนให้มีการตัดถนน การตัดไม้ทำลายป่า ทำลายที่กำบัง หลบซ่อน ของพลพรรคคอมมิวนิสต์ และบางเขตรัฐส่งเสริมราษฎรเข้าไปบุกเบิกตั้งหมู่บ้านเป็นพื้นที่กันชน

จะเห็นได้ว่า ปัจจัยหลักที่ผลักดันให้พื้นที่ป่าภาคอีสานลดลงก็คือ มาตรการและนโยบายรัฐนั่นเอง ด้วยในยุคแรกที่รัฐเร่งเพิ่มผลผลิตทางด้านการเกษตร เช่น ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ ๑ ตั้งเป้าหมายการเติบโตของผลผลิตเกษตรไว้ที่ ๔ % จึงมีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและสนับสนุนส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ชาวอีสานก็ตอบสนองตามการชี้นำดังกล่าวเป็นอย่างดี แต่ในที่สุดผลกระทบที่เกิดขึ้น คนที่รับชะตากรรมโดยตรงที่สุดก็คือ คนอีสานนั่นเอง

๔.๑.๓ สถานการณ์ป่า – ที่ดินภาคอีสานในปัจจุบัน ข้อมูลจากการสำรวจทรัพยากรป่าไม้ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๑ ด้วยภาพถ่ายดาวเทียมของกรมป่าไม้ พบว่า ทั้งประเทศพบพื้นที่ป่าไม้เหลืออยู่ ๘๑,๐๗๖,๔๒๘ ไร่ หรือร้อยละ ๒๕.๒๘ ของเนื้อที่ประเทศ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเนื้อที่ป่าไม้เหลืออยู่เพียง ๑๓,๑๑๔,๙๔๘ ไร่หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาค มีปริมาณน้อยกว่าภาคอื่น ๆ

สถานการณ์ด้านทรัพยากรป่าไม้ของภาคอีสาน กล่าวได้ว่าได้เข้าสู่ภาวะวิกฤตรุนแรง ดังจะเห็นได้จากอัตราการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรป่าไม้ในแต่ละช่วงเวลา โดยในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ มีพื้นที่ป่าไม้ทั้งสิ้น ๔๔,๓๑๕,๐๐๐ ไร่ หรือร้อยละ ๔๑.๙๔ ของพื้นที่ภาค ลดลงเหลือเพียงประมาณ ๑๓.๑๑ ล้านไร่ หรือร้อยละ ๑๒.๔๓ ของพื้นที่ภาค ในปี พ.ศ. ๒๕๔๑ จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้มากที่สุดตามลำดับในภาคอีสาน ได้แก่ จังหวัดอุบลราชธานี ชัยภูมิ เลย นครราชสีมา อุตรดิตถ์ สกลนคร มุกดาหารและขอนแก่น แต่จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้ต่อพื้นที่มากที่สุดคือ จังหวัดมุกดาหาร ร้อยละ ๓๑.๑๗ ของพื้นที่จังหวัด รองลงมาได้แก่ จังหวัดเลย ชัยภูมิ และ

อุบลราชธานี จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าไม้น้อยที่สุด คือ มหาสารคาม เพียงร้อยละ ๐.๖๒ ของพื้นที่จังหวัด

รัฐได้กำหนดเขตป่าสงวนแห่งชาติในพื้นที่ภาคอีสานจำนวน ๓๕๓ ป่า และในพื้นที่ป่าสงวนดังกล่าว รัฐได้กำหนดเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ๑๐ แห่ง รวมเนื้อที่ ๓,๑๔๐,๑๓๗ ไร่ อุทยานแห่งชาติ ๒๔ แห่ง รวมเนื้อที่ ๖,๓๓๙,๘๖๖ ไร่ เขตห้ามล่าสัตว์ป่า ๑๐ แห่ง รวมเนื้อที่ ๓๘๒,๘๓๘ ไร่ จากการสำรวจการถือครองและใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่าไม้ของศูนย์ปฏิบัติการแก้ไขปัญหาในพื้นที่ป่าไม้ปี ๒๕๔๔ พบว่า มีการครอบครองทำประโยชน์ในพื้นที่ป่าไม้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งสิ้น ๖๖,๓๒๖ ครัวเรือน รวมเนื้อที่ ๑,๕๘๓,๕๑๐ ไร่ เฉลี่ยเนื้อที่ถือครอง ๒๓.๘๗ ไร่ ต่อ ๑ ครอบครัวยุคนี้ ในอนาคตจะมีแนวโน้มเกิดความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ภาคอีสานเพิ่มขึ้นอีก เนื่องจากการเตรียมประกาศเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมายป่าไม้ในพื้นที่ต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งจะนำมาสู่ปัญหาการทับซ้อนสิทธิกับที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัย และสิทธิการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชนโดยรอบพื้นที่ป่านั้น ๆ ในที่สุด

ภายใต้นโยบายที่มุ่งส่งเสริมเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ที่รัฐได้มุ่งนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด โดยเฉพาะตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติ ปี พ.ศ. ๒๕๒๘ ที่จำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์เป็นป่าอนุรักษ์ ร้อยละ ๑๕ และป่าเศรษฐกิจ ร้อยละ ๒๕ เพื่อเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ให้ได้ร้อยละ ๔๐ ของพื้นที่ประเทศ นโยบายดังกล่าวมีเจตนาเพื่อให้เอกชนสามารถเข้าถึงสิทธิในการปลูกไม้เศรษฐกิจจำพวกยูคาลิปตัสเพื่อเป็นวัตถุดิบในอุตสาหกรรมเยื่อกระดาษ โดยการเช่าที่ป่าสงวนแห่งชาติในราคาถูก (อัตราไร่ละ ๑๐ บาทต่อปี ระยะเวลา ๓๐ ปี) ทั้งรัฐได้ส่งเสริมภาคเอกชนปลูกไม้โตเร็ว เช่น การจัดตั้งสำนักงานส่งเสริมการปลูกป่าภาคเอกชนตามคำสั่งกรมป่าไม้ที่ ๓๐๑ / ๒๕๒๙ ลงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๙ กลุ่มทุนในประเทศไทยได้ก่อตั้งบริษัทปลูกสร้างสวนป่าและอุตสาหกรรมไม้ไทย – ญี่ปุ่นขึ้น เพื่อส่งเสริมการปลูกยูคาลิปตัสในพื้นที่ ๙ จังหวัดของประเทศไทย และกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้จัดทำแผนประสานความร่วมมือสี่ภาคเพื่อพัฒนาการเกษตร (ด้านป่าไม้) หรือที่เรียกว่าโครงการสี่ประสาน เป็นต้น

ในช่วงดังกล่าว รัฐบาล เอกชนและรัฐวิสาหกิจ ได้เข้าดำเนินการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติหลายแห่ง กระทั่งเกิดการลุกขึ้นต่อสู้เรียกร้องสิทธิของชาวบ้านในหลายจังหวัด เช่น กรณีป่าโนนใหญ่ จ.ศรีสะเกษ ,ป่าดงใหญ่ จ.บุรีรัมย์, ป่าดงน้ำคำ จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น แต่รัฐยังคงยืนยันและส่งเสริมการปลูกไม้โตเร็วอย่างต่อเนื่อง ภายใต้การผลักดันของกลุ่มทุนผลิตเยื่อกระดาษ กระทั่งนำมาสู่การดำเนินโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติเสื่อมโทรม(คจก.) โดยคณะรัฐมนตรีมีมติอนุมัติในวันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๓๔

โครงการ คจก.ได้กำหนดแผนแม่บทให้เริ่มดำเนินการในพื้นที่ภาคอีสานก่อน มีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งสิ้น ๖๔ หน่วยงาน โดยกองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน (กอ.รมน.) และกรมป่าไม้ เป็นหน่วยงานหลัก ดำเนินการในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติของภาคอีสาน

จำนวน ๓๕๒ ไร่ ในปีงบประมาณ ๒๕๓๔ ได้กำหนดพื้นที่เป้าหมายจำนวน ๒๑ ไร่ ๑๗ จังหวัด เนื้อที่ ๔๕๘,๒๕๐ ไร่ แผนงานหลัก ได้แก่ การจัดที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย การสำรวจ การถือครองที่ดิน การจำแนกพื้นที่การใช้ประโยชน์จากที่ดินป่าไม้ ซึ่งนำมาสู่การอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยเดิมไปทับซ้อนกับพื้นที่ชุมชนอื่น และเกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง แล้วนำพื้นที่ที่ย้ายชาวบ้านออกจำนวน ๒ ใน ๓ ส่วน ไปให้เอกชนปลูกยูคาลิปตัส ซึ่งทำให้เกิดกระแสการคัดค้านของชาวบ้านภาคอีสานอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา กระทั่งยกเลิกโครงการไปในที่สุดเมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๓๕

ตลอดระยะเวลา ๑๐ ปีหลังโครงการ คจก. นโยบายรัฐยังมุ่งเน้นนโยบายอนุรักษ์ป่าและการปลูกเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง ซึ่งก่อให้เกิดความขัดแย้ง เกิดข้อพิพาทระหว่างรัฐกับชุมชนมากและรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ

จากการวิจัยเชิงสำรวจโครงการศึกษาและสำรวจข้อพิพาทและความขัดแย้งปัญหาที่ดินในประเทศไทย ระยะที่ ๑: ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยปราโมทย์ ผลภิญโญ พบว่า^{๑๔} มีกรณีพิพาทเรื่องที่ดินทั้งสิ้น ๑,๙๓๔ เรื่อง กระจายอยู่ในพื้นที่ ๑๙ จังหวัดของภาคอีสาน โดยมีกรณีพิพาทเรื่องการใช้ประโยชน์ในที่ดินสาธารณะประโยชน์มากที่สุด จำนวน ๑,๕๖๘ เรื่อง มีลักษณะและประเภทปัญหาทั้งสิ้น ๙ ประเภท

(๑) การประกาศเขตป่าทับซ้อนพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัย ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิทธิในที่ดินของชาวบ้านที่เคยถือครองทำประโยชน์ในที่ดินดังกล่าว ซึ่งปรากฏว่ามีหลักฐานการถือครองทำประโยชน์ อาทิ สด.๑ นส.๓, นส.๓ก, ใบเสียภาษีบำรุงท้องที่(ภบท.) หรือไม่มีเอกสารหลักฐานแต่มีสภาพการทำประโยชน์ในที่ดินดังกล่าว ซึ่งหากเป็นพื้นที่อนุรักษ์จะมีความเข้มข้นในการบังคับใช้มากกว่าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติและป่าไม้ถาวรตามมติคณะรัฐมนตรี จึงก่อให้เกิดกรณีการจับกุมดำเนินคดีชาวบ้าน การอพยพโยกย้าย ไล่หรือชาวบ้านออกจากที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัย รวมทั้งการทำลายพืชผลทางการเกษตร และหวงกั้นการเข้าใช้ประโยชน์ในพื้นที่ พบใน ๑๘ จังหวัด คือ ชัยภูมิ มุกดาหาร อุบลราชธานี ร้อยเอ็ด นครพนม สกลนคร ขอนแก่น เลย กาฬสินธุ์ หนองคาย หนองบัวลำภู ศรีสะเกษ อุดรธานี อำนาจเจริญ สุรินทร์ มหาสารคาม บุรีรัมย์ นครราชสีมา รวมพื้นที่ ๑,๗๙๐,๒๘๔ ไร่ จำนวนผู้เดือดร้อนประมาณ ๑๔,๗๒๙ ราย

(๒) การปลูกป่าและทำสวนป่าที่ส่งผลกระทบต่อประชาชน เกิดจากการปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสโดยหน่วยงานรัฐคือกรมป่าไม้ รัฐบาลกิจ คือองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ และการอนุญาตให้เอกชนเข้าใช้ประโยชน์ปลูกป่าในเขตพื้นที่ป่าสงวน ซึ่งกระทบสิทธิการจัดการและใช้ประโยชน์ของชุมชนท้องถิ่น พบใน ๙ จังหวัด คือ ยโสธร สุรินทร์ ขอนแก่น ร้อยเอ็ด สกลนคร อุบลราชธานี กาฬสินธุ์ ศรีสะเกษ บุรีรัมย์ พื้นที่ ๑๖๗,๘๗๖ ไร่

^{๑๔} โครงการศึกษาและสำรวจข้อพิพาท ความขัดแย้งปัญหาที่ดินในประเทศไทย ระยะที่ ๑ : ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยปราโมทย์ ผลภิญโญและคณะ, มปป.

(๓) ความขัดแย้งการใช้ประโยชน์ในที่ดินสาธารณะ พบใน ๑๓ จังหวัด คือ ร้อยเอ็ด ขอนแก่น อุดรธานี อำนาจเจริญ กาฬสินธุ์ บัรรัมย์ ชัยภูมิ มหาสารคาม มุกดาหาร หนองคาย อุบลราชธานี สกลนคร นครพนม พื้นที่ ๔๙,๗๓๗ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๒,๗๙๕ ราย

(๔) ความขัดแย้งการใช้ประโยชน์ในที่ดินราชพัสดุ พบใน ๒ จังหวัดคือ สกลนคร บัรรัมย์ พื้นที่ ๒,๒๖๕ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๑๔ ราย

(๕) การให้สัมปทานทำประโยชน์ในที่ดินของรัฐและเอกชน พบใน ๒ จังหวัดคือ มหาสารคาม ชัยภูมิ พื้นที่ ๒๒๘ ไร่ ๒ งาน ๓๓ ตารางวา

(๖) ปัญหาการใช้ประโยชน์ในที่ดินทหาร พบใน ๒ จังหวัดคือ หนองบัวลำภู และ อุบลราชธานี พื้นที่ ๔๔,๓๘๘ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๑,๑๖๔ ราย

(๗) การออกเอกสารสิทธิ์โดยมิชอบตามกฎหมาย พบใน ๓ จังหวัดคือ นครราชสีมา อุดรธานีและสุรินทร์ มี ๖ กรณีปัญหา

(๘) การใช้ประโยชน์ในที่ดินของเอกชน พบใน ๗ จังหวัด คือ มุกดาหาร อุบลราชธานี อำนาจเจริญ บัรรัมย์ หนองคาย สุรินทร์และสกลนครมี ๙ กรณีปัญหา

(๙) ปัญหาการจัดสรรที่ดินของรัฐ พบในจังหวัดขอนแก่นพื้นที่ ๓,๒๐๐ ไร่ ผู้เดือดร้อน ๑๗๘ ราย

นโยบายใหม่ที่จะส่งผลต่อการสูญเสียพื้นที่ป่าธรรมชาติในภาคอีสานและจะสร้างความขัดแย้งเรื่องที่ดินตามมาในอนาคต ก็คือ นโยบายปลูกยางพาราและนโยบายแปลงสินทรัพย์เป็นทุน นโยบายแปลงสินทรัพย์เป็นทุน ได้รับการพิจารณาเห็นชอบจากคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ๒๕๔๖ โดยให้แปลงสินทรัพย์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับป่าไม้และที่ดินได้แก่ ที่ดินในความรับผิดชอบของ สปก. โดยเร่งจัดทำข้อมูล ตรวจสอบการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ที่ได้ สปก.ไปแล้ว ๒๑.๘๙ ล้านไร่ และเร่งออก สปก.เพิ่ม ๒๐.๙๖ ล้านไร่ และที่ดินในความรับผิดชอบของกรมป่าไม้ กรมอุทยาน และ ออป.เพื่อการปลูกป่าเศรษฐกิจ โดยใช้พื้นที่ป่าตาม พรบ.ป่าไม้ ๒๕๔๔ ที่อยู่นอกเขตป่าถาวร ๓.๙ ล้านไร่ พื้นที่ป่าถาวร ๑๐.๕ ล้านไร่ และพื้นที่ปลูกสร้างสวนป่าของ ออป. ๘๐๐,๐๐๐ ไร่ นโยบายแปลงทรัพย์สินเป็นทุนเริ่มบังคับใช้วันที่ ๑ มกราคม ๒๕๔๗

และมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๔๖ ได้ให้ความเห็นชอบการขยายพื้นที่ปลูกยางพาราและอนุมัติโครงการปลูกยางพาราเพื่อยกระดับรายได้และความมั่นคงให้แก่เกษตรกรในแหล่งปลูกยางใหม่ ระยะที่ ๑ (ปี ๒๕๔๗-๒๕๔๙) เป้าหมาย ๑,๐๐๐,๐๐๐ ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ๗๐๐,๐๐๐ ไร่และภาคเหนือ ๓๐๐,๐๐๐ ไร่ คุณสมบัติผู้เข้าร่วมโครงการ จะต้องมียี่ดดินของตนเอง ที่ดินที่รัฐจัดสรรให้ ที่ดินเช่าจากรัฐ และมีหลักฐานแสดงการครอบครองหรือแสดงกรรมสิทธิ์ โดยรัฐจะสนับสนุนต้นยาง ๙๐ ต้นต่อไร่ ผ่านสำนักงานกองทุนสงเคราะห์การทำสวนยาง และเกษตรกรมีสิทธิกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์(ธ.ก.ส.) ในวงเงินกู้ไม่เกิน ๕,๓๖๐ บาทต่อไร่ โดยแบ่งจ่ายเป็นงวด ๆ ในระยะเวลา ๖ ปี ปัจจุบันหลายพื้นที่เริ่มมีปัญหาการทำลายป่าธรรมชาติและที่ดินหลุดมือเป็น

ของนายทุนแล้ว เช่นกรณีป่าดงชุมคำ จ.อุบลราชธานี ซึ่งมีพื้นที่กว่า ๓๐,๐๐๐ ไร่ และ ๑ ใน ๓ ของพื้นที่เป็นป่าหัวไร่ปลายนา หลังจากคณะรัฐมนตรีอนุมัติโครงการปลูกยางพารา ๑ ล้านไร่ ที่ป่าหัวไร่ปลายนานาถูกขายต่อให้กับนายทุน ข้าราชการในพื้นที่ เพื่อปลูกยางพารา ปัจจุบันเกือบทั้งหมดของพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนานาถูกเปลี่ยนเป็นยางพารา

๕.๑.๔ ผลกระทบและการเคลื่อนไหวของชุมชน ในทุกฐานปัญหาที่กล่าวถึงแล้ว มีการเคลื่อนไหวของกลุ่มผู้เดือดร้อนจากชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ เพื่อผลักดันเรียกร้องให้รัฐและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้แก้ปัญหา ซึ่งส่วนใหญ่จะมีความยืดเยื้อแก่งแย่งเพราะติดปัญหาเชิงโครงสร้าง โดยเฉพาะทิศทางและแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่รวมศูนย์อยู่ที่หน่วยราชการ โดยไม่มีการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น ในที่นี้จะนำเสนอความเคลื่อนไหวที่สำคัญ คือ

๕.๑.๔.๑ การเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างสวนป่า

(๑) การคัดค้านในช่วงเริ่มโครงการปลูกสวนป่า ชาวบ้านในหลายพื้นที่ได้มีการคัดค้านการปลูกสร้างสวนป่ายุคาลิปตัสในช่วงเริ่มต้นการดำเนินงานของหน่วยงานที่รับผิดชอบปลูกสร้างสวนป่านั้นๆ ซึ่งจะอยู่ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๔ - ๖ (พ.ศ. ๒๕๒๐ - ๒๕๓๔) ทั้งนี้ พื้นที่ดำเนินการจะทับซ้อนกับพื้นที่ที่ราษฎรถือครองทำประโยชน์อยู่แล้ว หรือเป็นที่สาธารณะที่ประชาชนใช้ประโยชน์ร่วมกัน การคัดค้านของชาวบ้านจะเป็นไปเพื่อให้ยุติโครงการปลูกสร้างสวนป่าโดยเด็ดขาด หรือห้ามให้มีการขยายพื้นที่ปลูกสร้างสวนป่าออกไปอีก ผลปรากฏว่า หน่วยงานที่รับผิดชอบจะสามารถปลูกสร้างสวนป่าได้ส่วนหนึ่ง แต่ไม่เต็มพื้นที่ที่ได้กำหนดไว้ในโครงการ พื้นที่ลักษณะดังกล่าวเช่น ป่าหนองเยาะ จ.สุรินทร์ ป่าดงนาฮี - คีแลน ป่าดงชุมคำ จ.อุบลราชธานี ป่าดงเค็ง จ.ร้อยเอ็ด สวนป่าคอนสาร จ.ชัยภูมิ เป็นต้น วิธีการต่อสู้ของชาวบ้านจะเป็นการคัดค้านในพื้นที่เป็นหลัก เช่น การรวมกลุ่มขัดขวางการปลูกสวนป่า การยื่นหนังสือหรือเข้าพบตัวแทนรัฐบาล การบุกหรือถอนต้นยูคาลิปตัสหรือแม้กระทั่งการบุกทำลายเรือนเพาะชำกล้าไม้ สำนักงานสวนป่า เป็นต้น

(๒) การคัดค้านภายหลังจากโครงการปลูกป่าได้ดำเนินการแล้ว จะสืบเนื่องมาจากการต่อสู้คัดค้านในช่วงแรกที่ไม่สามารถยุติโครงการได้ทั้งหมด ทำให้มีพื้นที่สวนป่าคงเหลืออยู่ ชาวบ้านจะเข้าร่วมติดตามปัญหาเพื่อให้รัฐบาลดำเนินการยกเลิกสวนป่าแล้วนำที่ดินมาจัดสรรให้กับประชาชนที่เคยครอบครองทำประโยชน์มาก่อนการปลูกสร้างสวนป่า การรวมกลุ่มของชาวบ้านในช่วงนี้จะเริ่มในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ เป็นต้นมา และส่วนใหญ่เข้าร่วมกับสมัชชาคนจนในปี พ.ศ. ๒๕๓๙ โดยมีมติคณะรัฐมนตรีให้ความเห็นชอบเกี่ยวกับแนวทางการแก้ไขปัญหา ซึ่งมีหลายกรณีชาวบ้านสามารถยกเลิกสวนป่าและเข้าทำประโยชน์ในที่ทำกินเดิมได้ เช่น ป่าดงมะไฟ จ.ยโสธร สวนป่าโพธิ์ชัย จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น

ผู้ที่มีบทบาทเป็นที่ปรึกษาขององค์กรชาวบ้านในการรณรงค์แก้ปัญหา ในช่วงนี้ คือ องค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งได้ให้การสนับสนุนในเรื่องข้อมูลทางนโยบาย การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างพื้นที่ การพัฒนาระบบฐานข้อมูลปัญหาและ ผลกระทบ การวางแผนการแก้ไขปัญหาและการจัดการทรัพยากรในระดับพื้นที่ เช่น โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ มูลนิธิอาสาสมัครเพื่อสังคม สมาคมสิทธิและเสรีภาพของประชาชน โดยดำเนินการในนาม “คณะทำงานศึกษาปัญหาป่าไม้ภาคอีสาน” และพัฒนามาเป็น “โครงการป่าชุมชน” ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๓๑ ขณะเดียวกันองค์กรชาวบ้านในพื้นที่ต่างๆ ที่ประสบความเดือดร้อนก็มีการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายในนาม “คณะกรรมการชาวบ้านอนุรักษ์ป่าภาคอีสาน” จำนวน ๙ พื้นที่ ๖ จังหวัด โดยการต่อสู้ในช่วงดังกล่าวมีข้อเรียกร้องสำคัญ คือการยกเลิกการปลูกสร้างสวนป่าในพื้นที่ต่างๆโดยเด็ดขาด

ในหลายกรณีชาวบ้านได้จัดสรรพื้นที่บางส่วนที่สามารถยับยั้งการขยายพื้นที่ปลูกยูคาลิปตัสจัดการในรูปแบบ “ป่าชุมชน” ซึ่งถือเป็นรูปธรรมที่ตอบโต้วิถีคิดการจัดการพื้นที่ฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้ของประเทศไทยอย่างสำคัญ ทั้งในเชิงการกำหนดยุทธศาสตร์การจัดการพื้นที่ทรัพยากรที่มุ่งส่งเสริมภาคธุรกิจเอกชนรายใหญ่เป็นด้านหลัก และวิธีการปลูกสร้างที่มุ่งเน้นเฉพาะไม้โตเร็ว ภายใต้รูปแบบการปลูกสร้างสวนป่าขนาดใหญ่ (Plantation) โดยไม่ให้ความสำคัญกับพันธุ์ไม้ท้องถิ่น

๕.๑.๔.๒ การต่อต้านโครงการ คจก. โครงการคจก. ได้นำมาสู่การลุกขึ้นต่อต้านของชาวบ้านในพื้นที่ภาคอีสานอย่างกว้างขวาง มีการลุกขึ้นมาต่อต้านการไล่รื้ออพยพชาวบ้านในระดับพื้นที่ มีการชุมนุมของผู้เดือดร้อนระดับจังหวัด และในที่สุดก็มีการรวมตัวกันระดับภาค ในนาม “คณะกรรมการชาวบ้านแก้ไขปัญหาที่ดินทำกิน ๓๖ ป่าภาคอีสาน” มีการเคลื่อนไหวใหญ่ใหญ่โดยการชุมนุมและเดินเท้าทางไกลในกลางปี ๒๕๓๕ ท่ามกลางรัฐบาลที่มาจากการรัฐประหาร (อานันท์ ปันยารชุน) กระทั่งโครงการถูกยกเลิกในที่สุดเมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๓๕ จากนั้นเครือข่ายชาวบ้านได้ร่วมกันก่อตั้ง “สมัชชาชาวนาชาวไร่อีสานเพื่อรับรองสิทธิที่ดินทำกินและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ” (สดท.) ขึ้นเพื่อเป็นกลไกในการติดตามการคืนถิ่นของแต่ละพื้นที่

ระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๓๖ – ๒๕๓๙ ภายหลังจากยกเลิกโครงการ คจก. สมัชชาชาวนาชาวไร่อีสานฯ ได้มีการจัดกลไกในการติดตามปัญหาร่วมกับรัฐในแต่ละจังหวัดและระดับพื้นที่ ซึ่งผลการดำเนินงานโดยส่วนมากไม่มีความก้าวหน้า เป็นเพียงการบรรเทาปัญหาความเดือดร้อน เช่น การผ่อนผันให้มีการทำประโยชน์และอยู่อาศัยในที่ดินเดิมได้เท่านั้น กระทั่งมีการชุมนุมและเจรจาร่วมกับตัวแทนรัฐบาลหลายครั้ง ในอีกด้านหนึ่งรัฐบาล นายชวน หลีกภัย ได้มีมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน ๒๕๓๘ ยกเลิกมติคณะรัฐมนตรีวันที่ ๘ กันยายน ๒๕๓๖ เรื่องการยกเลิกให้เอกชนเช่าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติปลูกยูคาลิปตัส และมีมติคณะรัฐมนตรี

วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๓๖ เรื่องการแก้ไขพระราชบัญญัติสวนป่า พ.ศ. ๒๕๓๕ โดยให้มีการปลูกป่าที่สามารถครอบคลุมไปถึงไม้โตเร็วได้ ซึ่งถือเป็นการกลับมาอีกครั้งของการส่งเสริมการปลูกสร้างสวนป่ายุคาลิปตัส

ภายหลังจากการต่อต้านอย่างหนักของประชาชนและพันธมิตร นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๑ เป็นต้นมา ในส่วนขององค์กรประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการ ได้ร่วมกันยกย่องพระราชบัญญัติป่าชุมชนขึ้น ในปี พ.ศ. ๒๕๓๖ พร้อมๆกับการรณรงค์เรื่องป่าชุมชนในพื้นที่ต่างๆทั่วภาคอีสาน โดยการจัดตั้งกองทุนป่าชุมชนอีสานขึ้นเพื่อสนับสนุนกิจกรรมดังกล่าวขึ้น กระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ สมัชชาชาวนาชาวไร่ อีสาน ได้เข้าร่วมกับสมัชชาคนจน และมีการรณรงค์ติดตามปัญหาในช่วงต้นปี พ.ศ. ๒๕๓๙ ช่วงรัฐบาลนายบรรหาร ศิลปอาชา ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยการรณรงค์ครั้งนั้นได้มีมติคณะรัฐมนตรีวันที่ ๒๒ เมษายน ๒๕๓๙ เป็นกรอบแนวทางการแก้ไขปัญหของสมัชชาคนจน ๔๗ กรณี

ต่อมาอีกหลายรัฐบาล ปัญหาป่า-ที่ดินในภาคอีสานยังเป็นปัญหาที่ดำรงอยู่อย่างยืดยาว การเคลื่อนไหวของชาวบ้านผู้เดือดร้อนยังคงดำเนินไปในวงจรเดิมๆ คือการรวมตัวเคลื่อนไหว ต่อรอง มีการเจรจากับรัฐบาล ได้มติดคณะรัฐมนตรี มีการแต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อแก้ปัญหา แต่เจ้าหน้าที่ระดับล่างไม่ร่วมแก้ปัญหาโดยอ้างข้อระเบียบต่างๆ ที่ไม่สามารถปฏิบัติได้ กระทั่งเปลี่ยนรัฐบาล บางรัฐบาลได้เปลี่ยนมติดคณะรัฐมนตรีและระเบียบที่เกี่ยวข้อง ยิ่งสร้างอุปสรรคในการแก้ไขปัญหามากขึ้น หลายกรณีที่ผู้นำชาวบ้านถูกจับกุมดำเนินคดี ขบวนการชาวบ้านหลายแห่งเริ่มอ่อนล้าท้อแท้เลิกราจากการต่อสู้ไปก็มี ปรากฏการณ์เช่นนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความยิ่งใหญ่ของระบบราชการไทยที่ครอบงำและผูกขาดอำนาจการจัดการทรัพยากรและการจัดการสังคมไว้อย่างรวมศูนย์ และสะท้อนให้เห็นสถานะของสิทธิอำนาจของชุมชนท้องถิ่นที่ยังต้องบุกเบิกถากถางสร้างสรรค์กันอีกมาก

ทิศทางการจัดการป่าที่ดินยังเป็นเช่นเดิม รัฐได้พลิกแพลงการจัดทำโครงการสู่การทำที่ละพื้นที่จัดการที่ละส่วน ชาวบ้านผู้เดือดร้อนแต่ละที่ที่ต้องเผชิญกับการคุกคามของอำนาจรัฐอันใหญ่โตด้วยลำพังแต่ก็มีความพยายามรวมตัวกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรอง เช่น สมัชชาคนจนซึ่งก็เป็นไปด้วยความยากลำบาก กรณีพื้นที่บ้านโนนปาก่อซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยของโครงการสิทธิชุมชนศึกษา นี้ เป็นตัวอย่างที่สำคัญ

๕.๑.๔.๓ ความเคลื่อนไหวของชุมชน กรณี “ป่าชุมชน” ในขณะที่สถานการณ์ป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งจัดการโดยภาครัฐลดจำนวนลงอย่างมาก ขณะเดียวกันพบว่าภาคชุมชนมีการจัดการป่าชุมชน ดังนี้

จากการศึกษาป่าชุมชนใน ๑๕ จังหวัดในภาคอีสาน ได้แก่ ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย ศรีสะเกษ อำนาจเจริญ อุบลราชธานี มหาสารคาม สุรินทร์ มุกดาหาร สกลนคร ร้อยเอ็ด ยโสธร นครพนม หนองคายและเพชรบูรณ์ ภายใต้ “โครงการศึกษาและจัดทำ

ระบบฐานข้อมูลการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” พบว่า มีทั้งป่าชุมชนที่ริเริ่มจัดตั้งโดยชุมชน จัดตั้งโดยหน่วยงานรัฐและที่เกิดจากความร่วมมือกันระหว่างภาครัฐและชุมชน

จำนวนพื้นที่ป่าชุมชนภาคอีสานที่อยู่ในทะเบียนรายชื่อป่าชุมชนของรัฐ จากพื้นที่ ๑๕ จังหวัด กรมป่าไม้ให้การรับรองและขึ้นทะเบียนเป็นป่าชุมชน รวมทั้งให้การสนับสนุนตั้งแต่ปี ๒๕๓๐-๒๕๔๗ พบว่าจังหวัดที่มีพื้นที่ป่าชุมชนมากที่สุดคือ จังหวัดมุกดาหาร คิดเป็นพื้นที่ทั้งหมด ๔๔,๐๙๓ ไร่สำหรับจังหวัดที่มีพื้นที่ป่าชุมชนน้อยที่สุดคือจังหวัดร้อยเอ็ด คิดเป็น ๗,๑๕๑ ไร่ ขณะที่จังหวัดหนองคายมีป่าชุมชนอยู่ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์มากที่สุดคือ ๕,๒๕๐ ไร่ และจากข้อมูลทั้งหมดจะเห็นได้ว่า ในพื้นที่เป้าหมายมีจำนวนหมู่บ้านที่รัฐบาลริเริ่มให้มีการจัดการป่าชุมชนทั้งสิ้น ๓,๔๓๒ หมู่บ้าน และเป็นไปตามแบบการจัดการป่าชุมชนของกรมป่าไม้ จำนวนหมู่บ้านที่อยู่ในพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งทำการสำรวจโดยส่วนส่งเสริมและจัดการป่าชุมชน ตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๓๐-๒๕๔๗ พบว่า มีจำนวนหมู่บ้านที่อยู่ในพื้นที่อนุรักษ์เพียง ๑๘ หมู่บ้านใน ๕ จังหวัด คือ ขอนแก่น ยโสธร หนองคาย อำนาจเจริญและอุบลราชธานี คิดเป็นพื้นที่ ๗,๕๗๙ ไร่

ส่วนป่าชุมชนที่ริเริ่มจัดตั้งและกำหนดกฎระเบียบโดยชุมชน แต่ไม่อยู่ในทะเบียนรายชื่อป่าชุมชนของกรมป่าไม้ ป่าชุมชนเหล่านี้ส่วนมากมีพัฒนาการและประวัติยาวนานในการรักษาพื้นที่ป่าไม้ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นแหล่งทรัพยากรป่าไม้ที่สามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่ชุมชนในท้องถิ่นของตนเองในลักษณะต่าง ๆ ภายใต้วัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันของแต่ละชุมชน ผลการรวบรวมป่าชุมชนในพื้นที่ ๑๕ จังหวัด พบว่า จำนวนหมู่บ้านที่มีการจัดการป่าชุมชน โดยการริเริ่มของชุมชนมีทั้งสิ้น ๕๔๗ หมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่ ๒๒๖,๖๙๑ ไร่ โดยพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าที่ไม่ใช่พื้นที่ป่าตามกฎหมายของกรมป่าไม้ ได้แก่ ป่าหัวไร่ปลายนา ป่าดอนปู่ตา ป่าช้า ที่สาธารณประโยชน์ ที่ธรณีสงฆ์ เป็นต้น จังหวัดสุรินทร์มีจำนวนหมู่บ้านที่จัดการป่าชุมชนมากที่สุดคือ ๒๒๐ หมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่ ๗๕,๘๗๑ ไร่ ขณะที่มุกดาหารมีการจัดการป่าชุมชนโดยองค์กรชุมชนเพียง ๑ หมู่บ้าน ครอบคลุมพื้นที่ ๙๘๖ ไร่

จังหวัดขอนแก่น นครพนม มหาสารคาม หนองบัวลำภู อุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ ยโสธร อำนาจเจริญ เพชรบูรณ์ มีพื้นที่ป่าชุมชนที่ชาวบ้านเป็นผู้ริเริ่มอยู่ในพื้นที่ซ้ำซ้อนกับพื้นที่ที่ได้รับการรับรองจากกรมป่าไม้ แสดงให้เห็นว่าป่าชุมชนของชาวบ้านในบางพื้นที่กรมป่าไม้มองรับในด้านการจัดการป่าชุมชนขององค์กรชาวบ้าน แต่ขณะเดียวกันในบางพื้นที่มีการจัดการป่าชุมชน แต่หน่วยงานของรัฐไม่จัดเป็นป่าชุมชนของจังหวัด^{๑๕}

^{๑๕} เอกสารประกอบการสัมมนาเครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน ,๑๕-๑๖ มีนาคม ๒๕๔๗ ,กองเลขานุการเครือข่ายป่าชุมชนภาคอีสาน

ภาพประกอบที่ ๖ ผลกระทบจากนโยบายการจัดการน้ำของรัฐ

๕.๒ สถานการณ์น้ำอีสาน

๕.๒.๑ การจัดการน้ำในความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมือง ปัญหาการจัดการทรัพยากรน้ำในประเทศไทยเกิดขึ้นพร้อมกับการเปลี่ยนระบบการผลิตการเกษตร อาจจะนับเริ่มได้ตั้งแต่ในสมัยของสนธิสัญญาเบาริ่งในรัชกาลที่ ๔ สนธิสัญญานี้ทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยต้องเข้าสู่วงจรของระบบทุนนิยม และทำให้ไทยต้องเปลี่ยนแบบแผนการผลิตครั้งใหญ่ ด้วยการเร่งพัฒนาด้านกลไกการเพื่อรองรับการผลิตพืชเป็นสินค้าออก ในปี พ.ศ. ๒๔๔๕ กรมคลองหรือในปัจจุบันคือ กรมชลประทาน หน่วยงานสร้างเขื่อนที่เก่าแก่ที่สุดของรัฐไทยถูกก่อตั้งขึ้นมา และโครงการชลประทานขนาดใหญ่สมัยใหม่ก็ถูกวางแผนนำเอาระบบการชลประทานแบบใหม่เข้ามาใช้ในการผลิตทางการเกษตร เป็นผลให้มีการปลูกข้าวเพื่อการส่งออกมากขึ้นในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง มีการสร้างระบบชลประทานเพื่อขยายพื้นที่ปลูกข้าวออกไปอย่างรวดเร็ว

หลังการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ – อุบลราชธานี (ปี ๒๔๔๓-๒๔๗๓) ได้ก่อให้เกิดการลำเลียงขนส่งสินค้าจากอีสานสู่ภาคกลาง เกิดการขยายตัวทางด้านการผลิตอย่างรวดเร็ว การทำนาเพื่อขายข้าวได้ผลักดันให้เกิดการพัฒนาชลประทานขนาดย่อมขึ้นทั่วไปในภาคอีสาน โดยการสร้างทำนบกั้นลำน้ำสาขาต่างๆ และบุกเบิกที่ดินในการทำนา

ต่อมาภายใต้แผนพัฒนาประเทศฉบับที่ ๑ ตั้งแต่ปี ๒๕๐๔ เป็นต้นมา เพื่อวางแผนเศรษฐกิจและสังคมอย่างมีแผนและจุดเน้นที่สำคัญอย่างหนึ่งของแผนพัฒนานี้ก็คือ การจัดโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคม และอัตราการขยายตัวโดยรวมของรายได้และการผลิต สหรัฐอเมริกาและธนาคารโลกได้ทุ่มเทสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐาน ถนนทาง เพื่อเป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตสู่ศูนย์กลางของประเทศ มีการผลิตไฟฟ้า ตั้งโรงงาน และตามมาด้วยระบบชลประทาน ซึ่งส่งผลให้เกิดการขยายตัวของระบบชลประทานสมัยใหม่ เช่น เขื่อนขนาดใหญ่ ระบบคลองส่งน้ำ การเปลี่ยนระบบชลประทานดั้งเดิมจากฝายไม้เป็นฝายคอนกรีต และการใช้เครื่องสูบน้ำ ในการนี้ รัฐบาลได้ทุ่มเทงบประมาณจำนวนมากเพื่อการพัฒนาแหล่งน้ำระบบให้สร้างเขื่อน ๗ เขื่อน ภายในปี ๒๕๐๙ คือ เขื่อนลำพระเพลิง เขื่อนลำปาว เขื่อนน้ำพอง เขื่อนน้ำพุง เขื่อนลำโดมน้อย เขื่อนลำตะคอง และเขื่อนน้ำอูน (สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์, ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ๒๕๔๑; ๕๔-๕๕) ก็ได้มีการขยายการปลูกข้าวเพื่อส่งออกและพืชเศรษฐกิจอื่นๆ เช่น ปอ ข้าวโพด ยาสูบ ฝ้าย อ้อย มันสำปะหลัง ฯลฯ ครอบคลุมไปทั่วประเทศ

ในยุคแผนพัฒนาเศรษฐกิจ พื้นที่ภาคอีสานได้ถูกวางแผนขึ้นให้เป็นแหล่งปลูกพืชเศรษฐกิจอายุสั้น ป่าไม้ถูกบุกเบิกเปลี่ยนสภาพเป็นไร่นาอย่างรวดเร็ว จนปัจจุบันเหลือพื้นที่ป่าสมบูรณ์เพียงร้อยละ ๑๒.๕๙ เท่านั้น เมื่อป่าไม้ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำและน้ำซับตามธรรมชาติถูกทำลายลง ประกอบกับลักษณะดินซึ่งส่วนใหญ่เป็นดินร่วนปนทราย ซึ่งไม่สามารถเก็บกักน้ำได้ ด้านล่างเป็นดินดานที่อยู่ตื้น น้ำซึมผ่านได้ยาก ปริมาณน้ำผิวดินและน้ำใต้ดินจึงมีน้อย

จนกระทั่งภาคอีสานได้กลายเป็น ดินแดนแห่งความแห้งแล้ง หรือเกิดภาวะแล้งซ้ำซาก หรือเกิดอุทกภัยในฤดูน้ำหลาก ผลประการเหล่านี้ได้กลายมาเป็นเหตุและความเป็นมาของการพัฒนาแหล่งน้ำด้วยโครงการขนาดใหญ่, ขนาดกลางและขนาดเล็กนับได้หลายพันโครงการในเวลาต่อมา

จากสภาพการณ์ที่ประเทศไทยมีพรมแดนติดต่อกับบริเวณที่เคยเป็นกลุ่มประเทศอินโดจีนของฝรั่งเศส ได้แก่ ลาว เวียดนาม และเขมร ซึ่งมีการขยายตัวของลัทธิคอมมิวนิสต์ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จึงทำให้ประเทศไทยกลายเป็นดินแดนที่มีความสำคัญอย่างยิ่งทางยุทธศาสตร์ในการต่อต้านคอมมิวนิสต์ เหตุดังกล่าวทำให้สหรัฐอเมริกาซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจผู้ทรงอิทธิพลในระยะหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ได้แผ่อิทธิพลเข้ามายังภูมิภาคเขตนี้อย่างเป็นเป้าหมายสำคัญ ส่งผลให้ประเทศไทยร่วมมือกับสหรัฐอเมริกาในหลาย ๆ ด้าน ทั้งการเมือง เศรษฐกิจ และการทหารในเวลาต่อมา

ความร่วมมือดังกล่าวสหรัฐอเมริกาได้ส่งคณะทำงานมาสำรวจความต้องการทางด้านเศรษฐกิจและวิทยาการของไทย และการให้ความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจแก่ไทย เช่น การสร้างถนนหนทางและปรับปรุงด้านชลประทาน การลงนามในความตกลง ๓ ฉบับ เกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนทางการศึกษาและวัฒนธรรม ความร่วมมือทางเศรษฐกิจและวิทยาการ และความช่วยเหลือด้านการป้องกันประเทศในปี ๒๔๙๓ และการทำสนธิสัญญาป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEATO) เมื่อปี ๒๔๙๗ เป็นต้น

ความร่วมมือและข้อตกลงทั้งหมดมีเป้าหมายสำคัญเพื่อสร้างเสถียรภาพความมั่นคงและความมั่นใจให้แก่สหรัฐอเมริกาและไทยเอง ในการจะหยุดยั้งการเจริญเติบโตของลัทธิคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง^{๑๖} เป็นข้อตกลงที่สำคัญชิ้นหนึ่ง ที่เกิดขึ้น

^{๑๖} แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง เป็นแผนการภายใต้ “คณะกรรมการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง” ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ๒๕๐๐ โดยความร่วมมือของรัฐบาล ๔ ประเทศ คือ ไทย ลาว เขมรและเวียดนาม ภายใต้การผลักดันและการสนับสนุนของคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งเอเชียและแปซิฟิก (ESCAP) ของสหประชาชาติ โดยมีธรรมนูญ (STATUTE) กำหนดอำนาจหน้าที่ร่วมกัน มีตัวแทนของแต่ละประเทศเป็นองค์คณะกรรมการ สหประชาชาติเสนอแนะให้คณะกรรมการมี “ที่ปรึกษา” เพื่อช่วยพิจารณาให้คำปรึกษาในเรื่อง “เทคนิคระดับสูง” เป็นวิศวกรที่มีชื่อเสียงระดับนานาชาติ จากประเทศผู้เป็นสปอนเซอร์สำคัญ เช่น อังกฤษ อเมริกา ญี่ปุ่น สวิสเซอร์แลนด์ ฝรั่งเศส ฯลฯ ที่ปรึกษาช่วยเหลือทั้งด้านเทคนิค สังคม รวมทั้งการเงินด้วย ต่อมามีความเคลื่อนไหวสำคัญ คือ เกิด “ปฏิญญาร่วมว่าด้วยหลักการใช้น้ำในลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง” และ “แผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง” ฉบับแรกเมื่อปี ๒๕๑๓ จนถึงปี ๒๕๑๘ เกิดความไม่สงบทางการเมืองในอินโดจีน แผนการต่าง ๆ ถูกระงับไปชั่วคราว เริ่มมีการรื้อฟื้นความสำคัญของคณะกรรมการแม่น้ำโขงขึ้นมาใหม่หลังปี ๒๕๓๐ (เดือนเมษายน ๒๕๓๘ ได้จัดทำความตกลงใหม่ว่าด้วยความร่วมมือในการพัฒนาลุ่มแม่น้ำโขงอย่างยั่งยืน โดยความตกลงดังกล่าวกำหนดหลักการเพื่อการใช้ทรัพยากรน้ำจากระบบของแม่น้ำโขง รูปแบบองค์กร การบริหารซึ่งเกี่ยวกับการประสานงานระหว่างประเทศสมาชิก แผนงานหลักเพื่อดำเนินงานใน ๓ เรื่อง คือ แผนงานการพัฒนาลุ่มน้ำโขง แผนงานการใช้น้ำในลุ่มน้ำโขง และแผนงานด้านสิ่งแวดล้อม) และมีโครงการสิทธิชุมชนศึกษา ภาคอีสาน

จากมูลเหตุจูงใจดังกล่าว เป็นข้อตกลงด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ ด้านโครงการสาธารณูปโภคพื้นฐาน เป็นข้อตกลงเพื่อผลประโยชน์ทางด้านการเมืองและการทหาร ได้ทำให้มีการสร้างถนน ยุทธศาสตร์ตลอดจนเขื่อนผลิตไฟฟ้า ซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญทางเศรษฐกิจหลายโครงการ

การสร้างเขื่อนในแม่น้ำโขงและลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขงในประเทศลุ่มน้ำโขงตอนล่าง เป็นแผนงานหนึ่งตามแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง ที่รับเอาแนวคิดการจัดการน้ำจากประเทศผู้ให้ความช่วยเหลือทางการเงิน และเทคนิควิชาการที่มีบทบาทอยู่ในคณะกรรมการแม่น้ำโขง จึงทำให้แม่น้ำสาขาของแม่น้ำโขงตอนล่างฝั่งไทยถูกสร้างเขื่อนขึ้น ตามแผนงานพัฒนาลุ่มน้ำโขง มากกว่าประเทศเพื่อนบ้านอื่น ๆ โครงการเหล่านี้ คือ โครงการเขื่อนห้วยโง้ง, ห้วยหลวง ตอนบน, น้ำอูน, น้ำพุง, อุบลรัตน์ (น้ำพอง), ลำปาว, จุฬารัตน์ (น้ำพอง), ลำตะคอง, ลำพระเพลิง, สิรินคร (ลำโดมน้อย), ท่งสัมฤทธิ์ (ฝายพิมาย), มูลบน , ลำแซะ, ลำนางรอง, น้ำก่ำ และ ปากมูล เป็นต้น

บทสรุปที่สำคัญอันหนึ่งที่กำลังย่างก้าวเข้าสู่ถึงศตวรรษของแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขงนั้น คือ นโยบายการจัดการน้ำในประเทศในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงล้วนเกาะติดอยู่กับความช่วยเหลือและรูปแบบแนวคิดจากต่างประเทศทั้งสิ้น ทั้งความช่วยเหลือในรูปแบบเงินและเทคนิควิชาการต่าง ๆ ล้วนถูกรวบจำเบ็ดเสร็จทุกขั้นตอน

๕.๒.๒ โครงการ โขง ซี มูล โครงการโขง ซี มูล ซึ่งถือกำเนิดขึ้นมาจากความต่อเนื่องกับแผนพัฒนาลุ่มน้ำโขง ด้วยความหวังจะได้น้ำจากการผันน้ำโขงเข้ามาขยายพื้นที่ชลประทาน ในภาคอีสานนั้น ก็เป็นอีกโครงการหนึ่งที่รับเอารูปแบบการจัดการน้ำมาจากประเทศที่ให้ความช่วยเหลือทางการเงินและเทคนิควิชาการ อย่างประเทศออสเตรเลียและสหรัฐอเมริกาที่มีประสบการณ์การจัดการน้ำจากลุ่มน้ำเมอร์เลย์ – ดาร์ลิง และแม่น้ำโคโลราโด

โครงการโขง ซี มูล มีองค์ประกอบของโครงการเป็นตัวเขื่อน ฝาย สถานีสูบน้ำด้วยไฟฟ้า คลองผันน้ำ คันดินกั้นน้ำและคลองส่งน้ำ ประกอบด้วยโครงการย่อยหลายโครงการสามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่การเกษตรได้ประมาณ ๔.๙๘ ล้านไร่ ครอบคลุมพื้นที่ ๑๕ จังหวัด ยกเว้นจังหวัดนครพนม สกลนคร และหนองบัวลำภู กำหนดแผนการพัฒนา ๓ ระยะ รวม ๔๒ ปี (๒๕๓๕ - ๒๕๗๖) ระยะที่ ๑ (๙ ปี) ๒๕๓๕ - ๒๕๔๔ ระยะที่ ๒ (๑๖ ปี) ๒๕๔๕ - ๒๕๖๐ ระยะที่ ๓ (๑๗ ปี) ๒๕๖๑ - ๒๕๗๖ ใช้งบประมาณทั้งสิ้น ๒๒๘,๐๐๐ ล้านบาท วัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาพื้นที่ชลประทานบนลุ่มน้ำมูล ซี และลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำโขงบางส่วน โดยการสร้าง

บทบาทในการชี้้นำการพัฒนาในภูมิภาคลุ่มน้ำโขงอยู่ในปัจจุบัน ภายใต้การชี้้นำอย่างเข้มข้นจากประเทศมหาอำนาจและองค์กรการเงิน เช่น ธนาคารโลก และธนาคารพัฒนาแห่งเอเชีย (ADB) (สำนักงานพลังงานแห่งชาติ, ๒๕๓๒)

เชื่อมกันการผันน้ำโขงข้ามลุ่มน้ำเข้ามายังลุ่มน้ำชีมูล โดยส่วนประกอบทั้ง ๓ ระยะ จะใช้น้ำภายในประเทศเพียง ๗๓๔,๕๔๐ ไร่(รวมการปรับปรุงระบบชลประทานเดิมของเขื่อนลำปาว ๓๐๕,๐๐๐ ไร่ ด้วย) ที่เหลือนอกจากนั้นจะใช้น้ำโขงถึง ๔,๒๗๒,๐๕๐ ไร่

กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์ ฯ ได้เสนอโครงการโขง ชี มูล ต่อคณะรัฐมนตรีในคราวประชุมคณะรัฐมนตรีสัญจร ที่จังหวัดขอนแก่น สมัยพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ๒๕๓๒ ซึ่งคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้ดำเนินโครงการโขง ชี มูล โดยให้ดำเนินการให้บรรลุผลสำเร็จเป็นรูปธรรมภายใน ๓ ปี (๒๕๓๓ - ๒๕๓๕) ในวงเงินประมาณ ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท และให้เริ่มงานสำรวจและศึกษาความเหมาะสมโครงการทันที

ต่อมาคณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๓๗ ให้กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน กระทรวงวิทยาศาสตร์ ฯ ทำตามแผนพัฒนาระยะที่ ๑ เฉพาะขั้นตอนที่ ๒ ซึ่งเป็นการพัฒนาโดยใช้น้ำภายในประเทศก่อน ซึ่งประกอบด้วยการก่อสร้างเขื่อนหรืออาคารบังคับน้ำและระบบชลประทานในลุ่มน้ำมูลและชี รวม ๑๓ ตัว วงเงิน ๙,๙๙๖ ล้านบาท และโครงการระบบชลประทานรอบอ่างเก็บน้ำห้วยหลวง ๓๕๐ ล้านบาท รวมเป็น ๑๔ โครงการย่อย วงเงินทั้งสิ้น ๑๐,๓๔๖ ล้านบาท สามารถส่งน้ำให้แก่พื้นที่เพาะปลูกได้ ๕๒๕,๕๙๒ ไร่ ในระยะเวลา ๙ ปี ตั้งแต่ปี ๒๕๓๕ - ๒๕๔๓ ซึ่งปัจจุบันยังไม่แล้วเสร็จ (เครือข่ายทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมอีสาน, ๒๕๔๔)

การดำเนินงานของโครงการตั้งแต่เริ่มต้น ได้รับการทักท้วงจากนักวิชาการมาตลอดว่า จะเกิดผลกระทบมากมาย ทั้งต่อการแพร่กระจายของดินเค็ม ความเสียหายต่อระบบนิเวศของแม่น้ำที่จะถูกแบ่งออกเป็นตอน ๆ การสูญพันธุ์ของสัตว์น้ำ การแพร่กระจายของหอยบางชนิดที่เป็นพาหะโรคพยาธิใบไม้ตับ การอพยพราษฎร ฯลฯ แต่ด้วยโครงการโขง ชี มูล ถูกผลักดันจากนักการเมือง ซึ่งมุ่งหวังการหาเสียงเป็นเป้าหมายใหญ่ ไม่ได้รับฟังความคิดเห็นทางวิชาการดังกล่าว โครงการจึงได้รับการอนุมัติให้ดำเนินการมาเป็นลำดับ ตั้งแต่รัฐบาลชาติชาย ชุณหะวัณ อนุมัติงบประมาณ ๑๘,๐๐๐ ล้านบาท โดยไม่มีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม (EIA) เมื่อปี ๒๕๓๒ สมัยที่ นายประจวบ ไชยสาส์น ส.ส.พรรคประชาธิปัตย์ เป็น รมว. กระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีและพลังงาน

เมื่อมีการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมในปี ๒๕๓๕ ตามเงื่อนไข พ.ร.บ. สิ่งแวดล้อม ๒๕๓๕ กรมพัฒนาและส่งเสริมพลังงาน จึงได้ว่าจ้าง บริษัทเอเซีย คอนซัลแตนท์, บริษัทพอล คอนซัลแตนท์, บริษัท SWHF LIMMITED และ บริษัท NIPPON KOEI CO Ltd. ทำการศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อมของโครงการ

รายงานการศึกษาได้ถูกนำเสนอต่อคณะผู้ชำนาญการพิจารณารายงานการวิเคราะห์ผลกระทบด้านพัฒนาแหล่งน้ำ สำนักนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม คณะกรรมการ ฯ มีความเห็นว่า EIA โครงการโขง ชี มูล มีความไม่สมบูรณ์ตามเงื่อนไข พ.ร.บ. สิ่งแวดล้อม ทั้งยังทำรายงานด้วยการปรับเอาแผนแม่บทมาเป็น EIA คณะกรรมการผู้ชำนาญการ ฯ ตั้งข้อสังเกตไว้ ๓๐ กว่า

ประเด็น และเสนอให้มีการชะลอโครงการไว้ก่อน จนกว่าการทำ EIA จะสมบูรณ์ แต่ด้วยการผลักดันของนักการเมือง คือ นายพิศาล มูลศาสตร์สาทร พรรคความหวังใหม่ ซึ่งเป็น รมว. กระทรวงวิทยาศาสตร์ ฯ ขณะนั้น EIA โครงการโขง ชี มูล จึงผ่านการเห็นชอบของ คณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ เมื่อ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๓๖ แต่มีการตั้งเงื่อนไขให้มีการศึกษาเพิ่มเติม เรื่องผลกระทบการแพร่กระจายของดินเค็ม และให้มีการศึกษา EIA เฉพาะ เชื้อนแต่ละแห่งด้วย เพราะผลการศึกษาชุดแรกเป็นการศึกษาภาพรวมเท่านั้น

ตัวแทนองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสานหลายองค์กร ได้มีการติดตามการดำเนินโครงการโขง ชี มูล ระหว่างปี ๒๕๓๓ - ๒๕๓๖ จากการติดตามผลและรับทราบปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ จนกระทั่งได้ จัดตั้ง "โครงการทามมูล" เมื่อปี ๒๕๓๗ เพื่อทำงานส่งเสริมองค์กรชุมชนในการติดตามผลการ ดำเนินงานโครงการโขง ชี มูล โดยริเริ่มดำเนินการในปี ๒๕๓๗ ในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำมูล ตอนกลางซึ่งมี "ป่าทาม" ฝืนใหญ่ที่สุดในภาคอีสานและเป็นพื้นที่ที่จะได้รับผลกระทบจากเชื้อน ราชสีสไล-หัวนา ในโครงการโขง ชี มูล

ต่อมาในปี ๒๕๔๔ ได้มีการติดตามผลการดำเนินโครงการโขง ชี มูลระดับพื้นที่ โดยมี พื้นที่เป้าหมาย ๑๔ เชื้อน ตามพื้นที่เป้าหมายของโครงการ ซึ่งระยะเวลา ๑ ปี ที่ทำการศึกษา พบว่าปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในพื้นที่และเห็นชัดเจนที่สุด คือ เกิดการละเมิดสิทธิชุมชนในการ รับรู้ข้อมูลข่าวสารในด้านข้อมูล ผลประโยชน์, ผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากการดำเนินโครงการฯ และเกิดผลกระทบที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน คือ

(๑) การแพร่กระจายของดินเค็ม ได้แผ่ดินอีสานมีโดมเกลือขนาดใหญ่อยู่ถึง ๔,๗๐๐ ล้านตัน กระจายอยู่ในพื้นที่ ๑๗.๘ ล้านไร่ จาก EIA โครงการโขง ชี มูล โครงการจะสร้างอยู่บน พื้นที่ดินเค็ม ๖๖๐,๘๘๐ ไร่ การแพร่กระจายในพื้นที่โครงการที่ชัดเจน คือ เชื้อนหนองหาน กุมภวาปี เชื้อนวังยาง เชื้อนบ้านเขว้า เชื้อนราชสีสไล เป็นต้น สถานการณ์ในแต่ละพื้นที่มีความ แตกต่างกันไป แต่ลักษณะที่คล้ายกัน คือ การกระจายตัวของดินเค็มจะกระจายหรือผุดขึ้นเหนือ พื้นผิวดินบริเวณที่น้ำท่วมไม่ถึง เช่น ที่เชื้อนวังยาง ชาวบ้านบอกว่าเมื่อ ๑๐ ปีก่อนพื้นที่ดินเค็ม ถึงเค็มจัดที่สามารถนำมาต้มเป็นเกลือได้ ประมาณ ๓ ไร่ ปัจจุบันได้กระจายพื้นที่กว่า ๓๐ ไร่ ที่ เชื้อนบ้านเขว้า พื้นที่นาชาวบ้านมีความเค็ม แต่ก็ไม่เค็มจัดที่ทำให้ต้นข้าวตายในกรณีที่ทำนา หน้าฝน แต่เกิดปัญหาในกรณีที่น้ำน้ำจากภูมามาทำนาปรังในฤดูแล้ง ข้าว และต้นไม้นาจะยืน ต้นตาย ผลผลิตข้าวที่ได้ไม่คุ้มทุนและปัญหาที่หนักที่สุด คือ ที่เชื้อนราชสีสไลมีการกระจายตัว ของดินเค็ม น้ำเค็มอย่างกว้างขวาง

(๒) ผลกระทบต่อระบบนิเวศน์แม่น้ำ ภูมิฐานของแม่น้ำอีสานมีทั้งเป็นแก่งหิน วัง น้ำลึก หรือบริเวณบึงทาม ซึ่งลักษณะเหล่านี้เป็นระบบธรรมชาติที่มีความเชื่อมโยงกันและกัน มี ระบบหมุนเวียนธาตุอาหารตามวงจรธรรมชาติที่มีการเปลี่ยนแปลงตามฤดูกาล วิถีคิดของ

โครงการโขง ชี มูล ไม่ได้มองเห็นความสัมพันธ์เหล่านี้แต่อย่างใด ดังนั้นจึงมีการตัดสายน้ำออกเป็นตอนๆ นอกจากทำลายระบบหมุนเวียนตามธรรมชาติ ยังทำลายแหล่งทำมาหากินของคนและสัตว์อีกมหาศาลนั่นคือ ป่าทามสองฝั่งลำน้ำถูกทำลาย ปลาไม่มีที่เพาะพันธุ์ ธรรมชาติชัดเจน คือ เชื้อนชนบท ,หนองหานกุมภวาปี, ราชสีไศล, ห้วยนา, ชาติน้อย, ฝ่ายพนมไพร – ยโสธร, ลำโดมและเซบก

(๓) ผลกระทบต่อชุมชน จากการสร้างเขื่อนในพื้นที่ต่าง ๆ ได้ละเมิดสิทธิในที่ดินทำกิน ซึ่งบางพื้นที่มีการทำกินมานานและมีการสืบทอดจากบรรพบุรุษหลายชั่วคนถึงแม้จะไม่มีเอกสารสิทธิ์ใด ๆ ก็ตาม แต่โครงการไม่ได้เคารพสิทธิตามจารีตประเพณีของชุมชนนี้แต่อย่างใด ทุกพื้นที่ของโครงการได้ส่งผลกระทบต่อชาวบ้าน เช่น การสูญเสียที่ทำกิน ทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าชุมชน ได้รับค่าชดเชยที่ไม่เป็นธรรม ถูกเวนคืนที่ดิน นอกจากนี้ยังส่งผลกระทบต่อการทำมาหากิน บางครอบครัวถึงกับเปลี่ยนอาชีพ ดันรนมากขึ้น หรือมีการอพยพแรงงาน ส่งผลกระทบต่อครอบครัวหลายอย่าง ตามมา

ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ ประชาชนรอบ ๆ เขื่อนราชสีไศลในเขตอำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ อำเภอโพธิ์ทราย จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอราชสีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ได้มีการรวมกลุ่มเพื่อใช้สิทธิ์ขอข้อมูลโครงการจากทางราชการ และขอมีส่วนร่วมในการจัดการน้ำ และเสนอให้มีการกักเก็บน้ำในระดับ ๑๑๔ ม.รทก. ซึ่งเป็นระดับการกักเก็บระดับตลิ่งแม่น้ำและไม่ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ป่าทามมากนัก

แต่ทางราชการมีกระบวนการในการแก้ไขปัญหา กลับมีการเมินเฉยหรือกีดกันโต้ตอบ โดยการจัดตั้งมวลชนเพื่อต่อต้านการเรียกร้องของกลุ่มชาวบ้าน เกิดเป็นความขัดแย้งในระดับพื้นที่ตามมาอย่างหนักหน่วง

ประมาณปีพ.ศ. ๒๕๓๘ เกิดองค์กรชุมชนชื่อว่า "คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูล" (คอปม.) ซึ่งมีพัฒนาการการรวมกลุ่มจากคนอาวุโสในระดับชุมชนออกมาเรียกร้องสิทธิ การมีส่วนร่วมและให้ทางราชการรับรองสิทธิชุมชนในการจัดการป่าทาม แต่ต่อมาได้มีการเปลี่ยนกลุ่มผู้นำเป็นคนรุ่นใหม่ และประเด็นการเรียกร้องเกิดการเรียกร้องคลี่คลายพัฒนามาเป็น “ค่าชดเชย” อันเป็นการเรียกร้องสิทธิระดับปัจเจกมากขึ้น

ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ - ๒๕๔๐ คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูลร่วมกับสมัชชาคนจน มีการเรียกร้องค่าชดเชยจากการถูกน้ำท่วมพื้นที่ทำกินจนบรรลุผลสำเร็จ หลังจากนั้นราษฎรในพื้นที่กลุ่มอื่นๆ ได้รวมตัวกันเพื่อเรียกร้องค่าชดเชยมากถึง ๙ กลุ่มด้วยกัน สถานการณ์ในพื้นที่มีขบวนการแก้ไขปัญหาโดยการแบ่งแยกมวลชนให้ต่อสู้กันเอง และผู้นำภาคประชาชนเกิดการแย่งชิงการนำ ก่อให้เกิดความแตกแยกหลายกลุ่ม

ขณะที่ “เขื่อนห้วยนา” ซึ่งเป็นเขื่อนตัวที่ใหญ่ที่สุดของโครงการโขง ชี มูล สร้างกันลำน้ำมูลที่อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ อยู่ห่างจากเขื่อนราชสีไศลลงไปทางท้ายน้ำเป็นระยะทาง ๙๐ กิโลเมตรมีการก่อสร้างเสร็จในระยะไล่เลี่ยกับเขื่อนราชสีไศล แต่ยังไม่ได้เก็บกัก

น้ำ ผลกระทบและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากเขื่อนราษีไศลทำให้ชาวบ้านในพื้นที่คาดว่าจะได้รับผลกระทบจากเขื่อนห้วยนา ได้รวมตัวกันตั้งแต่ปี ๒๕๔๑ เป็นต้นมา เรียกร้องให้ยุติการก่อสร้างเขื่อนห้วยนาไว้ แล้วให้มีการศึกษาผลกระทบตามกฎหมายสิ่งแวดล้อม การเคลื่อนไหวของชาวบ้านเขื่อนห้วยนายังดำเนินไปตามหนทางเดียวกับที่เคยเกิดขึ้นที่เขื่อนราษีไศล

สรุป

ทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า ในประเทศไทยในอดีตมีความอุดมสมบูรณ์และเป็นฐานการดำรงชีวิตอย่างพอเพียง เมื่อประเทศไทยรับแรงกดดันจากการคุกคามของระบบทุนนิยม – จักรวรรดินิยมจากต่างประเทศ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงได้เกิดการปฏิรูปการเมืองการปกครอง และเกิดระบบการจัดการทรัพยากรแบบสมัยใหม่ภายใต้การชี้นำของมหาอำนาจตะวันตก และยังเพิ่มความเข้มข้นขึ้นในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ สารสำคัญของการจัดการทรัพยากรดังกล่าวคือ การสถาปนาระบบกรรมสิทธิ์รัฐเหนือทรัพยากร พร้อมกับการเกิดขึ้นของระบบกรรมสิทธิ์เอกชน อันเป็นปัจจัยสำคัญของการเติบโตของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม อีกด้านหนึ่งคือ ทิศทางการจัดการทรัพยากรด้วยวิชาการสมัยใหม่และการจัดการนั้นยังตอบสนองการเติบโตของเมืองและภาคเศรษฐกิจทุนนิยมอุตสาหกรรม

ชุมชนอีสาน ซึ่งในอดีตมีแบบแผนการตั้งถิ่นฐานอิงอยู่กับระบบนิเวศทางธรรมชาติ และมีระบบการจัดการทรัพยากรแบบพื้นบ้านเพื่อตอบสนองเศรษฐกิจแบบยังชีพ ได้รับผลกระทบสำคัญจากแนวทางการพัฒนาของรัฐดังกล่าว ตั้งแต่การสูญเสียพื้นที่ป่าอย่างรวดเร็วด้วยนโยบายการสัมปทานป่า การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ การสร้างเขื่อน นโยบายความมั่นคงยุคราบคอมมิวนิสต์และแรงกดดันจากการเพิ่มขึ้นของประชากร นับจากปลายทศวรรษ ๒๕๕๐ เป็นต้นมา ซึ่งเกิดนโยบายป่าไม้แห่งชาติและโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐเพื่อก้าวกระโดดไปสู่การพัฒนายุคใหม่ เกิดการแย่งชิงทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เกิดผลกระทบและความขัดแย้งอย่างรุนแรง และเกิดการละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมอย่างกว้างขวาง ชาวชุมชนอีสานได้ลุกขึ้นมารวมตัวต่อสู้ต่อต้านอย่างเป็นขบวนการ

ถึงปัจจุบันความขัดแย้งเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในภาคอีสานก็มีแนวโน้มจะเกิดความรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ชุมชนท้องถิ่นได้สร้างแบบแผนของการต่อสู้ ต่อรองปกป้องสิทธิด้วยวิธีการต่างๆ อย่างหลากหลายเพื่อปกป้องฐานทรัพยากรธรรมชาติ ท่ามกลางความขัดแย้งและความเคลื่อนไหว ชุมชนอีสานมีส่วนสำคัญในการสร้างสถานะของคำอธิบาย “สิทธิชุมชน” ขึ้นมาในสังคมไทยซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไป

ภาพประกอบที่ ๗ แผนที่พื้นที่วิจัยโนนปาก่อ

บทที่ ๖

ปฏิบัติการ สิทธิชุมชนอีสานในสถานการณ์ใหม่ ในพื้นที่วิจัย

การเคลื่อนไหวของสังคมไทยโดยภาพรวมซึ่งอนุวัตรตามความเปลี่ยนแปลงของโลกสมัยใหม่ได้ก่อให้เกิดภาวะการณ์ใหม่ๆ ทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง การพัฒนาบนรากฐานความคิดจากทฤษฎีการทำให้ทันสมัยอย่างประเทศตะวันตกตั้งแต่ยุคล่าอาณานิคม ยุคสงครามเย็นจนถึงปัจจุบัน ประเทศไทยได้ชี้นำ ส่งเสริมสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจภาคทุนนิยมที่เน้นการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก สร้างความจำเป็นเร่งด่วนทางเศรษฐกิจระดับประเทศ ซึ่งเป็นทิศทางในการพัฒนาตั้งแต่ยุคแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นแนวทางในการพัฒนาที่ต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมหาศาล โครงการพัฒนาเพื่อตอบสนองแนวทางดังกล่าว เช่น โครงการสร้างเขื่อนเพื่อการชลประทานและพลังงาน นโยบายเกษตรแผนใหม่เพื่อการส่งออก การให้สัมปทานไม้จากผืนป่าที่ชุมชนท้องถิ่นเคยอาศัยอยู่ในการดำรงชีพ การส่งเสริมภาคการลงทุนเพื่ออุตสาหกรรม การค้าและการบริการ การสนับสนุนการเติบโตของเมือง เหล่านี้ล้วนต้องดูดซับทรัพยากรธรรมชาติและแรงงานจากชนบทเข้ามาสนับสนุนทั้งสิ้น ผลกระทบที่สำคัญที่ปรากฏอยู่ในยุคสมัยของเราก็คือ ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งดิน น้ำ ป่า แร่ธาตุ และอากาศ เกิดช่องว่างของรายได้ มาตรฐานชีวิตระหว่างคนรวย-คนจน ช่องว่างระหว่างเมือง-ชนบท วิถีชีวิตวัฒนธรรมอันดีงามของชุมชนท้องถิ่นชนบทและชนกลุ่มน้อยถูกบั่นทอนและคุกคาม

ความขัดแย้งในการจัดการและการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับภาครัฐ-ทุน เกิดขึ้นอย่างรุนแรง เกิดความเคลื่อนไหวเพื่อคัดค้านต่อต้านของผู้ได้รับผลกระทบ

ในชุมชนท้องถิ่นอย่างกว้างขวาง กล่าวได้ว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้น คือการปะทะกันของระบบสิทธิชุมชนที่ดำรงอยู่กับระบบสิทธิของสังคมสมัยใหม่ที่มากระทบ นำพาให้เกิดการเคลื่อนไหวของชาวชุมชนท้องถิ่นที่จะปกป้องฐานทรัพยากร วิถีชีวิตและระบบศีลธรรมของพวกเขา

เศรษฐกิจทุนนิยมเกิดขึ้นได้ก็โดยการสร้างระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล การแข่งขันและลัทธิบริโภคนิยมซึ่งขัดแย้งกับระบบกรรมสิทธิ์แบบชุมชน ระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองและระบบศีลธรรมอันดีของชุมชนโดยตรง ทั้งยังต้องดึงฐานทรัพยากรและแรงงานจากชนบทเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต

ขณะที่การปกครองระบอบประชาธิปไตยแบบตัวแทนเป็นระบบที่รวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจและกำหนดแผนพัฒนาอยู่ที่ระบอบราชการที่แข็งแกร่ง และถูกรอบงำโดยอำนาจทุนเป็นระบบที่อำนาจรวมของกลุ่มคนในแต่ละชุมชนถูกทำลายลงไป เหลือแต่ความเป็น “ปัจเจกบุคคล” ที่ไร้อำนาจ

อย่างไรก็ดี ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและเคลื่อนตัวไปของสังคมใหญ่ภายใต้รัฐชาติและสังคมโลก ได้เกิดกติกา ข้อตกลงและสิทธิใหม่ๆ ของประชาชนขึ้นมากมาย โดยเฉพาะที่ได้รับการบัญญัติในรัฐธรรมนูญ เช่น สิทธิในการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วม สิทธิการประกอบอาชีพ สิทธิการรวมกลุ่ม สิทธิการชุมนุม และสิทธิของบุคคลด้านต่างๆ เช่น สิทธิในชีวิตและทรัพย์สิน สิทธิในการเดินทาง ฯลฯ แต่ที่สุดแล้ว สำหรับชาวชุมชน คนยากจน คนชายขอบ มักถูกละเลย และสิทธิเหล่านี้ถูกละเมิดอย่างง่ายดายเสมอ พวกเขามักถูกสะกดให้อยู่ภายใต้ความกลัวที่จะเข้าถึงและใช้สิทธิเหล่านี้ และกลไกรัฐก็ไม่เคยแยแสที่จะปกป้องคุ้มครอง ที่สำคัญก็คือ กลไกรัฐนั่นเองที่ เป็นผู้ละเมิดสิทธิเหล่านี้เสียเอง

อีกด้านหนึ่ง เขาได้เรียนรู้และตระหนักว่า แท้จริงแล้วชุมชนท้องถิ่นคือผู้มีความชอบธรรมในการใช้ประโยชน์ ดูแลและจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เขาได้ใช้เป็นฐานการดำรงชีวิตในฐานะ “ผู้มาก่อน” ท่ามกลางภาวะขัดแย้งต่อภัยคุกคามจากภายนอก สำนักแห่ง “สิทธิชุมชน” ที่แฝงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชนปรากฏตัวออกมาอย่างเด่นชัดและถูกใช้เป็นเครื่องต่อสู้กับสิ่งคุกคามจากภายนอก การเรียนรู้ค้นพบปัญหาและศักยภาพของตนเองของชาวชุมชนเป็นไปบนวิถีของการเผชิญหน้ากับปัญหาคุกคาม เกิดขึ้นบนการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เรียนรู้จากประสบการณ์ที่อื่น เรียนรู้จากการค้นหาพันธมิตรต่างๆ และเป็นการเรียนรู้แบบรวมหมู่

บนการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ปัญหา เขาพบว่าระบบการเมืองปกติซึ่งเขาใช้ชีวิตร้องเรียนต่อหน่วยงานราชการตามลำดับขั้นนั้น ถึงที่สุด ไม่สามารถตอบสนองการแก้ไขปัญหาของพวกเขาได้ พวกเขาต้องสร้างรูปแบบการเคลื่อนไหวนอกกระบวนเพื่อสร้างช่องทางใหม่ๆ ในการแก้ไขปัญหา ขณะเดียวกัน เขาก็ได้เรียนรู้ว่า การต่อสู้ต่อรองกับการคุกคามภายนอกอย่างได้ผล ก็ต้องสร้างความเข้มแข็งภายในด้วย ทั้งด้านคน ความรู้ กระบวนการเรียนรู้ การรวมกลุ่ม การ

สร้างเครือข่าย และการสร้างทางเลือกในการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างยั่งยืน

ต่อไปนี้เป็น การนำเสนอปรากฏการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัยทั้ง ๓ พื้นที่ ซึ่งจะอธิบายบริบทของพื้นที่ สถานการณ์สำคัญ ผลกระทบ ความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้น จากนั้นจะชี้ให้เห็นว่า ในสถานการณ์ใหม่ที่ชุมชนถูกละเมิดสิทธินี้ ชุมชนมีวิธีการตั้งรับต่อสู้ ต่อรองอย่างไร ที่จะปกป้อง “สิทธิชุมชน” โดยเสนอตามลำดับพื้นที่ คือ พื้นที่วิจัยบ้านโนนปาก่อ (ป่าภูสีฐาน) พื้นที่วิจัยลุ่มน้ำมูน และพื้นที่วิจัยลุ่มน้ำชี

๖.๑ พื้นที่วิจัย:บ้านโนนปาก่อ ตำบลบ้านเหล่า อำเภอดำชะอี จังหวัดมุกดาหาร

บ้านโนนปาก่อ มีประวัติก่อตั้งเป็นหมู่บ้านมาตั้งแต่ปี ๒๔๙๖ ผ่านประวัติศาสตร์แห่งการบุกเบิกถากถาง สร้างสรรค์ชุมชนขึ้นมาจาก “ยุคบ้านป่า” ซึ่งมีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ โดยการเลี้ยงสัตว์ หาของป่า มาสู่ยุค “เปิดป่า” ที่มีการทำไม้โดยภาคธุรกิจและการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น มันสำปะหลัง ผ่านยุคสมัยแห่งการสู้รบในสงครามคอมมิวนิสต์ หมู่บ้านขนาด ๖๓ หลังคาเรือนที่มีระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและแบบแผนการจัดการตนเองตามวิถีชุมชนท้องถิ่น เมื่อถึง “ยุคปิดป่า” มีการประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐานในปี ๒๕๓๓ บ้านโนนปาก่อจึงกลายเป็นชุมชนที่ผิดกฎหมายอยู่ใจกลางป่าอนุรักษ์แห่งนี้ ทางราชการใช้ “กฎหมาย” เข้ามาจัดการเพื่อที่จะผลักดันให้ชาวบ้านออกจากพื้นที่อาศัยและทำมาหากิน พร้อมกับชาวบ้านอื่นอีกหลายบ้านรอบป่าภูสีฐาน

จึงเกิดการรวมตัวต่อต้านนโยบายของรัฐขึ้น โดยการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องของชาวบ้าน ระหว่างปี ๒๕๓๓ - ๒๕๓๕ ผ่านช่วงการบริหารของรัฐบาลมาแล้ว ๗ รัฐบาล ซึ่งมีความเข้มงวดในการใช้อำนาจต่างกัน ถึงปี ๒๕๔๕ ได้เกิดข้อตกลงในการผ่อนผันของรัฐให้ชาวบ้านอยู่ในที่ดินทำกินและที่อยู่อาศัยเดิม โดยชาวบ้านจะไม่บุกรุกพื้นที่ทำกินเพิ่ม และให้มีการศึกษารูปแบบการอยู่ร่วมกันของคนกับป่าโดยมีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืน โดยสถาบันวิชาการ แผนการศึกษาดังกล่าวมิได้มีการปฏิบัติใดๆ

ชุมชนบ้านโนนปาก่อจึงได้ร่วมกับโครงการสิทธิชุมชนในการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการเกี่ยวกับ “สิทธิชุมชน” ในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า พัฒน่องค์ความรู้และค้นหาทางเลือกในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและส่งเสริมองค์กรชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งในการใช้สิทธิของตนอย่างชอบธรรม

ชุมชนบ้านโนนปาก่อ ที่ปรากฏโฉมหน้าอยู่ในปัจจุบัน ตั้งอยู่ในพื้นที่ป่าภูสีฐาน มี

พัฒนาการของตนเองมานับ ๕๐ กว่าปี แต่ละครอบครัวถือครองที่ดิน ๕-๒๕ ไร่ รวม ๖๙๒ ไร่ เป็นที่นา ๒๐๕ ไร่ เป็นที่ไร่ ๔๘๗ ไร่ พื้นตั้งหมู่บ้าน ๖๘ ไร่ และพื้นที่ป่าชุมชน ๙๘๖ ไร่ ทำมาหากินในวิถีชุมชนบ้านป่า ทำนา ทำไร่ เลี้ยงสัตว์และหาของป่าเป็นอาชีพหลัก

การทยอยอพยพกันเข้ามาสมทบจนเป็นชุมชนที่ใหญ่ขึ้นมีคนจากหลายพื้นที่ทั้งจาก จังหวัดมุกดาหาร จังหวัดกาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด อุดรธานี ทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ลาว ผู้ไท ข่า ญ้อและเขมร ทั้งนับถือศาสนาพุทธและศาสนาคริสต์ แต่คนโนนปาก่อผู้เคยดำรงชีวิตมาจากฐานวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมก็สามารถอยู่ร่วมกันในชุมชนใหม่แห่งนี้ได้อย่างกลมกลืน มีการแต่งงานเกี้ยวต่อเป็นสายเครือญาติกันทั้งหมู่บ้านและมีการผสมผสานทางวัฒนธรรมเป็นอย่างดี มีการจัดตั้งวัดและโบสถ์คริสต์ เป็นศูนย์รวมศรัทธาและมีโรงเรียนที่ชาวบ้านร่วมกันตั้งขึ้นเอง มีการรวมกลุ่มเป็นคณะกรรมการหมู่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์และกลุ่มธรรมชาติอื่นๆ ตามวิถีการทำมาหากินและความเชื่อของชุมชน

ชุมชนบ้านโนนปาก่อมีระบบแบบแผนการจัดการปกครองตนเองตามจารีตประเพณีที่เป็นระบบความสัมพันธ์และขอบเขตอำนาจของแต่ละคน ในการอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน มีกฎระเบียบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร เป็นกติกาของชุมชน อันได้แก่ คุณค่าความเชื่อเรื่องผี คุณธรรมตามหลักศาสนา(พุทธ,คริสต์) คุณค่าในการยึดถือผลประโยชน์ส่วนรวมร่วมกันของชุมชน คุณค่าแห่งความยุติธรรมในการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มชุมชน มีกลไกและเครื่องมือในการสืบทอดความเชื่อและรักษากติกาชุมชน คือ สถาบันวัด โบสถ์ สถาบันผู้เฒ่า พระ มรรคทายก เฒ่าจ้ำ หมอสูตร หมอธรรมและกรรมการชุมชน มีพิธีกรรม มีประเพณีฮีต ๑๒ คอง ๑๔ มีการละเล่นสรวงบุญและพิธีกรรมทางศาสนา เป็นต้น มีการกำหนดโทษและกระบวนการในการแก้ไขความขัดแย้งและการลงโทษทางสังคม เหล่านี้คือ “ระบบสิทธิ” ที่จรรโลงให้ชาวชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข

“ระบบกรรมสิทธิ์” ของชุมชน แบ่งได้เป็น

(๑) สิทธิส่วนบุคคล มีการเคารพสิทธิของ “ผู้มาก่อน” สิทธิในที่ดินทำกินและทรัพย์สินอื่น เป็นสิทธิที่ชาวบ้านยอมรับกันเองในชุมชน สิทธิส่วนบุคคลไม่ใช่สิทธิเด็ดขาด คนอื่นในชุมชนสามารถเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลนั้นได้ เช่น การเก็บหาของป่า หาปลา เก็บเห็ด และเลี้ยงสัตว์ โดยไม่เข้าไปทำลายทรัพย์สินของเจ้าของ เป็นลักษณะสิทธิเชิงซ้อน

(๒) สิทธิร่วมของคนในชุมชน ที่จะใช้และดูแลรักษาร่วมกันมีทั้งถนน วัด โรงเรียน ป่าช้า ป่าปู่ตา ป่าชุมชน สิ่งเหล่านี้มีแบบแผน กติการะบุขอบเขตของการใช้ร่วมกันอย่างแน่นอน และถือว่าทุกคนในชุมชนมี “หน้าที่” ต้องช่วยกันทะนุบำรุง รักษา

(๓) สิทธิรัฐ พื้นที่ทั้งหมดที่กล่าวมาตั้งแต่ปี ๒๕๐๖ มีฐานะเป็นพื้นที่ป่าไม้ถาวร

ของรัฐ ตามมติคณะรัฐมนตรีในปี ๒๕๒๒ ถูกประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งทั้ง ๒ ฐานะตามลำดับดังกล่าว รัฐมิได้กวดขันใดๆ และยังส่งเสริมทั้งการทำไม้และการปลูกพืชเศรษฐกิจตามนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจและนโยบายความมั่นคง ต่อเมื่อมีการประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าในปี ๒๕๓๓ รัฐกลับใช้มาตรการที่แข็งตัว แข็งกร้าวในการประกาศสิทธิครอบครองของรัฐบดทับลงบนสิทธิส่วนบุคคลและสิทธิชุมชนอย่างขาดการคิดเชิงประนีประนอมและบูรณาการใดๆ

เหตุปัจจัยสำคัญของการละเมิดสิทธิชุมชนโนนป่าก่อและหมู่บ้านอื่นๆรอบภูสีฐานคือการประกาศให้พื้นที่ป่าภูสีฐานเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า เมื่อเดือนมิถุนายน ๒๕๓๓ ซึ่งการประกาศเขตดังกล่าวได้ทับซ้อนลงไปบนพื้นที่หมู่บ้านอยู่อาศัยและพื้นที่ครอบครองเพื่อการทำกินของราษฎรมาแต่เดิม

อนึ่ง ก่อนหน้านั้น ในพื้นที่ภูสีฐาน ถูกประกาศเป็นพื้นที่ป่าไม้ถาวร(พฤศจิกายน ๒๕๐๖) ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ (สิงหาคม ๒๕๒๒) แต่ก็ไม่มีมาตรการใดๆที่เข้มงวดต่อชุมชน ต่อเมื่อประกาศเป็นเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า รัฐได้ใช้แบบแผนการขึ้นทะเบียน ผลักดันอพยพหมู่บ้านออกจากพื้นที่ ผลักดันเจ้าของที่ดินออกจากที่ทำกินเดิม จัดสรรพื้นที่ใหม่ให้ตั้ง “หมู่บ้านป่าไม้” โดยใช้ที่ดินทำกินที่ชาวบ้านหมู่บ้านอื่นทำกินอยู่ก่อนแล้ว และสนับสนุนสาธารณูปโภคต่างๆ ในพื้นที่รองรับ

มาตรการที่เข้มงวดนี้ได้สร้างความบาดหมาง ขัดแย้งขึ้นอย่างรุนแรงระหว่างรัฐกับชุมชน ความขัดแย้งยังเกิดขึ้นระหว่างประชาชนที่ยินยอมและไม่ยินยอมการจัดการของรัฐ และยังมีประเด็นขัดแย้งระหว่างเจ้าของที่ดินเดิมที่ถูกรัฐยึดมาจัดสรรให้คนใหม่ทำกินในนามหมู่บ้านป่าไม้

ชุมชนโนนป่าก่อที่ก่อตั้งชุมชนและดำรงอยู่มาก่อนการประกาศสิทธิของรัฐทุกระยะขณะนี้จึงอยู่อย่างไร้ความมั่นคง การทำมาหากินตามวิถีเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชุมชนถูกคุกคามอย่างหนักจากมาตรการของทางราชการ และสิทธิที่พึงได้รับการพัฒนาและส่งเสริมสนับสนุนจากรัฐในฐานะพลเมืองและในฐานะของความเป็นชุมชนถูกจำกัด

ชาวโนนป่าก่อจึงถูกละเมิดสิทธิในด้านต่างๆ คือ (๑) สิทธิการตั้งถิ่นฐาน (๒) สิทธิในที่ดินทำกินและการประกอบอาชีพโดยสุจริต (๓) สิทธิในชีวิตและทรัพย์สิน (๔) สิทธิในการเดินทาง (๕) สิทธิในการรับสวัสดิการจากรัฐ (๖) สิทธิในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ (๗) สิทธิในการสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน (๘) สิทธิในการพัฒนาตนเอง และ (๙) สิทธิในการเข้าถึงข้อมูลและข่าวสารทางราชการ

เมื่อเผชิญกับภัยคุกคามและการละเมิดสิทธิ ชาวชุมชนโนนป่าก่อได้แสดงออกดังนี้

(๑) **หลบหลีกและหนีการจับกุมจากเจ้าหน้าที่** โดยการหลบหนีจากการจับกุมในแต่ละกรณีที่ทำผิดจากระเบียบกฎหมายของรัฐ ซึ่งจะถูกจับกุมดำเนินคดีจากเจ้าหน้าที่

(๒) **การยินยอมและการเรียกร้องสิ่งชดเชย** มี ๙ ครอบครัวที่ยินยอมโยกย้าย ส่วน ๕๔ ครอบครัวยืนยันสิทธิและต่อสู้ด้วยวิธีอื่น การยินยอมเกิดจากความเห็นหนทางต่อสู้ แต่ก็ต่อสู้ในรอบของการยอมโยกย้าย เพื่อให้ได้รับการชดเชยอย่างเหมาะสม

(๓) **การพึ่งพาอำนาจที่เหนือกว่า** คือ การขอขึ้นทะเบียนกับหมู่บ้านอื่นหวังให้เกิดความชอบธรรมทางกฎหมายในฐานะของความเป็น “หมู่บ้าน” การไปหวังพึ่งอำนาจ ส.ส. และการยื่นฎีกา แต่ก็ไม่สำเร็จ ลักษณะนี้ถือเป็นแบบแผนความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ซึ่งก็มีอยู่ในสังคมไทยทุกระดับ

(๔) **การเคลื่อนไหวเรียกร้องด้วยสันติวิธี** โดย

(๔.๑) **การร้องเรียนต่อระบบราชการตามขั้นตอน** ซึ่งไม่ได้ผล แต่ชาวบ้านก็ได้เรียนรู้ระบบราชการ ได้สะสมความกล้าของชาวบ้านและการสร้างที่ชอบธรรมในการต่อสู้ขั้นต่อไป

(๔.๒) **การหาพลังสนับสนุน** คือ การประสานกับองค์กรเครือข่ายชาวบ้านในภาคอีสาน เช่น สมัชชาเกษตรกรรรายย่อยภาคอีสาน สมัชชาชาวนาชาวไร่อีสานฯ เพื่อสนับสนุนการต่อสู้ มีบทเรียนสำคัญคือ ทำให้เพิ่มอำนาจการต่อรอง เกิดกระบวนการเจรจาเพื่อแก้ปัญหาขึ้นในระดับพื้นที่

(๔.๓) **การรวมกลุ่มและสร้างเครือข่าย** ทั้งการรวมตัวกันระดับชุมชน ระดับเครือข่ายผู้เดือดร้อนจากหลายชุมชนรอบพื้นที่ป่าภูสีฐาน เครือข่ายกลุ่มปัญหาที่ดินในภาคอีสาน และการร่วมกับเครือข่ายระดับชาติก็คือ สมัชชาคนจน สามารถสร้างอำนาจต่อรองและเกิดการผลักดันกลไกในการแก้ปัญหาทุกระดับ

(๔.๔) **การดื้อแพ่ง** เช่น การเผชิญหน้า ขัดขวางการทำงานของเจ้าหน้าที่ การปิดถนน การกลับเข้าไปยึดที่ดินทำกินเดิมของชาวบ้านรอบป่าภูสีฐาน เป็นการตัดสินใจแบบยอมรับชะตากรรมที่จะเกิดขึ้น เช่น การถูกจับกุม แต่เกิดผลสะท้อนต่อการเร่งรัดการแก้ปัญหาในระยะถัดมา

(๔.๕) **การชุมนุม** เพื่อสื่อปัญหา ความทุกข์ยากแก่สังคม และการสร้างแรงกดดันให้รัฐบาล มีการชุมนุมทั้งในพื้นที่ ศาลากลางจังหวัด และหน้าทำเนียบรัฐบาล (ร่วมกับสมัชชาคนจน) เป็นวิธีที่ต้องลงทุนสูง ใช้ความอดทนและมีวินัย ซึ่งชาวบ้านสามารถปรับเอาวิถีชีวิตชุมชนท้องถิ่นไปใช้เป็นอย่างดี เช่น การกินอยู่อย่างเรียบง่าย ประหยัด การใช้ชีวิตรวมหมู่

แบบชุมชนในการดูแลกลุ่มและการทำกิจกรรมร่วม การใช้ประเพณีและการละเล่นท้องถิ่นเพื่อสร้างความหมายและความเข้าใจต่อสังคมและการกระตุ้นให้กำลังใจผู้ชุมนุม

(๕.๖) การเดินเท้าทางไกล เป็นกิจกรรมรณรงค์ต่อสังคม การสร้างความเห็นใจและสร้างแรงกดดันต่อรัฐ โดยเดินเท้าและขับรถไกลจากเชิงภูสีฐาน จังหวัดมุกดาหาร ไปจังหวัดขอนแก่น เพื่อเรียกร้องการแก้ไขปัญหาดินทำกิน ปลอบผู้ต้องหาและระงับหมายเรียกชาวบ้านโนนปาก่อทั้งหมดที่บ้าน เมื่อเดือนสิงหาคม ๒๕๕๔

(๕.๗) การสร้างข้อตกลงในระดับพื้นที่กับเจ้าหน้าที่ เป็นการปรับตัวยืดหยุ่น ประสานประโยชน์ ในการดำเนินวิถีของชุมชนกับการใช้อำนาจของเจ้าหน้าที่ โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐาน เช่น การเจรจาในกรณีขัดแย้งทั่วไปในพื้นที่ การชวนเจ้าหน้าที่มาร่วมงานประเพณีและงานพัฒนาของชุมชน และการกวดขันกันเองของชุมชน ที่จะควบคุมการล่าสัตว์และการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพิ่ม วิธีนี้เป็นการใช้วัฒนธรรมชุมชนแห่งการประนีประนอมในการอยู่ร่วมกับเจ้าหน้าที่ และเราอาจถือเป็นการ “สร้างพื้นที่” แห่งความเข้าใจซึ่งกันและกัน บนฐานคิดตามหลักการสันติวิธี

(๕) การสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชน

(๕.๑) การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน เช่น การตั้งกลุ่มออมทรัพย์ กองทุนข้าว กิจกรรมฉาปนกิจสงเคราะห์ ท่ามกลางการต่อสู้กับรัฐเพื่อยืนยันสิทธิของชุมชน ชาวบ้านคำนึงถึงฐานเศรษฐกิจของสมาชิกชุมชนที่ต้องอยู่รอดให้ได้ และการพัฒนาด้านเศรษฐกิจของชุมชนยังมีส่วนต่อการลดแรงกดดันที่จะต้องบุกเบิกและใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเข้มข้น การพัฒนาเศรษฐกิจยังคำนึงถึงรูปแบบการทำการเกษตรที่ยั่งยืนอนุรักษ์ทรัพยากร เช่น การทำวนเกษตร เป็นต้น

(๕.๒) การสร้างกติกาและกลไกการจัดการชุมชน มีการสร้างข้อตกลงเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อสร้างความเข้มแข็งในการควบคุมดูแลซึ่งกัน ให้เป็นไปตามทิศทางของการสร้างรูปแบบการอยู่ร่วมกับป่าอย่างยั่งยืน และความสงบเรียบร้อย ความมั่นคงปลอดภัยของชุมชน จึงเกิด “กฎกติกาชุมชน ๙ ข้อ” เช่น ห้ามตัดไม้ทำลายป่า ล่าสัตว์ ห้ามยิงปืน ห้ามขโมย ทะเลาะวิวาท ฯลฯ มีอัตรากำหนดโทษชัดเจน ชุมชนได้กำหนดแผนพัฒนาของชุมชนด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ด้านเศรษฐกิจ ด้านการศึกษาเรียนรู้ร่วมกันด้วย และสร้างกลไกสำคัญในการติดตามตรวจสอบกันเองคือ “เวทีประชุมประจำเดือน”

(๕.๓) การสร้างสรรค์แบบแผนทางวัฒนธรรม คือ การตอกย้ำเรื่องคุณค่าของการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ การตัดสินใจรวมหมู่ การเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน ใช้การขับร้องสภากัญจะเป็นสื่อด้านคุณธรรม จิตใจและการสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ การสร้างประเพณีปลูกป่า บวชป่าให้คนสำนึกบุญคุณของธรรมชาติ การใช้พิธีกรรมต่างๆ เพื่อเสริมความเข้มแข็ง

ของกระบวนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น พิธีเซ่นผีโรงหออาร์ักษ์ เป็นต้น

(๕.๔) การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น

กระบวนการวิจัยไทบ้าน สร้างความตระหนักในศักยภาพและปัญหาภายในชุมชนร่วมกัน การเข้าร่วมประชุมสัมมนาร่วมกับหน่วยงานอื่น การศึกษาดูงานเพื่อเปิดขยายการรับรู้เท่าทันสถานการณ์ภายนอก เรียนรู้กฎหมาย นโยบายและความเปลี่ยนแปลงต่างๆ และการแลกเปลี่ยนกันอย่างจริงจังในการประชุมประจำเดือน

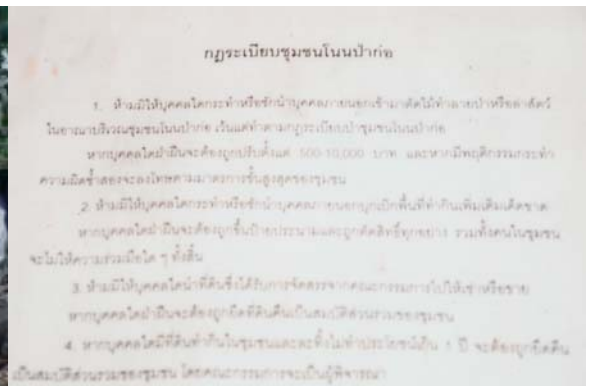
(๖) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ด้วยค่านึงว่าความชอบธรรมของการอยู่และทำกินในเขตป่า ชุมชนจะต้องสามารถสร้างแบบแผนของการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน เพื่อสร้างการยอมรับต่อสังคมและรัฐ เป็นภาวะท้าทายของการดำรงอยู่ของชุมชนบ้านโนนปาก่อ ชาวบ้านโนนปาก่อจึงเรียนรู้อย่างจริงจังโดยการศึกษาดูงาน กลับมาสรุปวางแผนและมีการจัดการที่ดิน มีการจัดสรรที่ดินทำกินใหม่ ไม่เกินครอบครัวละ ๑๕ ไร่ ผู้มีน้อยกว่านั้นไม่กำหนดขั้นต่ำ และมีการจัดการป่าชุมชนโดยทำขอบเขตพื้นที่ชัดเจน ๙๘๖ ไร่ มีกฎกติกาในการใช้ประโยชน์ จำแนกเขตอนุรักษ์และเขตใช้สอย ตั้งคณะกรรมการดูแล และมีแผนการจัดการป่า

ในการปรับเปลี่ยนแบบแผนการใช้และจัดการป่าที่ดิน โดยตั้งระเบียบกฎเกณฑ์ที่เป็นลายลักษณ์อักษร และการตั้งคณะกรรมการ มีแผนการจัดการอันเป็นแบบแผนสมัยใหม่ ในระยะแรกยังเป็นสิ่งแปลกแยกและขัดแย้งกับวิถีจารีตดั้งเดิมของชุมชน แต่ภาวะขัดแย้งก็ถูกจัดการโดยการตอบโต้ ต่อรองภายใน นำมาสู่การตั้งกติกาใหม่ เช่น การจัดสรรที่ดิน ที่ชาวบ้านหวงเหนที่ดินที่ตนบุกเบิกมาหรือเป็นที่ดินมรดก และผู้ที่จะได้เพิ่มก็รู้สึกผิดศีลธรรม จึงปรับข้อตกลงกันใหม่ เป็นแบบไม่กำหนดกฎเกณฑ์เรื่องจำนวนพื้นที่ถือครองขั้นต่ำ หรือกรณีห้ามล่าสัตว์ป่าซึ่งสร้างความไม่พอใจกับคนที่ล่าสัตว์ เกิดโต้เถียงและเรียนรู้เชื่อมโยงไปต่อย้ำเรื่องความจำเป็นที่จะต้องเข้มงวดจริงจัง เพราะกระทบกับหลักการข้อใหญ่ของชุมชนที่ว่า จะอยู่ที่นี้ได้อย่างชอบธรรม ต้องมีการจัดการใหม่

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ชาวบ้านโนนปาก่อยังได้ประยุกต์ใช้หลักธรรมทางศาสนาและพลังของความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างได้ผล โดยค้นพบว่า "กฎหมายรัฐหรือแม้แต่กติกาของชาวบ้านที่ได้ร่วมวางกันไว้เอง ก็ไม่สามารถรักษาป่าได้ สิ่งที่รักษาป่าไว้ได้คือ การเชื่อมกฎกติกาของพี่น้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านนับถือ"

ภาพประกอบที่ ๘ พื้นที่รองรับการอพยพชาวบ้านภูสีฐานและการสร้างความเข้มแข็งภายในชุมชนบ้านโนนปากก่อ

โครงการสททชุมชนศึกษา ภาคอีสาน
F: NE ๑ บทที่ ๖ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนในสถานการณ์ใหม่ในพื้นที่วิจัย

๖.๒ พื้นที่วิจัย: ชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง

๖.๒.๑ ระบบนิเวศลุ่มน้ำมูนตอนกลาง อาณาบริเวณที่เรียกกันว่า “ลุ่มน้ำมูน” คือ บริเวณพื้นที่ทั้งหมดที่น้ำไหลลงสู่แม่น้ำมูน ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ ๑๐ จังหวัดในภาคอีสานตอนล่าง และบางส่วนของภาคอีสานตอนกลาง โดยมี ๒ จังหวัดที่มีพื้นที่ทั้งหมดของจังหวัดอยู่ในลุ่มน้ำมูน คือ จังหวัดบุรีรัมย์และสุรินทร์ อีก ๘ จังหวัดมีพื้นที่บางส่วนอยู่ในลุ่มน้ำ คือ นครราชสีมา ศรีสะเกษ อุบลราชธานี มหาสารคาม ยโสธร ขอนแก่น ร้อยเอ็ด และอำนาจเจริญ มีพื้นที่ทั้งสิ้น ๖๙,๗๐๑ ตารางกิโลเมตร หรือ ๔๓,๕๖๓,๑๓๕ ไร่ (สถาบันแหล่งน้ำและสิ่งแวดล้อม, ๒๕๓๗) ถือเป็นลุ่มน้ำกว้างใหญ่ที่สุดในบรรดา ๒๕ ลุ่มน้ำในประเทศไทย

"ลุ่มน้ำมูนตอนกลาง" ในงานวิจัยนี้เป็นระบบนิเวศแม่น้ำที่มี "บึงทาม" เป็นองค์ประกอบสำคัญเป็นพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงอันกว้างใหญ่สองฝั่งลำน้ำมูน เป็นความยาวประมาณ ๒๐๐ กิโลเมตร อยู่ในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ ร้อยเอ็ดและศรีสะเกษ มีชุมชนสองฝั่งแม่น้ำมูนประมาณ ๘๐ ชุมชน ความกว้างของพื้นที่บึงทามสองฝั่งแม่น้ำมูน ๓ - ๘ กิโลเมตร เป็นผืนดินที่อุดมไปด้วยปุ๋ยธรรมชาติอันเกิดจากการสะสมของตะกอนแม่น้ำ อิทธิพลของกระแสน้ำทำให้เกิดมีภูมิฐานที่หลากหลาย เรียกตามภาษาท้องถิ่นได้ ๑๙ ลักษณะ เช่น กุด หนอง ฮอง ฮอม เลิง วัง คุย คุย ฯลฯ เป็นที่เกิดของสังคมพืชสัตว์ คือ ป่า ๓ ประเภท คือ ป่าดิบแล้ง – ดิบชื้น, ป่าโคกและป่าบุงป่าทาม หรือป่าทาม ทางนิเวศวิทยา บึงทามเป็นเขตที่มีบทบาทสำคัญยิ่ง คือ เป็นแหล่งรักษาความสมดุลระหว่างผิวดินและผิวน้ำ เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติเก็บกักน้ำฝนและผันน้ำทำในฤดูน้ำท่วม ป้องกันภาวะน้ำหลากท่วมเฉียบพลัน ช่วยเก็บกักตะกอนแม่น้ำ ปกป้องรักษาชายฝั่ง เป็นแหล่งหลบภัยและเพาะฟักตัวอ่อนของสัตว์น้ำ เป็นแหล่งความหลากหลายทางชีวภาพ

ด้านคุณค่าต่อชีวิตชุมชน ชุมชนใช้พื้นที่ทำเกษตรกรรม ประมง เลี้ยงสัตว์ แหล่งเชื้อเพลิง เก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่า แหล่งต้มเกลือสินเธาว์ แหล่งน้ำการเกษตรและบริโภค อุปโภค แหล่งนันทนาการและท่องเที่ยว ทั้งเป็นที่ประกอบพิธีกรรมและประเพณีต่าง ๆ ของชุมชน

ด้วยความหลากหลายทั้งทางกายภาพและชีวภาพดังกล่าว จึงเป็นฐานทรัพยากรสำหรับการตั้งถิ่นฐานและการสร้างระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรมและระบบสิทธิของชุมชนอย่างมีลักษณะเฉพาะและมีความมั่นคง อย่างไรก็ตามในยุคของการพัฒนาเศรษฐกิจทุนนิยม สารบบวิชาการและนโยบายสาธารณะต่าง ๆ ก็ไม่เล็งแลให้มีความสำคัญกับพื้นที่นี้ เพราะเป็นภาคเศรษฐกิจที่ไม่ตอบสนองการพัฒนากระแสหลัก แต่ท่ามกลางกระแสการพัฒนา พื้นที่บึง

ทามในบริเวณซึ่งมีประมาณ ๔ แสนกว่าไร่ ก็ถูกคุกคามทำลายให้เสื่อมโทรมลงเรื่อย ๆ และเกิดความเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วรุนแรงที่สุดเมื่อรัฐตัดสินใจใช้พื้นที่นี้พัฒนาเป็นอ่างเก็บน้ำในโครงการโขง ชี มูล

๖.๒.๒ ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน จากร่องรอยทางโบราณคดี พบว่ามีการตั้งชุมชนในบริเวณบึงทามแม่น้ำมูลตอนกลางมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ หลักฐานสำคัญคือ เครื่องปั้นดินเผา เครื่องมือหินขัด แหล่งทำเกลือและถลุงเหล็ก ในหลายชุมชนมีคูน้ำล้อมรอบสองชั้น สมัยทวารวดี ที่บ้านหลุมโมก อ.ราชสีไศล และปราสาทแบบขอมสมัยพระนคร เช่น กู่พระโกนา จ.ร้อยเอ็ด

โฉมหน้าชุมชนหมู่บ้านในลุ่มน้ำมูลตอนกลางที่ปรากฏตัวในปัจจุบันตั้งขึ้นในยุค ๑๐๐ - ๒๕๐ ปีที่ผ่านมา ท่ามกลางการช่วงชิงอำนาจของราชธานีสยามและลาว โดยการอพยพหนีภัยสงครามและการปกครองของกลุ่มชาติพันธุ์กวยและเยอจากภาคใต้ของลาว มาตั้งชุมชนอยู่ในเขตลุ่มน้ำมูลตอนกลางตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย การขยายอำนาจการปกครองของราชอาณาจักรลาวจำปาศักดิ์มาทางเมืองสุวรรณภูมิแล้วกลุ่มชาติพันธุ์ลาวค่อยๆ เคลื่อนลงมาตั้งชุมชนแถบลุ่มน้ำมูลแห่งนี้ อีกสายหนึ่ง คือ การอพยพของกลุ่มพระวอพระตาทางสายเมืองอุบล แล้วอพยพมาทางสายน้ำมูลและกลุ่มสุดท้าย คือ กลุ่มชาติพันธุ์ไทโคราชที่หนีการเกณฑ์แรงงานของเมืองนครราชสีมาตามสายน้ำมูลตั้งชุมชนและหากินด้วยการใช้ดินทามปั้นหม้อ เป็นเอกลักษณ์ถึงปัจจุบัน การขยายตัวของประชากรและการแสวงหาแหล่งทำกินใหม่ๆ แทนที่เดิมซึ่งเกิดความแห้งแล้งหรือโรคระบาด ทำให้มีการขยายชุมชนเข้ามาในแถบนี้จนเต็มพื้นที่ในปัจจุบัน โดยฐานเศรษฐกิจสำคัญอยู่กับการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ “บึงทาม”

คนหลากหลายวัฒนธรรมที่มาตั้งถิ่นฐานอยู่บนฐานทรัพยากรแห่งลุ่มน้ำมูลตอนกลางมีสิ่งร่วมกันคือ ความเชื่อเรื่องผีและการนับถือพุทธศาสนา จึงมีการอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืน มีแบบแผนการทำกินและแบบแผนชีวิตที่คล้ายกัน แต่คงไว้ซึ่งบุคลิกภาพและวิถีคิตย่อยๆ ที่แตกต่างกันไปตามความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์ วิถีของการทำกินของชุมชนขึ้นอยู่กับวิธีการ “เฝ้าอยู่ เฝ้ากิน เฝ้าไร่ เฝ้านา” วิถีเกษตรขึ้นอยู่กับน้ำฝนและแหล่งน้ำธรรมชาติในบึงทามเลือกพื้นที่เนินที่ปลอดภัยจากน้ำท่วมเป็นที่ตั้งชุมชน ชุมชนถูกสถาปนาขึ้นจากกลุ่มเครือญาติและกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกัน มีพิธีกรรมการเสี่ยงทายในการตั้งหมู่บ้าน เรียกชื่อหมู่บ้านตามลักษณะเด่นของระบบนิเวศน์ เช่น นำหน้าด้วย หนอง กุด ร่อง ห้วย โนน โพน หรือตามชื่อต้นไม้ เช่น เปื่อย ม่วง ยาง กอก ตามชื่อสัตว์ เช่น ผึ้ง ปลาคุณ และตามวัฒนธรรม เช่นตั้งตามชื่อบ้านเดิมที่อพยพมา ตามกู่หรือธาตุที่มีอยู่ก่อน เป็นต้น เมื่อมีหมู่บ้านต้องมีศาลปู่ตา หลักบ้าน มีวัดในการประกอบพิธีกรรมศาสนา และต้องกันพื้นที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวมใช้ประโยชน์

ร่วมกันเสมอ เช่น ปาดอนปู้ตา ป่าช้า ทำเลเลี้ยงสัตว์ แหล่งน้ำของหมู่บ้าน เช่น หนองน้ำ บ่อน้ำ เป็นต้น

การอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนหมู่บ้าน เกิดกระบวนการหล่อหลอมให้เป็น “คนบ้านเดียวกัน” เกิดแบบแผนของความร่วมมือ ช่วยเหลือเกื้อกูล การรวมกลุ่ม เช่น กลุ่มเครือญาติ กลุ่มล่าสัตว์ กลุ่มเลี้ยงวัว – ควาย ลงต้อน ล้อมเยาะ ลงแขก กลุ่มทำบุญ กลุ่มอาชีพสมัยใหม่ กลุ่มออมทรัพย์ ทั้งยังมีเครือข่ายการช่วยเหลือพึ่งพากันระหว่างบ้านทุ่ง – บ้านโคก เป็นเครือข่ายเสี้ยว เครือข่ายลูกฮัก การเกี้ยวพาราสีด้วยการแต่งงาน เครือข่ายผู้นับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ร่วมกัน เครือข่ายผู้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน ขณะเดียวกันก็เกิดระบบแก้ไขความขัดแย้งที่เกิดขึ้นเป็นระบบยุติธรรมของชุมชน เกิดกฎระเบียบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่อยู่ในความจำและความตระหนักเคารพร่วมกันของสมาชิกชุมชน ทั้งคุณค่าจากความเชื่อเรื่องผีร่วมกัน ความยึดมั่นตัวบทคำสอนทางศาสนา และความเชื่อในศักดิ์ศรีของมนุษย์ตามความสัมพันธ์ มีผู้อาวุโส ญาติผู้ใหญ่ ผู้นำบารมีและผู้นำทางการเป็นกลไกแก้ความขัดแย้งและดูแลความสงบเรียบร้อย สิ่งเหล่านี้ได้ถูกผลิตซ้ำผ่านคำสอน พิธีกรรม ประเพณีของชุมชนและบัญญัติไว้อย่างเป็นระบบที่เรียกว่า “ฮีดสิบสอง คองสิบสี่” และปรากฏในวรรณกรรม นิทาน ญา บทกลอนต่าง ๆ มากมาย ซึ่งชุมชนก็ยังยึดถือปฏิบัติกันอย่างเหนียวแน่น และบรรดากลไกการสืบทอดทางวัฒนธรรมก็ยังทำหน้าที่ของตนในชุมชนอย่างต่อเนื่อง ทั้งพระสงฆ์ มรรคทายก เทียม จำ หมอธรรม หมอสูตร หมอดู และสัปเหร่อ

จะเห็นได้ว่าชุมชนหมู่บ้านที่ดำรงอยู่อย่างยาวนานมีลักษณะเป็นสถาบันหนึ่งที่มีการจัดการภายใน หรือการปกครองตนเอง พร้อม ๆ กับมีระบบเศรษฐกิจ สังคม ระบบสุขภาพ การศึกษา ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบเศรษฐกิจ ซึ่งเหล่านี้เป็นรากฐานอันแน่นหนาของระบบ “สิทธิ” ของชุมชน แต่ระบบต่าง ๆ ของสถาบันชุมชนก็มีการปะทะสังสรรค์กับภายนอก คือ รัฐและตลาดตลอดเวลา ระบบและกลไกต่าง ๆ ภายในชุมชนจึงปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา เช่นกันด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง เพื่อปรับดุลความสัมพันธ์กับรัฐและตลาดเพื่อความอยู่รอดของชุมชน

๖.๒.๓ ระบบเศรษฐกิจของชุมชน ระบบเศรษฐกิจของชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลางอยู่บนพื้นฐานของการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในพื้นที่บ่งตามอย่างแท้จริง โดยมีกิจกรรมการผลิตที่อิงฐานทรัพยากรธรรมชาติในบ่งตามนับได้ ๒๕ กิจกรรม การผลิตเหล่านี้เกิดขึ้นตลอดปีหมุนเวียนตามช่วงฤดูกาล เป็นระบบการผลิตที่อยู่บนฐานการปรับตัวให้อยู่ร่วมกับธรรมชาติ มีรูปแบบการทำนา ๔ แบบ คือ นาทุ่งหรือนาปีในฤดูปกติ ในพื้นที่บ่งตามมีการทำนาข้าวไร่ตามนาหนองหรือนาปี และนาแขงซึ่งต่อมาพัฒนามาเป็นนาปรัง และมีการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น

ปอ ปลุกพืชสวนครัว ปลุกผักน้ำ เช่น ผักกะเจต ปลุกพริก หอม กระเทียม การเก็บเกี่ยวหาของป่า เช่น เห็ด ผักธรรมชาติ ผลไม้ หน่อไม้ มัน แมลง ไชมัดแดง ประเภทเชื้อเพลิง คือ ฟืน ถ่านและขี้ไต้ วัตถุประสงค์สำหรับงานหัตถกรรม คือ หวาย เครือไม้และกก ผือ การทำการประมงด้วยเครื่องมือประมงพื้นบ้าน ๔๗ ชนิด การต้มเกลือสินเธาว์ในหน้าแล้ง เศรษฐกิจสำคัญของครอบครัว คือ การเลี้ยงวัว – ควาย ซึ่งมีเกือบทุกหลังคาเรือน และมี ๒ หมู่บ้านที่ยึดอาชีพนี้หม้อเป็นเศรษฐกิจหลักของครอบครัว – ชุมชน

กิจกรรมการผลิตทั้ง ๒๕ กิจกรรมนี้ ครัวเรือนหนึ่ง ๆ ทำเป็นหลัก ๓ - ๕ กิจกรรม และทำอย่างอื่นเป็นลำดับรองลงไปหลายกิจกรรม จะเห็นได้ว่ากิจกรรมส่วนใหญ่ใช้ทรัพยากร “ส่วนรวม” เป็นหลัก มีกิจกรรมที่ใช้ที่ดินตนเองก็คือ การทำนาและปลุกพืชผักเท่านั้น มีระบบสิทธิที่ผู้อื่นสามารถใช้ร่วมบนพื้นที่เดียวกันได้ในต่างฤดูกันออกไป

ระบบเศรษฐกิจชุมชนมี “ครอบครัว” เป็นหน่วยการผลิตหลักโดยเน้นการใช้แรงงานในครอบครัว แม้ในปัจจุบันจะมีแรงงานรับจ้างก็ยังถือว่าแรงงานครอบครัวเป็นหลักอยู่ เป้าหมายหลักของการผลิตก็เพื่อยังชีพ บริโภค อุปโภคในครอบครัวอย่างพอเพียง และขายเพื่อแลกเปลี่ยนภาครายจ่ายอื่นที่จำเป็นจากกิจกรรมการผลิตที่กล่าวมา เห็นได้ว่าชุมชนบริเวณลุ่มน้ำมูนตอนกลางเป็นเขตที่มีความมั่นคงทางอาหาร มีรายได้สม่ำเสมอและมีศักยภาพของการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจสูง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฐานทรัพยากรบ่งทามที่อุดมสมบูรณ์และการใช้อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

๖.๒.๔ ปัญหาและผลกระทบ ความขัดแย้งและการละเมิดสิทธิชุมชน เหตุปัจจัยจากภายนอกที่สำคัญของการละเมิดสิทธิชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลางในงานวิจัยนี้ คือ การเกิดขึ้นของโครงการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ “โขง ชี มูล” ซึ่งมีโครงการเขื่อนราษีไศลและเขื่อนห้วยนาสร้างปิดกั้นลำนํ้ามูน เพื่อสูบน้ำไปใช้ในการเกษตรและอุปโภคบริโภค เขื่อนราษีไศลมีพื้นที่ชลประทาน ๓๔,๔๒๐ ไร่ และเขื่อนห้วยนา ๑๕๔,๐๐๐ ไร่ นับแต่ปี ๒๕๓๔ จนถึงปัจจุบันยังไม่เกิดการใช้ประโยชน์ แต่ก่อให้เกิดผลกระทบอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะเขื่อนราษีไศลที่เก็บกักน้ำมาตั้งแต่ปี ๒๕๓๖ ส่วนเขื่อนห้วยนาที่ยังไม่เก็บกักน้ำ ชาวบ้านในพื้นที่เกิดความกังวลว่าจะเกิดผลกระทบเช่นเดียวกันกับเขื่อนราษีไศล

ผลกระทบที่สำคัญจากการสร้างเขื่อนราษีไศล คือ การสูญเสียที่ดินทำกินในพื้นที่บ่งทามของราษฎรราว ๗,๘๕๖ ครัวเรือน เป็นพื้นที่ประมาณ ๔๖,๘๓๗ ไร่, การแพร่กระจายของดินเค็มน้ำเค็มรอบอ่างเก็บน้ำ, การสูญเสียทำเลเลี้ยงสัตว์, ปัญหาพื้นที่นํ้านอกอ่างเก็บน้ำถูกน้ำท่วม, การสูญเสียแหล่งชลประทานเดิม ๑๒ โครงการ และปัญหาการสูญเสียพื้นที่ทางวัฒนธรรมภูมิปัญญาของชุมชน ส่วนพื้นที่เขื่อนห้วยนา ชาวบ้านบางส่วนสูญเสียที่ดินไปจากการก่อสร้าง

ได้รับค่าชดเชยไม่เป็นธรรม นอกนั้นเป็นผลกระทบทางด้านจิตใจที่กังวลว่าจะเกิดปัญหา เช่นเดียวกันเขื่อนราษีไศล และมีปัญหาเฉพาะที่แตกต่างกับพื้นที่ราษีไศล ๒ ด้าน คือ จะมีการอพยพชาวบ้านหนองโอง ออกจากพื้นที่และอ่างเก็บน้ำจะท่วมแหล่งดินปั้นหม้อของชาวบ้านโพนทราย

กระบวนการสร้างเขื่อนทั้งสองดำเนินไปโดยไม่มีการเปิดเผยข้อมูลและให้ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมใด ๆ เมื่อเกิดปัญหาและมีการรวมกลุ่มแสดงสิทธิของชุมชน ก็มีการกีดกัน ชูปราม ตะถ่วง จับกุม โดยเฉพาะกรณีราษีไศลได้เกิดความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ และระหว่างชุมชนกันเอง ความขัดแย้งขยายขอบเขตสู่ทุกปริมณฑลในสังคมไทย เกิดคดีฟ้องร้องกันขึ้นหลายคดี

ลักษณะการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำมูนตอนกลางมี ๕ ลักษณะ คือ (๑) การละเมิดสิทธิการทำมาหากินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรตามระบบสิทธิของชุมชนดั้งเดิม (๒) การละเมิดสิทธิการครอบครองที่ดินทำกินตามจารีตประเพณี (๓) การละเมิดสิทธิการดูแลจัดการทรัพยากรโดยชุมชน (๔) การละเมิดสิทธิในการอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและความสงบสุขของชุมชน และ (๕) การละเมิดสิทธิการรับรู้ข่าวสาร สิทธิการมีส่วนร่วมและสิทธิการชุมนุมอย่างสงบ

๖.๒.๕ ปฏิบัติการสิทธิชุมชนของชาวลุ่มน้ำมูนตอนกลาง แยกได้ดังนี้

๖.๒.๕.๑ ปฏิบัติการสันติวิธีเพื่อสร้างดุลอำนาจกับรัฐ

(๑) การเรียนรู้ปัญหา โดยการเผชิญกับปัญหาจริงของชาวบ้าน การสนับสนุนส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชน เช่น การให้ข้อมูล การเชื่อมโยงให้เรียนรู้แลกเปลี่ยนกับกลุ่มปัญหาอื่น ๆ การลงไปสำรวจพื้นที่ การศึกษารวบรวมผลกระทบที่คาดว่าจะเกิดขึ้น นำมาสู่ความรู้ความตระหนักของแกนนำรุ่นบุกเบิกจำนวนหนึ่ง เป็นผู้อาวุโสและปัญญาชนท้องถิ่น เช่น กลุ่มครู แล้วนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ร่วมเป็นกลุ่ม เรียนรู้จากการปฏิบัติ สรุปบทเรียน ปฏิบัติซ้ำ มีกระบวนการฝึกอบรมสัมมนาเพื่อเสริมความรู้ ความมั่นใจ ต่อมาเกิดกระบวนการเรียนรู้โดยการตั้งกลุ่มศึกษาวิจัยปัญหาและศักยภาพของตนเอง และเกิดการยกระดับสร้างแบบแผนใหม่ ๆ ของกระบวนการเรียนรู้ขึ้นมา

(๒) การรวมกลุ่มและการสร้างเครือข่าย กรณีราษีไศลเกิดการขยายกลุ่มของผู้เดือดร้อนจากผู้นำกลุ่มเล็ก ๆ ด้วยการตั้งวงแลกเปลี่ยน ขยายสมาชิกไปตามสายเครือญาติ เพื่อนบ้าน กลุ่มที่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรด้วยกัน สุ่มบ้านข้างเคียง แต่ละบ้านเกิดผู้นำขึ้นตามธรรมชาติของการเคลื่อนไหว จากนั้นจึงประกาศจัดตั้งกลุ่ม “กลุ่มชาวบ้าน

อนุรักษ์ป่าทามราชสีไศล” และเริ่มสร้างเป้าหมายการเคลื่อนไหวแล้วยื่นข้อเรียกร้องให้ทางราชการแก้ปัญหา เครือข่ายผู้เดือดร้อนยังขยายไปอย่างกว้างขวางด้วยการใช้การสร้างเวทีแลกเปลี่ยนประชุมหมุนเวียนกันไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ แล้วยกระดับการจัดตั้งจากกลุ่มเป็นเครือข่าย “คณะกรรมการร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูน” การขยายเครือข่ายทำไปขณะอีกด้านหนึ่งก็คือการติดตามยื่นข้อเสนอต่ทางราชการระดับต่าง ๆ และการสร้างกิจกรรมกลุ่มอาชีพเพื่อสร้างฐานเศรษฐกิจของสมาชิก ต่อมาได้เข้าร่วมเป็นกลุ่มปัญหาทั่วประเทศเคลื่อนไหวร่วมกันในนาม “สมัชชาคนจน” ส่วนเครือข่ายชาวบ้านหัวนารวมกลุ่มโดยการรวมคนครั้งใหญ่โดยใช้บทเรียนจากราชสีไศลแล้วค่อยสร้างความเข้มข้นในระดับฐานในระยะต่อ ๆ มา

(๓) การร้องเรียนการแก้ไขปัญหาตามระบบการเมืองปกติ ทุกระดับตั้งแต่ระดับอำเภอ จังหวัด กรม กระทรวง ทำเนียบรัฐบาล สภาผู้แทนราษฎร ในที่สุดก็พบความจริงว่าระบบราชการไม่สามารถแก้ปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนที่เกิดขึ้นได้ แต่เกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างสำคัญแก่องค์กรชาวบ้านในการรู้จักวัฒนธรรมระบบราชการ และเป็นการสะสมความกล้าของแกนนำและสมาชิก

(๔) ใช้สันติวิธีหรือปฏิบัติการไร้ความรุนแรง เป็นการสร้างความเคลื่อนไหวโดยวิธีทำทนายระบบการเมืองปกติ ด้วยยุทธวิธีอันหลากหลาย เพื่อสร้างดุลอำนาจใหม่และเกิดช่องทางใหม่ในการแก้ไขปัญหา หลักสำคัญของสันติวิธี คือ การยึดมั่นในสัจจะ การใช้ความรุนแรง และความอดทนและยอมรับความยากลำบาก เป้าหมายเพื่อสร้างความเข้าใจแก่สังคมและคู่กรณี ยุทธวิธีที่ใช้ได้แก่ การชุมนุม การเดินขบวน การถือแฟงโดยการชุมนุมในอ่างเก็บน้ำ หัวงานเขื่อนและการปิดล้อมหน่วยงานที่รับผิดชอบ เกิดการตอบโต้กลับโดยฟ้องร้องเป็นคดีกันหลายคดี การปฏิบัติการสันติวิธีทำให้มีพันธมิตรที่กว้างขวางสนับสนุนการเคลื่อนไหวและเกิดช่องทางการแก้ปัญหา เช่น เวทีการเจรจา การตั้งคณะกรรมการร่วมรัฐ – ราษฎรในการแก้ไขปัญหาจนมีความคืบหน้าเป็นลำดับ แต่เป็นปฏิบัติการที่ต้องใช้วินัยและความอดทนใช้เวลาและลงทุนสูง

(๕) การพัฒนาองค์ความรู้ โดยการรวบรวมข้อมูลปัญหา ผลกระทบ เพื่อนำเสนอต่อสังคมและเพื่อการเจรจา ต่อมายกระดับเป็นการวิจัยโดยชาวบ้าน ทั้งพื้นที่ราชสีไศล – หัวนา นอกจากเป็นการรวบรวมองค์ความรู้ของชุมชนอย่างเป็นระบบแล้ว กระบวนการวิจัยยังเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีพลังของชุมชนอีกด้วย

(๖) การสร้างพื้นที่ทางสังคม การเคลื่อนไหวและรณรงค์อย่างต่อเนื่องของเครือข่ายชาวบ้านราชสีไศล – หัวนา กระตุ้นให้เกิดความรู้ความเข้าใจขึ้นในสังคมในเรื่องป่าทาม เกิดกระบวนการผลักดันอย่างเป็นระบบในเวลาต่อมาด้วยการร่วมสร้างองค์ความรู้โดยหน่วยงานรัฐ วิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชน ด้วยการวิจัย การประชุมสัมมนา

การเผยแพร่ เรื่องป่าทามถูกบรรจุไว้ในแผนพัฒนา ๓ จังหวัด และอยู่ในสารบบวิชาการและข้อกำหนดในประเด็นศึกษาผลกระทบสิ่งแวดล้อม

(๗) การสร้างช่องทางในการแก้ปัญหา เป็นการสร้างแบบแผนและกระบวนการในการแก้ปัญหาแบบใหม่ ๆ ที่ก้าวหน้า เช่น เวทีเจรจาอย่างเสมอหน้าระหว่างรัฐ – ชาวบ้าน การตั้งคณะกรรมการร่วม การใช้กระบวนการทางวิชาการ คณะกรรมการไตรภาคี (รัฐ ชาวบ้าน คนกลาง) และการเปิดเวทีสาธารณะ เป็นต้น

(๘) การใช้วัฒนธรรมท้องถิ่นในการต่อสู้ เช่น การดูแลรักษามรดกภูมิปัญญา การส่งเสริมวิถีชีวิตในการรวมคน การสร้างกำลังใจหรือเพื่อการระดมทุน ใช้ระบบศีลธรรมของชุมชนในการดูแลกระบวนการเคลื่อนไหวให้เกิดความสงบเรียบร้อย การใช้ศิลปะพื้นบ้าน เช่น กลอนลำ หนังตะลุง ละคร อนุสาวรีย์ เพื่อเล่าเรื่องและปลุกเร้า เป็นต้น

๖.๒.๕.๒ การสร้างความเข้มแข็งภายในองค์กรชาวบ้านและเครือข่าย

(๑) การจัดการองค์กร แบบแผนหลัก คือ เวทีประชุมเครือข่ายตัวแทนของแต่ละพื้นที่ (หมู่บ้าน) ในการวิเคราะห์ปัญหา กำหนดแผนและการตัดสินใจ ต่าง ๆ อย่างมีส่วนร่วม มีวาระการประชุมที่แน่นอน มีการสร้างกลุ่มกิจกรรมย่อยเพื่อรองรับการแก้ไขปัญหาของสมาชิก เช่น กลุ่มกองทุน ออมทรัพย์ กลุ่มอาชีพ และกลุ่มอนุรักษ์ป่าทาม ทั้งระดับหมู่บ้าน และระดับเครือข่ายและมีแบบแผนย่อย ๆ เช่น แผนการวิจัย แผนการติดตามแก้ปัญหา ผลกระทบโดยมีคณะทำงานย่อยรับผิดชอบ เปิดโอกาสให้สมาชิกมีส่วนร่วมได้มากและมีกระบวนการแก้ปัญหาระยะยาว มีกิจกรรมเกาะเกี่ยวสมาชิกให้รวมกลุ่มและดำเนินการได้อย่างต่อเนื่อง

(๒) การสร้างทางเลือกการพัฒนาตนเอง เช่น ป่าชุมชน กลุ่มเกษตรทามมูน กลุ่มเกษตรอินทรีย์ กลุ่มหัตถกรรมกก ผือทาม กลุ่มออมทรัพย์ เป็นกิจกรรมที่เป็นทางออกทางเศรษฐกิจ สังคม และการเกาะเกี่ยวรวมกลุ่มสร้างความเหนียวแน่นในเครือข่าย และเป็นฐานความเข้มแข็งของการปฏิบัติการสันติวิธีต่อสังคม – รัฐ

(๓) การสร้างกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่ม / ชุมชน มีการยกระดับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เช่น พัฒนาเทคนิคการประชุมอย่างมีประสิทธิภาพ การสรุปบทเรียนหลังปฏิบัติการทุกครั้ง การใช้การวิจัยเสริมกระบวนการเรียนรู้ การเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงด้วยสันติวิธี และกระบวนการเรียนรู้จากภายนอกโดยการส่งเสริมของพันธมิตรต่างๆ